

Szociológiai

SZEMLE

2012/2

22. ÉVFOLYAM

SZERKESZTŐBIZOTTSÁG

Angelusz Róbert, Böröcz József, Csepeli György, Feleky Gábor, Ferge Zsuzsa, Huszár Tibor, Karády Viktor, Kolosi Tamás, Kovách Imre, Lengyel György, Losonczi Ágnes, Márkus Mária, Némedi Dénes, Péli Gábor, Róna-Tas Ákos, Somlai Péter, Szelényi Iván, Szántó Zoltán (Elnök), Tardos Róbert, Utasi Ágnes, Vaskovics László

SZERKESZTŐSÉG

Pál Eszter (főszerkesztő), Keller Tamás, Medgyesi Márton, Sik Domonkos, Takács Károly, Vedres Balázs, Vicsek Lilla, Kund Attila (szerkesztőségi titkár)

SZAKÉRTŐI TESTÜLET

Blaskó Zsuzsa, Csákó Mihály, Csurgó Bernadett, Fényes Hajnalka, Horváth Gergely Krisztián, Hrubos Ildikó, Kuczi Tibor, Moksony Ferenc, Örkény Antal, Róbert Péter, Rozgonyi Tamás, Sik Endre, Simonyi Ágnes, Szalai Júlia, Szirmai Viktória, Tamás Pál, Tomka Miklós, Tóth István János, Tóth Olga, Wessely Anna

A folyóirat 2012. évi megjelenését az MTA Könyv- és Folyóirat-kiadó Bizottsága támogatta

Olvasószerkesztő: Balikáné Bognár Mária

Design: Szalay Miklós

Műszaki szerkesztés: Prime Rate Kft.

Szerkesztőség: 1014 Budapest, Országház u. 30.

Levélcím: 1250 Budapest, Pf. 20.

Tel: +36 70-624-77-18

Fax: +36 1 224-0790

e-mail: mszt@socio.mta.hu

www.szociologia.hu

ISSN 1216-2051

Nyomda: Prime Rate Kft.

Levélcím: 1044 Budapest, Megyeri út 53.

TARTALOM

Fókusz: család

- 4 KAPITÁNY Balázs:
'Látogató párkapcsolatok' Magyarországon
- 30 NAGY Beáta – Alena KRÍŽKOVÁ –
Aleksandra KANJUO-MRČELA:
*A munkaerő-piaci politika hatása a nemek közötti egyenlőségre
a gazdasági átalakulás és az EU-csatlakozás időszakában:
Csehország, Magyarország és Szlovénia összehasonlítása*
- 61 TAKÁCS Judit – SZALMA Ivett: *Homofóbia és az azonos nemű
partnerkapcsolatok intézményesítettsége Európában*

Tanulmányok

- 89 BECZE Orsolya: *A diffúziós burkok szerepe a pedagógiai
innovációk terjedésében*
- 116 RÉDEI Csaba: *Az önkéntes kockázatvállalás lehetséges
magyarázatai az alternatív szabadidősportokban*

Recenziók

- 131 BARTHA Eszter: *Korszakok határán. Válogatás Rézler Gyula
1932 és 1999 között megjelent írásaiból.*
- 137 BEZSENYI Tamás: *Konfliktusok és „feloldások”, Szervezet,
konfliktus, mediáció: Tanulmányok a 100 éve született Rézler
Gyula emlékére.*
- 145 SEBŐK Csilla: *A családi életciklus szerepe a háztartási munka
megosztásban: Birch, E. R. – Le, A.T. – Miller, P. W.: Household
Divisions of Labour: Teamwork, Gender and Time.*
- 153 KUCZI Tibor: *Váradai Monika Mária (szerk.): Kistelepülések
lépéskényszerben.*

Közlemény

- 161 Köszönetnyilvánítás a lektoroknak

SZOCIOLÓGIAI SZEMLE 22(1): 4–29.

'Látogató párkapcsolatok' Magyarországon

KAPITÁNY Balázs

kapitany@demografia.hu

ÖSSZEFOGLALÓ: A látogató párkapcsolatok ('lat-kapcsolatok') olyan tartós, kizárólagos partnerkapcsolatok, amelyekben a partnerek külön háztartásokban élnek. Tanulmányunkban egyfelől egy általános képet adunk ezen partnerkapcsolati forma magyarországi helyzetéről, elterjedtségéről, a lat-kapcsolatokban élők főbb jellemzőiről. A definíciós problémák áttekintése után a látogató partnerkapcsolatokban élők legfontosabb demográfiai tulajdonságait mutatjuk be. Külön hangsúlyt fektetünk a más partnerkapcsolati formákban élő párokkal való összehasonlításra. A lat-kapcsolatok okai alapján tipológiát készítettünk, illetve bemutatjuk, hogy a látogató partnerkapcsolatokban élőknek milyen terveik vannak a jövőre nézve (összeköltözés, gyermekvállalás).

Tanulmányunk második részében azt vizsgáljuk, hogy milyen összefüggés van a látogató partnerkapcsolatok és az értékrend között (individualizmus, családi értékek). A szelekció-adaptáció elméleti keret segítségével teszteljük az összefüggést az életút-események és az értékrend változása között.

KULCSSZAVAK: családszociológia, longitudinális elemzés, látogató párkapcsolat, individualizáció

Látogató párkapcsolat – Fogalmi tisztázás

Látogató párkapcsolat vagy rövidítve lat-kapcsolat alatt tanulmányunkban olyan partnerkapcsolatokat értünk, amelyekben a partnerek külön háztartásokban élnek. A lat-kapcsolat jellemzője ezen felül, hogy kizárólagos, vagyis a partnereknek nincsenek más tartós párkapcsolatai; nem alkalmi jellegű, vagyis nem „egyéjszakás” kalandokról van szó; és a külvilág (rokonok, kérdezőbiztos stb.) előtt nyíltan vállalt. Az ilyen típusú kapcsolatokra a magyar nyelvben más bevett szakkifejezés nincs. A valamennyire hasonló „járnak egymással” kifejezés elsősorban fiatalok esetén használatos, és válás, özvegyülés utáni párkapcsolatok esetén furcsán hangzik. A „barátja/barátnője van” kifejezés együttélésen alapuló élettársi kapcsolatok esetén – a kissé pejoratívan hangzó „élettársa van” helyett – is használatos, a „szeretők” közé pedig besoroljuk a nem kizárólagos, rejtett második kapcsolatokat is. Az érintettek által használt „párom” kifejezést pedig szinte kivétel nélkül minden – nem házas – partnerkapcsolati formában alkalmazni lehet.

A 'látogató kapcsolat' magyar kifejezés minden valószínűség szerint az angol 'living apart together' kifejezésből képzett „lat” rövidítés ötletes magyar „meghosszabbításából” származik, és kezdett el lopakodva terjedni a tudományos publikációkban (Spéder 2005; Szalma 2009). A living apart together kifejezés a most elterjesztésre javasolt kifejezéshez hasonló magyarosításával már Csernákne (1992) is próbálkozott, amikor az „együttjárásos vagy látogatáson alapuló élettársi kapcsolatok” fogalmát használta. Magát az angol eredeti LAT rövidítést 1978-ban alkotta Michel Berkiel holland újságíró. A kifejezés a holland nyelvben azóta köznyelviesült (l. Levin 2004).

Az önálló kifejezés bevezetését az angol nyelvben is ugyanaz indokolta, mint a magyarban: a korábban létező alternatív kifejezések ugyanis nem teljesen fedték le a jelentéstartományt. A leginkább hasonló 'visiting union' jellemzően az antropológiai szakirodalomban és a fejlődő társadalmak esetén használatos, inkább olyan párkapcsolatokra, amelyek a különböző nemű partnerek számára nem egyenlő társadalmi lehetőségeket és kötelességeket biztosítanak. A 'romantic relationship' kifejezés pedig jellemzően fiatalok, kamaszok párkapcsolata esetén használatos. Némiképp hasonló a jelentéstartalma tudományos publikációkban időnként felbukkanó 'dating' kifejezésnek is, amely jellemzően az első együttélésen alapuló párkapcsolatokat megelőző, akár igen laza kapcsolatokat foglal magába ('járás', 'randevúztatás'). A 'lat'-hoz nagyon hasonló jelentésű, de korábban szintén nem létező angol kifejezések pedig leginkább egy-egy szerzőhöz köthetőek ('distance relationships' – Holmes 2004; 'commuter marriage' – Winfield 1985), és elterjedtségben egyértelműen alulmaradnak a lattal szemben.

A német szaknyelvben Robert Schneider munkássága nyomán a vizsgált jelenségre a talán kissé nehézkes 'Partnerschaften mit getrennten Haushalten' kifejezés kezdett elterjedni (Schneider 1996; Schneider et al. 1998) a kilencvenes években. Schneider eredeti elképzelése szerint az ilyen kapcsolatoknak négy fajtája van, s ezek közül csak az egyiket, a párok által nem kényszerből, elvi alapon vállalt különélést nevezte egyes nyelvi terminussal 'Living-apart-together – Beziehung'-nak. A fogalmi tisztázatlanságok körül vita alakult ki a német családszociológiában (l. pl. Hoffmann-Nowotny 1995), az ezredfordulót követő években végül a 'living apart together', 'lat' terminusok kezdtek el terjedni a német szaknyelvben is, mégpedig az „eredeti” angol értelemben, tehát a Schneider által szorgalmazottnál tágabb jelentéssel (pl. Traub 2005; Asendorpf 2008). A francia tudományos nyelvben először a 'cohabitation intermittente' kifejezéssel próbálták leírni a jelenséget (Caradec 1996), majd a 'relations amoureuses stables sans cohabitation' (Beaujouan et al 2009) került elő, de egységes fogalomhasználatról, részben a csekély szakirodalom miatt, nem beszélhetünk.

A fogalom tudományos elfogadottságával párhuzamosan az ezredfordulót követő években egymás után megszülettek az egyes államokban a látogató párkapcsolatok elterjedtségét, alapvető jellemzőit nagy kérdőíves vizsgálatok adatai alapján leíró szociológiai, társadalomstatistikai, demográfiai tanulmányok.¹ Ezzel párhuzamosan – sőt ezeket a szövegeket megelőzve – egyre több kvalitatív, interjú vizsgálat is készült erről a társadalmi jelenségről.² Tanulmányunkban mi először az első csoportba tartozó elemzések eszközeivel, azok tapasztalatainak felhasználásával adunk a magyarországi helyzetről áttekintést, majd a látogató párkapcsolatok és családi értékek összefüggésével foglalkozunk.

Adatállomány, a fogalom operacionalizálása

Elemzésünk empirikus alapjai az KSH Népeségtudományi Kutatóintézet által 2008-9-ben felvett „Életünk Fordulópontjai III.” nagymintás surveyből származnak. Ez egy olyan 2001-2 fordulóján indult nagymintás követéses (longitudinális) vizsgálat, amely 2004-5 után 2008-9 telén már harmadszor gyűjtött adatokat – rengeteg egyéb társadalmi jelenség mellett – a látogató párkapcsolatok minőségéről, elterjedtségéről, stabilitásáról és okairól is. A minta nagy mérete lehetővé teszi, hogy meglehetősen részletes és megbízható adatokat szolgáltatson egy olyan meglehetősen kis társadalmi csoportról is, mint a látogató párkapcsolatokban élők.

A 2008-9-es adatbázisban egyfelől 10 681 2001-2 fordulója óta követett magyarországi lakcímmel rendelkező magánszemély válaszai szerepeltek. Mivel a válaszadók együtt „öregedtek” az adatgyűjtéssel, így az egykor 18-75 éves válaszadók a harmadik adatgyűjtési hullámban már 25-82 évesek voltak. A minta előregedését pótolandó 20-24 éves válaszadók körében kiegészítő adatgyűjtésre került sor (N=1027), így a teljes 11 769 fős minta a 20-82 éves lakosságot reprezentálja, adataink is jellemzően erre az 2008-9-es adatfelvételi időpontra és erre a válaszadói csoportra vonatkoznak majd. Ez alól kivételt fog jelenteni az elemzés utolsó fejezete, amely az értékrend és a partnerkapcsolati formák összefüggésével foglalkozik. Ezt az elemzést a válaszadók egy speciális almintáján végeztük, ennek az almintának az ismertetésére majd ott kerítünk sort.

Mint a bevezetőben bemutattuk, a látogató párkapcsolatok angol nyelvi alapokon nyugvó fogalmi definíciója meglehetősen egyértelmű. A fogalom kérdőíves adatgyűjtésekben történő operacionalizálása sajnos már egyáltalán nem egységes. Az elemzésünkben felhasznált adatgyűjtés – az ENSZ által koordinált Generations and Gender Program (GGP) ajánlásait követve¹ – úgy

¹ A részleteket lásd: <http://www.unece.org/pau/ggp/Welcome.html>

operacionalizálta a látogató partnerkapcsolatot, hogy azok a személyek élnek ilyen párkapcsolatban, akik a saját maguk helyzetét úgy határozták meg, miszerint „állandó partnere van, de nem él vele együtt”.² Ez a meghatározási mód gyakorlatilag megegyezik a németországi (Asendorpf 2008) és a kanadai (Milan-Peters 2003) operacionalizálás módszerével, ugyanakkor többé-kevésbé eltér a többi ismertetett vizsgálat operacionalizálási módjától. Ez utóbbiak jellemzően az operacionalizálás által valamilyen szempontból szűkebben próbálták a fogalmat meghatározni.

Ez a szűkítés egyfelől történhet fogalmi szinten, az öndefinícióhoz történt további szűkítő jelzők (pl. „házasságszerű”) hozzáadásával. (Pl. Svédországban: „Do you live in a marriage-like relationship with someone while maintaining separate homes?” l. 1. táblázat.)

A fogalmi szűkítésen túl felmerül az önbevalláson alapuló lat-kapcsolatban élők egyfajta utólagos szűrése is. Ennek oka, hogy a témával foglalkozó szerzők egy része kételkedik, valójában nem keverednek-e az önmagukat látogató párkapcsolatokban élőket meghatározók közé fiatalok valójában igen laza, randevúztatáson, együtt járáson alapuló párkapcsolatai. Haskey (2005) például erre való hivatkozással per definitionem kizárja a lat-kapcsolatban élők közül azokat, akik diákok vagy a szülői házban élnek. Ermisch (2000) a hat hónapnál rövidebb kapcsolatokat nem veszi figyelembe, Castro-Martin és társai (2008) egyenesen kétéves szűrőt alkalmaznak. Szintén Haskey (2005) az, aki úgy vélekedik, hogy amennyiben korábban tartósan együtt élő házastársak különéléséről van szó, valójában nem is lat-kapcsolatról van szó, hanem valamiféle speciális házassági formáról.

Elterjedtsége, a látogató kapcsolatban élők alapvető jellemzői

A vizsgált survey adatai szerint 2008–9 fordulóján Magyarországon a 20–82 éves lakosság mintegy 6%-a (N:741) élt saját besorolása szerint látogató párkapcsolatban, vagyis ennyien voltak azok a személyek, akik a magukat az „állandó partnere van, de nem él vele együtt” kategóriába sorolták. A Magyarországon alkalmazott definíció sajátossága, hogy az általában alkalmazott kizárólagos partnerkapcsolati jellegén túl egy különleges esetben megengedi, hogy – legalábbis jogi értelemben – a kérdezettnek a látogató partnerkapcsolaton kívül más kapcsolata is legyen: ha az illető válófélben lévő házastárs. Ez az eltérés azonban komoly torzítást megítélésünk szerint nem jelent.

2 A másik három lehetőség: házastársával él, élettársával él, nincs állandó partnere.

1. táblázat: A látogató kapcsolat elterjedtsége egyes országokban

Ország	Elterjedtség	Melyik évre vonatkozik az adat	A minta korhatárai	Definíció	Az adatok forrása
Magyarország	6,3%	2008–9	20–82	L. a szövegben	Saját számítás
Franciaország	10,5%	2005	18–79	'Avez-vous actuellement une relation amoureuse stable avec quelqu'un avec qui vous ne vivez pas?' ⁶	Beaujouan et al. (2009)
USA	6,5%	1996–1998	23-70	'Do you have a main romantic involvement – a (wo)man you think of as a steady, a lover, a partner, or whatever?' ⁷	Strohm et al. (2009)
Kanada	8%	2001	20 +	„Are you in an intimate relationship with someone who lives in a separate household?” ⁸	Milan–Peters (2003)
Németország	10,9%	2006	18 +	Haben Sie derzeit eine feste Partnerschaft? Ja +; Wohnt ihr(e) Partner(in) hier im Haushalt? – Nein ⁹	Asendorpf (2008)
Nagy-Britannia	10,0%	2006	18 +	Nem egyértelmű	Duncan–Phillips (2010)
Svédország	4,2%	2001	18–74	„Do you live in a marriage-like relationship with someone while maintaining separate homes?” ¹⁰	Lewin (2004) alapján

Ha megvizsgáljuk néhány nagymintás nemzetközi kérdőíves vizsgálat eredményeit, s egyben megpróbáljuk figyelembe venni azt a tényt, hogy ezek a vizsgálatok más-más korcsoportokra vonatkoznak, valamint hogy Németország és Kanada kivételével jellemzően szűkebben operacionalizálták a fogalmat, akkor összességében arra következtetünk, hogy a látogató partnerkapcsolat elterjedtsége Magyarországon valamivel alacsonyabb, mint az összehasonlításban szereplő többi – nálunk egyébként magasabb életszínvonallal rendelkező – országban. Nyilván különösen érdekes lenne a magyarországi eredményeket összehasonlítani egy környező ország, vagy esetleg egy magyarországinál alacsonyabb életszínvonallal rendelkező ország adataival, de ilyen adatközléseket sajnos nem ismerünk.

A magyarországi hatszázalékos arány számszerűsítve – nagyságrendileg – valamivel kevesebb, mint félmillió embert jelent, értelemszerűen szinte fele-fele arányban férfiakat és nőket. A látogató partnerkapcsolatban élők jellemzően fiatal felnőttek, de nem kizárólag azok. Az ilyen kapcsolatban élők mintegy 60%-a

3 Önnek jelenleg van stabil, intim párkapcsolata olyasvalakivel, akivel nem él együtt?

4 Van Önnek valamilyen fontos érzelmi kapcsolata - olyasvalakivel akit ön tartós partnernek, szeretőnek, partnernek vagy bármi hasonlóknak gondol?

5 Önnek van intim párkapcsolata olyasvalakivel, aki egy külön háztartásban él?

6 Jelenleg van Önnek egy stabil partnerkapcsolata? Igen + Az Ön partnere itt a háztartásban lakik? Nem

7 Ön házassághoz hasonló partnerkapcsolatban él valakivel, úgy, hogy közben külön lakásokat tartanak fenn?

húsz és harminc közötti, 20% a harmincas éveiben járó, 20% pedig elmúlt már negyvenéves. Feltehető, hogy 20 éves kor alatt is sokan élhetnek ilyen párkapcsolatban, de az adatgyűjtés ezekre a korosztályokra nem terjedt ki. A magyarországi mintában alkalmazott 20 éves életkori határ feltehetően részben oka lehet az alacsonyabb előfordulási gyakoriságnak, de teljes egészében nem indokolhatja azt.

A látogató partnerkapcsolatban élők 77%-a nőtlen/hajadon családi állapotú, de felülreprezentáltak körükben az elváltak (17%, a teljes minta 11%-ával szemben) és a házas, de külön élők is (2%, a minta 1%-ával szemben). Háztartástípus szerint tekintve a latosok csaknem 2/3-a még legalább egyik szülőjével él együtt egy háztartásban, a többiek többsége vagy egyszemélyes háztartásban él, vagy gyermekét/eit egyedül nevelő szülő. (Természetesen a szüleikkel élők között is vannak jó néhányan, akik már saját gyermeket is nevelnek.)

A lat-kapcsolatban élők jellemzően aktívak a munkaerőpiacon, 67%-uk nyilatkozott úgy, hogy végez valamilyen pénzkereső tevékenységet (túlnyomó többségük alkalmazottként); az ilyen tevékenységet nem végzők jellemzően diákok (15%), de említésre méltó a munkanélküliek (10%) és a nyugdíjasok (6%) aránya is. Noha meglepően magas aktivitásról nem beszélhetünk, de azért ez a munkavégzési arány szignifikánsan, mintegy 4%-kal magasabb a 20–39 éves egyedülálló, partnerkapcsolatban nem élő lakosság esetén mért eredménynél.

A kapcsolatok jellemzői

Pár nagyon egyszerű kérdés segítségével képesek vagyunk feltérképezni ezen kapcsolatok néhány fontosabb jellemzőjét. Így például megkérdeztük, hogy a partnerek jellemzően havonta hány alkalommal találkoznak egymással személyesen. A válaszokból kiderül, hogy a partnerkapcsolatok fele igen intenzívnek mondható; a válaszadók 50%-a arról számolt be, hogy szinte mindennap (legalább havi húsz alkalommal) találkozik a partnerével. Heti néhány alkalommal (8–19 találkozás havonta) a válaszadók egynegyede (25%) találkozik a partnerével. Hozzávetőlegesen hetente (havi 3–7 alkalom) 19%, míg ennél is ritkábban 6%-uk találkozik a társával.

A két partner közötti térbeli távolságot úgy próbáltuk a kérdőívben operacionalizálni, hogy megkérdeztük, mennyi idejébe telik eljutnia a válaszadónak partnere otthonáig. Az eredmények szerint az érintettek negyede tízpercnyre vagy közelebb lakik a partneréhez, és a válaszadók több mint 4/5-e (83%-a) egy óra alatt eljut partnere otthonába. Ezek az adatok is alátámasztják azt, hogy a leküzdhetetlen földrajzi távolság igen kevés esetben oka a látogató partnerkapcsolatok létrejöttének Magyarországon.

A látogató párkapcsolatban élőknek csak mintegy egykilencede (11%) élt már együtt korábban azzal a partnerével, akivel most látogató párkapcsolatban él. Tehát Magyarországon – több más országgal szemben – kifejezetten ritkák azok

a látogató párkapcsolatok, amelyek korábbi együttélésen alapuló párkapcsolatok önkéntes, vagy kényszerből (pl. munkavállalás) történő szétbomlásából jöttek létre.⁸

A látogató partnerkapcsolatok hossza a mintánkban a teljesen frissen alapított kapcsolatoktól egészen a 35 éve fennálló kapcsolatokig tart. Egészen friss, fél éve vagy még rövidebb ideje áll fenn a kapcsolatok mintegy 13%-a. Egy másik 12%-ot tesz ki a fél évnél hosszabb, de maximum egy éve fennálló kapcsolatok aránya. 20%, egyötöd az aránya az egy évnél hosszabb, de maximum kétéves kapcsolatoknak. Tehát a kapcsolatok többsége (55%) már több mint két éve fennáll. A tíz évnél hosszabb látogató kapcsolatok aránya azonban csak 6%, így összességében a látogató kapcsolatok mintegy fele két évnél hosszabb ideje, de maximum tíz éve áll fenn.

A partnerkapcsolatok minőségéről általában is nagyon keveset lehet megtudni kérdőíves vizsgálatokból. Hogy most röviden kitérünk erre, azt az indokolja, hogy elvileg érdekesnek tűnik annak a vizsgálata, empirikusan igazolható-e, hogy a látogató párkapcsolatokban a pár tagjai között meglévő fizikai távolság korlátoz bizonyos tipikus partnerkapcsolati konfliktusforrásokat, míg megnyit másokat. Ha összevetjük a látogató párkapcsolatban élőket, az élettársi kapcsolatban élőket és a házasságokat, valóban jelentős különbségeket találunk. Az eredményeket a 2. táblázat mutatja be.

2. táblázat: A különféle dolgokon – saját bevallása szerint – sohasem vitatkozók aránya az egyes párkapcsolati formákban

Sohasem vitatkoznak a(z) ... (%)	Házasságban él	Élettársi kapcsolatban él	Látogató párkapcsolatban él
házimunka megosztása miatt?	62,5%	59,5%	82,4%
anyagi ügyek miatt?	45,1%	43,0%	76,8%
szabadidő eltöltésén?	66,8%	59,9%	51,1%
HA VAN: barátokkal való kapcsolat miatt?	78,3%	69,7%	64,8%
HA VAN: szülőkkel való kapcsolat miatt?	71,7%	73,5%	74,8%
gyermekvállalás miatt?	95,0%	89,9%	91,7%
közös célok, tervek miatt?	65,9%	64,3%	63,6%
alkoholfogyasztás miatt?	81,1%	81,5%	87,5%
féltékenység miatt?	89,2%	74,1%	65,1%

Az adatokból kiderül, hogy valóban vannak olyan életterületek, ahol a látogató párkapcsolat csökkenti a konfliktusok kialakulásának az esélyét: egyértelműen

⁸ Mint majd a későbbekben látni fogjuk, Magyarországon is léteznek jelentős számban munkavállalás miatt szétköltöző párok, de ők a legritkábban sorolják saját partnerkapcsolatukat a „partnere van, de nem él vele együtt” csoportba, így elemzésünkben kimaradnak.

ilyenek a házimunka megosztásával kapcsolatos konfliktusok, az anyagi jellegű viták, vagy akár az életvezetéssel (pl. alkoholfogyasztás) kapcsolatos viták. Más életterületeken viszont épp hogy viták, konfliktusok keletkezhetnek az önálló háztartások fenntartásából, ilyenek például a féltékenység, a barátokkal való kapcsolat, a szabadidő eltöltése.

Érdekes kérdés a kapcsolattal való általános elégedettség, elégedetlenség témaköre. Sajnos a vizsgált adatbázisban csak egy általános kérdés mérte a partnerkapcsolati elégedettséget.⁹ Erre a kérdésre válaszolva egy 0-tól 10-ig terjedő skálán a látogató kapcsolatban élők átlagosan 8,3-ra értékelték partnerkapcsolatukat. Noha ez első pillantásra igen magas értéknek tűnik, az adat értelmezéséhez azonban lényeges tudni, hogy erre a kérdésre a válaszadók jellemzően igen magas értéket adnak meg válaszul, és a lat-kapcsolatban élők esetén kapott válasz statisztikai értelemben jelentős mértékben elmarad mind a házasságban (9,0), mind az élettársi kapcsolatban élők (8,6) átlagos értékétől. Tehát összességében az előnyök, hátrányok mérlegelésekor – már ha így felfogható az általános elégedettség mérőszáma – a látogató párkapcsolatok alulmaradnak az együttélésen alapuló párkapcsolatokkal szemben.

Ennek az eltérésnek természetesen több oka is lehet, például lehetséges, hogy a latosok körében kevésbé erős a társadalmi elvárás, hogy elégedettnek mondják magukat, vagy esetleg magasabbak a partnerkapcsolatokkal szemben támasztott igényeik. A relatíve alacsonyabb elégedettség mögött ok lehet az is, hogy – mint azt a következőkben bemutatjuk – jelentős részben olyan kapcsolatokról van szó, amelyek esetén vagy külső kényszer akadályozza az összeköltözést, vagy amelyekben a partnerek összeköltözést terveznek. Sajnos azonban az alacsonyabb elégedettség mögött meghúzódó potenciális okok feltárására nem alkalmas az általunk használt adatbázis – sőt; általában talán survey vizsgálat helyett inkább interjúkkal lehetne kutatni ezt a kérdést.

A különélés okai, a jövőre vonatkozó tervek

A kérdőívben a látogató párkapcsolatban élőktől először egy egyszerű zárt kérdésben tudakoltuk, hogy a kérdezett és különélő partnere „miért nem laknak együtt”? A négy válaszlehetőség a következő volt: „Őn akarja így”; „mindketten így akarják”; „a partnere akarja így”; vagy pedig „külső akadályok miatt nem tudnak együtt lakni”. A válaszadók pontosan fele hivatkozott (jellemzően mindkét partnernek tulajdonított) saját akaratra, míg a másik 50% a külső akadályok válaszlehetőséget választotta. Természetesen – mint az a később ismertető nyílt kérdésekre adott válaszokból kiderült – a külső és a belső okok közötti határok igen bizonytalanok és részben szubjektívek. Így tipikus élethelyzet, hogy egy alacsony keresetű partnerekből vagy diákokból álló pár csak nagy anyagi nehézségek árán engedhetné meg magának a saját lakás bérlését

⁹ „Kérem, az x. válaszlap segítségével mondja meg, mennyire elégedett a partnerkapcsolatával!”

vagy fenntartását, így inkább mindketten a szüleiknél laknak jó körülmények között, mintsem együtt nyomorogjanak. Ez a helyzet felfogásától függően külső ok (lakásproblémájuk van) vagy tudatos szándék (anyagilag így járnak jobban). Kvalitatív (interjú) kutatások ráadásul szintén igazolják, hogy maguk a párok is meglehetősen bizonytalanok abban a tekintetben, hogy a különélés számukra saját döntés vagy külső kényszer (Roseneil 2006). Ezzel nem szeretnénk relativizálni a válaszadók saját önbesorolását az össze nem költözés okáról, de azt érzékeltetni kívánjuk, hogy itt az önbesoroláskor az adott élethelyzet szubjektív értelmezésének igen nagy szerepe lehet.

A különélés okainak pontosabb feltérképezésére a fenti kérdés megválaszolása után mi a 25 év alatti válaszadóinkat (a kérdőív készítésekor még azt hittük, hogy a Magyarországon látogató párkapcsolatban élők túlnyomó többsége ebbe a csoportba tartozik majd) arra kértük, hogy egy nyitott kérdés keretében „mondja el részletesen, hogy milyen okok miatt nem laknak együtt”.

A 25 éves és idősebb válaszadók esetén válaszlapos kérdést alkalmaztunk.¹⁰ Ha saját akaratot jelöltek meg okként, akkor öt, ha külső akadályt, akkor hat előre megadott lehetőség közül kellett kiválasztani a válaszadónak a „legfőbb ok”-ot, amiért nem laknak együtt.

A 25 év felett lát-kapcsolatban élők magas aránya miatt végül úgy döntöttünk, hogy a 'fiatalok' által a nyitott kérdésekre adott válaszokat – jelen elemzésben – az 'idősebbek' számára előre megadott összesen 11 válaszkategóriába soroljuk be. A nyílt kérdések kategóriákba történő besorolásakor komolyabb problémák nem merültek fel, az eredményeket az 3. táblázat foglalja össze:

3. táblázat: A különélés okai

Nem akar együtt lakni, (mert...):	
Nem elég stabil a kapcsolat	11%
Az önállóság, függetlenség megőrzése miatt	16%
Anyagi megfontolásból	4%
A gyermekek miatt	2%
Egyéb okból	17%
Külső ok miatt nem tudnak együtt lakni:	
Lakásproblémájuk van	13%
Anyagi problémák állnak fenn	11%
Munkakörülményeik miatt nem megoldható	10%
Partnerének családi kötöttségei miatt	2%
Egyéb jogi problémák miatt	1%
Egyéb okból	12%

A különélés okainak vizsgálata kapcsán talán a legfontosabb eredmény, hogy összességében a látogató kapcsolatban élőknek csupán hatoda fogalmazta meg,

¹⁰ A pontos kérdőív részletet lásd a mellékletben.

hogy az önállósága, függetlensége megőrzése miatt nem kíván(nak) összeköltözni. Az összeköltözni nem kívánók többsége nem individualista jellegű okokat fogalmazott meg. Látható, hogy a látogató párkapcsolatok esetén egy összetett, több különböző okra, eltérő altípusra visszavezethető társadalmi jelenségről van szó.

Szintén igen alacsony (10%), azok aránya, akik kapcsolatuk friss vagy éretlen voltával indokolták döntésüket. Ez az arány jól illusztrálja, hogy a lat-kapcsolatok jellemzően nem olyan friss, randevúzó, ismerkedős, járogató kapcsolatok, ahol a részvevőkben még fel sem merült az összeköltözés gondolata.

A magyar adatok értelmezését nyilván nagyban segítené minden nemzetközi összehasonlítás ezen a téren is. Noha teljesen kompatibilis adatunk nincs, a magyar kérdőívhez nagyon hasonló alapsokasággal és kérdőívvel dolgozó francia kutatás (Beaujoan 2009) szintén három fő (saját döntés, külső kényszer, mindkettő egyszerre) okot, s ezen egyes konkrét okokat különböztetett meg, s néhány válaszkategória szinte teljesen megegyezik, így összevethető. A saját akaratából, a függetlenség megőrzése miatt együtt lakni nem kívánó latosok aránya Franciaországban pl. 17%, tehát ez szinte teljesen megegyezik a magyar adattal. A magyarországihoz nagyon hasonló arányban (10%, illetve 2%) indokolták döntésüket a franciák a kapcsolat éretlenségével, illetve a gyerekekkel. Ugyanakkor lényegesen alacsonyabb a pénzügyi vagy lakhatási okból össze nem költözők aránya (összesen 18%), míg magasabb a munkahelyi kényszer aránya (18%). Az összehasonlításból az a következtetés mindenképpen levonható, hogy miközben az infrastrukturális, munkaerő-piaci különbségek a „kényszerlatosok” között látványosak, a lat-kapcsolatot választó magyarok sem nem nagyobb arányban éretlen párkapcsolatban élők, sem nem kisebb arányban 'az individualizáció élharcosai', mint franciaországi társaik.

A jelenlegi helyzeten túl rákérdeztünk a jövőbeli tervekre is. Az eredmények összecsengenek a különélés okai esetén tapasztaltakkal. A látogató kapcsolatban élők 22%-a nyilatkozott úgy, hogy tervei szerint három éven belül mindenképpen összeköltözik partnerével. A másik véglet az a 14%, aki semmiképpen nem kívánt összeköltözni partnerével. A többség a jóval bizonytalanabb kategóriákat választotta: 43%-nak „inkább igen”, 21%-nak „inkább nem” áll szándékában összeköltözni partnerével. Összességében tehát az összeköltözést tervezők kétharmados többséget alkotnak 66%. (Franciaországban ugyanez az arány 70%-os volt.) Ezen a téren érdekes nemi különbségek figyelhetők meg: noha a hölgyek között csak egy kicsit magasabb az összeköltözést tervezők aránya, mint az urak között (67 vs. 65%), a hölgyek között sokkal nagyobb arányban található az igazán elszántak: 26% (férfiak 18%) tervez mindenképpen összeköltözést.

A házasságkötés ötlete azonban még az összeköltözni kívánókat is megosztja. Három éven belül házasságot a mindenképpen összeköltözni szándékozók 77%-a tervez. Az inkább összeköltözni szándékozók 51%-a tervez házasságot három éven belül. A többiek közül értelemszerűen szinte senki sem kíván megházasodni. Érdekes módon itt jelentős nemi különbségek nem figyelhetők meg.

A gyermekvállalási tervek igen erősen összefüggenek az összeköltözési tervekkel. A látogató párkapcsolatban élőknek 12%-a tervez „mindenképpen” gyermeket három éven belül, míg az „inkább igen” választ adók aránya 22%. Ez a gyermeke tervező egyharmad szinte kizárólag azon csoport tagjaiból áll, akik összeköltözést is terveznek, egészen pontosan a gyermeket tervezők 86%-a összeköltözést is tervez, tehát alig vannak, akik együttélésen alapuló partnerkapcsolaton kívül kívánják vállalni a gyermeküket.

Valamivel többen vannak a lat-kapcsolatban élők között, akik tudatosan házasságon kívüli gyermekvállalásra készülnek. A három éven belül gyermeket vállalni tervezők 7%-a semmiképpen, további 17%-a pedig inkább nem kíván megházasodni három éven belül. Azonban ez az arány összességében még mindig jóval alacsonyabb, mint a magyarországi házasságon kívüli gyermekvállalási arány, amely már 40%.

A fenti adatok jól rámutatnak a látogató párkapcsolatok (és részben az élettársi kapcsolatok) egyik fő jellegzetességére. Ezek a párkapcsolati formák kétarcú jelenségek. Az érintettek egy jelentős része számára csupán rövid, átmeneti életszakasrról van szó, míg néhányak számára stabil, nem átmeneti partnerkapcsolati formáról. Emiatt amikor keresztmetszeti vizsgálatokban próbáljuk a látogató párkapcsolatokat jellemezni, s a jelenség leírásakor az időtényezőt nem vesszük figyelembe, az elemzéskor sokszor elkerülhetetlenül összekeveredik ez a két csoport, a kapcsolattípuson „átutazók”, illetve az ide „megérkezettek”, „beszorultak” csoportjai.

De talán ennél is lényegesebb, hogy a fenti okok miatt a követéses vizsgálatok elemzésénél is indokolt az óvatosság. Hiszen ha például a látogató kapcsolatot kialakítókat vetjük össze az élettársi kapcsolatba lépőkkel, s ezt a lat-kapcsolatok hosszának mindenféle időbeli korlátozása nélkül tesszük (l. pl. Szalma 2009), nem biztos, hogy megkönnyítjük a jelenség értelmezését. Ezen esetben ugyanis jelentős részben nem különböző típusú életutakat vetünk össze, hanem jórészt ugyanolyan életutak különböző fázisait hasonlítjuk egymáshoz. Ennek oka, hogy a lat-kapcsolatba lépők jó része néhány hónap múlva már élettársi kapcsolatban él majd, míg az élettársak összeköltözésük előtt szinte kivétel nélkül – bár jellemezően igen rövid ideig – lat-kapcsolatban éltek.

Tipizálási kísérletek

A látogató partnerkapcsolat fogalmának bevezetését nehezítette, s a különélés okainak vizsgálatakor ez nyilvánvalóan ki is derült, hogy egy igen sokféle alakban megjelenő társadalmi jelenségről van szó. Ide tartozik a szüleikkel élő kamaszok tartós kapcsolatától az összeköltözni nem kívánó hetven év feletti özvegyek kapcsolatán át a külső kényszer miatt összeköltözni nem tudó harmincasokig mindenki. Felmerül a kérdés, érdemes-e egységes kifejezés alá vonni, egységesen kezelni egy ennyire változatos társadalmi jelenséget. Azonban valójában igen sok családszociológiai fogalom ennyire sokrétű élethelyzeteket fedhet le. Például az élettársi kapcsolatok gyűjtőfogalmába besorolt kapcsolattípus lényegében ugyanennyire változatos: az ide sorolt párkapcsolatok a próbaházasságtól a tradicionális

„cigány házasságon” át a homoszexuális párok házasságkötése elé gördített jogi akadályok miatt fenntartott élettársi kapcsolatán át, a tudatos értelmiségi érték-választáson alapuló élettársi kapcsolatokon keresztül szintén rengeteg különböző élethelyzetet foghatnak át.

A látogató kapcsolatokkal foglalkozó nemzetközi szakirodalom mindenestre észlelte a jelenség többarcúságát, és jelentős energiákat szentelt a lat-kapcsolatokon belül a különféle kapcsolati altípusok elkülönítésére.

Beaujouan és társai Franciaországban (2009) korrespondencia-elemzés segítségével négy csoportot különítettek el: az első csoportot „fiatal felnőtteknek” nevezték, ide jellemzően gyermektelen, még soha senkivel együtt nem élő 25 év alatti fiatalok kerültek. A „családon kívüliek” csoportjába jellemzően már nem a szüleikkel élő, gyermektelen, vagy gyermekével nem együtt élő 25–54 évesek tartoztak. A harmadik csoport a jellemzően elvált, gyermekét egyedül nevelő nők csoportja, akik új partnerkapcsolatba lépnek, de gyermekük miatt új partnerükkel nem költöznek össze. A negyedik latos csoport az 55 év feletti, már jellemzően nem dolgozó, gyermeket nem nevelő „seniorok” csoportja.

Lewin (2003) interjúkon alapuló vizsgálatában két fő csoportot különített el: a külső ok miatt össze nem költözőket és a tudatosan a látogató párkapcsolatot választókat. Ezután a csoportokat tovább osztotta, így például az utóbbi csoporton belül három további alcsoportot különített el: azokat az elváltakat, akik még egyszer nem szeretnék elkövetni azt a „hibát”, hogy összeköltöznek valakivel; a nyugdíjas párokat, akik régi tárgyi környezetüket, kapcsolataikat nem szeretnék feladni az összeköltözéssel; valamint azokat a korábban együtt élő párokat, akik kapcsolataikat úgy tudják megmenteni, hogy „visszalépnek” a látogató párkapcsolati formába.

Duncan és Philips (2010) brit adatokon szintén két csoportot különítettek el: a „randevúzókat” ('dating' LATs), illetve a „partnereket” ('partner' LATs). Az előbbi csoportba azokat sorolták, akik a kapcsolatról úgy nyilatkoztak, hogy még „túl korai” lenne összeköltözniük. A szerzők úgy vélik, ezzel elkülönítik azokat, akiknél a lat-kapcsolati forma csupán egy átmeneti állapot az összeköltözés előtt, azoktól, akik számára a látogató partnerkapcsolat valóban önálló, a házassággal, élettársi kapcsolattal versengő párkapcsolati forma.

Asendorpf (2008) az előző csoportosítás logikáját követve, de azt bővítve három csoportot különböztet meg: látogató párkapcsolat, mint az együttélésen alapuló párkapcsolat előzménye; az oktatási és munkaerő-piaci mobilitás következtében kényszerből kialakuló látogató párkapcsolatok; illetve az individualizált életvezetés igénye következtében létrejövő, önálló életformaként értelmezendő lat-kapcsolatok.

Ugyanakkor az előző hármas Németországra vonatkozó csoportosítás köthető azon négyes tipológiához is, amelyet Schneider (1998) alkotott meg még a

'Partnerschaften mit getrennten Haushalten' fogalom kapcsán. Itt a típusok a következők: ismerkedő, az együttélést megelőző párkapcsolatok. Szatellit háztartáson alapuló párkapcsolatok, amikor a párnak van egy közös „fő háztartása”, de az egyik tag fenntart egy külön, nem teljes értékű szatellit háztartást, amelyben esetleg az idejének a többségét is tölti. A harmadik típus a kétkeresős párok karrier, illetve munkahelyi okokból fenntartott külön háztartásai, míg a negyedik típus az ideológiai okból fenntartott, a pár tagjai által önmagában véve ideálisnak és kívánatosnak tartott látogató partnerkapcsolatok.

A látogató partnerkapcsolatok típusai Magyarországon

Noha mint látható, a nemzetközi szakirodalom a látogató párkapcsolatok csoportosítása kapcsán egyáltalán nem egységes, az irodalom áttekintése alapján mégis úgy véljük, azok eredményei alapján felrajzolható néhány ideáltipikusnak tekinthető lat-kapcsolati forma. Anélkül, hogy valamelyik tipológia mellett egyértelműen állást foglalnánk, vagy magunk készítenénk egy még újabb csoportosítást, a következőkben az empirikus adatok fényében röviden megvizsgáljuk, mennyire jellemzőek ezek az ideáltipikus formák a magyarországi latos párkapcsolatokra. A kategorizálásnál tehát nem törekedtünk arra, hogy az összes látogató párkapcsolatot „beszorítsuk” valamelyik típusba, de az szándékunkban állt, hogy a bemutatott típusok valamelyikébe azért besorolható legyen a látogató kapcsolatban élők jelentős többsége.

Egyfelől a szakirodalom alapján egyértelműen jellemző típusnak tekinthetők az együttélésen alapuló párkapcsolatokat megelőző, a tinédzserekre, illetve a 20-as éveikben járó, anyagi értelemben még nem önellátó fiatalokra jellemző látogató párkapcsolatok. A lat-kapcsolatoknak ez a típusa jellemzően a partnerkapcsolati életút kezdetét jelenti. Ez a forma a látogató kapcsolatok jelentős arányát fedi, a nemzetközi szakirodalom szerint a minta alsó korhatára, és definíciós kérdések függvényében akár a lat-kapcsolatban élők fele is ebbe a csoportba tartozhat.

A magyarországi eredmények is arra mutatnak rá, hogy e csoport kapcsán a definíciós döntéseknek igen nagy jelentőségük van. Mint már láttuk, hazánkban a lat-kapcsolatban élőknek még csaknem 2/3-a a szüleivel él. Azonban teljesen hibás elképzelés, ha itt fiatal diákokra gondolunk. A szülővel élő „latosok” 65%-a dolgozik, és a nem dolgozóknak is csak hozzávetőleg a 60%-a tanul még, a többiek már kiléptek az iskolapadból. Kapcsolataik sem feltétlenül futó kalandok, hiszen a szülőkkel élő latosok 72%-a már legalább egy, több mint felük pedig több mint két éve tartó kapcsolatáról számolt be.

Amikor tehát elsőként egy olyan típust próbálunk leválogatni, amelybe a szüleikkel élő diákok partnerkapcsolatai tartoznak, akkor Magyarországon a 20 éveseket és idősebbeket tartalmazó mintában csupán a lat-kapcsolatban élők 15%-a sorolható ebbe a csoportba.

Lényegesen nagyobb csoportot alkotnak a szüleikkel élő, de már önálló pénzkeresettel rendelkező latosok – Magyarországon az összes látogató párkapcsolat

latban élő 42%-a tartozik ebbe a csoportba. Fontos felhívni a figyelmet, hogy ennek csoportnak a nagy aránya nem csak Magyarországra jellemző, a spanyol (és feltehetően az általában dél-európai) fiatalok körében is megfigyelhető ennek a csoportnak a domináns nagysága (Castro-Martin et al. 2008). Ez alapján azt mondhatjuk, hogy ezekben az országokban a látogató párkapcsolat jellemzően a saját pénzkeresettel rendelkező, de szülői háztartásban élő fiatalok partnerkapcsolati formája. Ennek a csoportnak a tagjai már sem az önálló pénzkereset, sem a partnerkapcsolat megléte miatt nem tekinthetők társadalmi értelemben gyermeknek, inkább posztadoleszcens életszakasz (a fogalomról l. Vaskovics 2000; Somlai és tsai 2007) utolsó fázisában lévő, sok esetben ebbe az életszakaszba külső okból vagy akár tudatosan (l. a „mamahotel” jelenséget) „beszorult” személyekről van itt szó. Ebben a csoportban átlagos társadalmi arányán felül találunk „csonka” szülői háztartásokat, tehát sok az elvált vagy megözvegyült édesanyával együtt élő, dolgozó, de egyben látogató párkapcsolatban élő fiatal. Ez utóbbi együttélési formákban nyilván már felmerül, hogy elsősorban kinek is – a gyermeknek vagy a szülőnek – a kívánsága ez a helyzet. Ezzel már közelítünk a lat-kapcsolatok egy harmadik csoportja felé.

Ez a harmadik jellemző típus olyan párkapcsolatokat jelent, amelyek résztvevői már kiléptek a szülői házból, de valamilyen külső körülmény, elsősorban munkahelyeik távolsága miatt vagy például saját, korábbi kapcsolatból származó kiskorú gyermekük vélt vagy valós érdekeire való tekintettel nem költöznek össze. Magyarországon ez a típus teszi ki a látogató párkapcsolatban élők mintegy 13%-át. Ahhoz, hogy megértsük, miért is ilyen alacsony Magyarországon ennek a jellemzően nyugat-európai országokban (Németország, Franciaország) megfigyelhető típusnak az aránya, érdemes áttekinteni, milyen családi helyzetekre is jellemzőek az ilyen kapcsolatok.

Tipikusan ilyen kényszer-lat-kapcsolatok alakulnak ki kiskorú gyermekeket nevelő szülők újabb párkapcsolatai esetén. Ekkor jellemző, hogy az együttélésen alapuló újabb kapcsolat esetén az anya az együtt élő kiskorú gyermekével való kapcsolat megromlásától tart, és ezért nem költözik össze új partnerével. Magyarországon ez a jelenség nem tűnik tömegesnek, összesen a látogató kapcsolatban élők 5%-a él 14 éves vagy fiatalabb gyermekével egy háztartásban. Ennek a csoportnak is csak mintegy bő fele fogalmazott úgy, hogy a gyermek(ek) miatt nem akar, vagy a családi kötöttségek miatt nem tud összeköltözni partnerével.

A kényszer-lat-kapcsolatok másik forrása a munkahelyi mobilitás. A magyarországi eredmények arra utalnak, hogy a valamiféle külső kényszerből – elsősorban munkavállalás miatt – legalább részben külön élő házastársak, élettársak aránya Magyarországon (sem) tekinthető elhanyagolhatónak. A hazai érintettek száma összességben elérheti a százezer főt is,¹¹ azonban Magyarországon ezek a kényszerből külön élő párok a

11 A kérdőívben külön kérdésekben tudakoltuk, hogy „van-e a háztartásnak olyan tagja, aki jellemzően legalább heti három napot nem tölt a háztartásban”? A 2008–9-es adatfelvételi hullám eredményei szerint a házastársi kapcsolatban élők 2, az élettársi kapcsolatban élők 3%-a esetén vagy a kérdezett, vagy a partnere legalább heti három napot nem tölt a háztartásban.

kérdőíves adatfelvételben – más országokkal, például Németországgal szemben – saját magukat igen ritkán (összesen 15 esetben) sorolták a „külön élő partnere van” kategóriába. Tehát emiatt az egykor házas, vagy élettársi kapcsolatban élő, nem elhidegülésből, hanem külső kényszerből szétköltöző párok speciális partnerkapcsolati formájával itt a látogató párkapcsolatok között nem foglalkozunk részletesen.

De Magyarországon is vannak nem elhanyagolható számban olyan magukat lat-kapcsolatban élőknek besoroló válaszadók, akik munkakörülményeik miatt nem tudnak összeköltözni. De itt jellemzően olyan kapcsolatokról van szó, amelyekben a felek még sosem éltek együtt. Ők teszik ki nálunk a nem szülőkel élő „kényszerlatosok” többségét.

Végül a látogató párkapcsolatok negyedik típusának a szakirodalom alapján az öntudatos különélőket tekintjük. Ők azok, akik már önálló háztartást alapítottak, de partnerükkel egyetértésben arra jutottak, hogy nem költöznek össze, külön háztartásaikat továbbra is fenntartják. Magyarországon ez a csoport teszi ki a látogató partnerkapcsolatok mintegy 15%-át. Ez a csoport nyilván tovább bontható, és bontandó is (l. pl. Levin 2004 alkategóriáit), azonban az alacsony elemszám (N=108) még egy ilyen nagymintás felvétel esetén is komoly problémát jelent. Az mindenestre megállapítható, hogy ez a kapcsolati forma jellemzően a középkorúak (a medián kor 45, az átlagos kor 46 év) választott partnerkapcsolati formája. Igen sokan vannak köztük, akik válás (44%), megözvegyülés (13%), a gyermekek „kirepülése” után egyszemélyes háztartásban élve (63%) nem kívánnak együttélésen alapuló párkapcsolatot kötni, hanem megpróbálkoznak egy „újfajta” párkapcsolati formával (de Jong Giervald 2004).

Láthatjuk, hogy a fentiekben bemutatott négy típusba tartozók összességében nem teszik ki csak a látogató partnerkapcsolatban élők 85%-át. A maradék 15% vegyes, sehova nem besorolt eseteket tartalmaz, például olyat, ahol a kérdezett nem akar összeköltözni a partnerével, de ő vele igen, stb.

A négy csoport és a teljes latos sokaság néhány alapvető társadalmi jellemzőjét a 4. táblázatban mutatjuk be.

4. táblázat: A látogató partnerkapcsolatok fő típusai és jellemzőik Magyarországon

	Szülővel élő diákok	Szülővel élő, de már dolgozó fiatalok	Nem szülővel élő „kényszerlatosok”	Nem szülővel élő öntudatos különélők	Összes látogató kapcsolat ¹
Átlagos kor (év)	23	28	38	46	32
Diplomával rendelkezők aránya	4%	22%	34%	27%	21%
Pénzkereső munkát végzők aránya	0%*	100%*	77%	71%	67%
Egyszemélyes háztartásban élők aránya	0%*	0%*	52%	63%	20%
Budapestiek + Pest megyeiek aránya	20%	23%	40%	34%	25%
Elvált családi állapotúak aránya	0%	6%	31%	44%	17%
Össze akar költözni a partnerével (inkább igen + mindenképpen)	67%	76%	74%	36%	65%
Több mint két éve tart a kapcsolat	51%	48%	54%	32%	45%
Korábban már éltek együtt	6%	9%	10%	19%	11%
Átlagos elégedettség a partnerkapcsolattal (0–10 skála)	8,9	8,3	8,6	7,8	8,3
N	108	310	96	108	740

* A csoport definíciójából következik. 1 Nem egyezik az előző négy csoport együttesével. A részleteket l. a szövegben.

A lat, mint jelenség társadalomelméleti szempontból

Abban, hogy a látogató párkapcsolat fogalma a megszületését követően hamarosan a szociológiai érdeklődés előterébe került, kétségtávol szerepe lehet annak, hogy a jelenség ideológiailag nem semleges, ugyanakkor a különféle szociológiai irányzatok híveinek egyaránt szolgáltathat pró és kontra érveket.

Egyfelől a látogató partnerkapcsolatok tömeges megjelenése, társadalmi újdonságként felfogva és bemutatva, meggyőzően illeszthető egy – feltételezett vagy valós – társadalmi individualizációs folyamatba. Márpedig az a meggyőződés, hogy a modern társadalmakban valamiféle individualizációs folyamat figyelhető meg, amely összefüggést mutat az egyéni életutak pluralizálódásával és individualizálódásával, az egyének közösségekből való „kiágyazódásával” egy olyan képzet, amelyet a kortárs szociológia nagyjai jellemzően így vagy úgy, de osztanak. Az élettársi kapcsolatok elterjedése után egy újabb, az individuális életvezetésre még nagyobb teret nyújtó párkapcsolati forma megjelenése és gyors terjedése egyértelműen támogató érv e folyamat léte mellett. Így aztán nem meglepő, hogy a Beck házaspártól (1990, 2002) Anthony Giddensen (1992) át Zigmund Baumanig

(2003) az elméleti szociológia nagyjai egyöntetűen a hagyományos családi és közösségi kötelékek felbomlásának egyik példajaként tartják számon az egyre szaporodó látogató párkapcsolatokat.

Az egyre látványosabban önálló – tehát nem kizárólag az együttélést megelőző rövid átmeneti állapotra koncentrálódó – partnerkapcsolati formává alakuló látogató párkapcsolatok ilyen értelmezésének azonban két előfeltétele is van. Egyfelől igazolni kell, hogy egy ebben a formájában valóban új, vagy legalábbis erőteljesen terjedő együttélési formáról van szó, másfelől igazolni kell, hogy a látogató kapcsolatokban élők valóban erőteljesebben individualistábbak az átlagnál. Az első állítást mind svéd és német idősoros adatokon, mind brit adatok másodelemzése segítségével valóban sikerült is bizonyítani (Lewin 2004; Asendorpf 2008; Duncan–Philips 2010).

A jelenség ilyen értelmezését ugyanakkor megnehezíti, hogy minden előzetes elméleti alaptól kiinduló feltevés ellenére van olyan kutató (de Jong Gierveld 2004), akinek egyáltalán nem sikerült bebizonyítania, hogy a látogató párkapcsolat inkább, vagy arány felett jellemző lenne az individualisztikus értékrendet vallókra. Duncan és Phillips (2010) pedig, bár néhány szempontból kismértékben jobban individualizáltak találtak a látogató párkapcsolatban élőket a más párkapcsolati formákat választóknál, cikkük végkövetkeztetésében mégis erőteljesen óvnak attól, hogy a látogató párkapcsolatok alapján az individualizáció pionírjainak tekintsük.

Érdekes, hogy a látogató párkapcsolatok terjedése éppenséggel amellyel is lehet érv, hogy a partnerkapcsolatok nem szorulnak vissza a modern ember életéből. Hiszen ha figyelembe vesszük az egyre növekvő látogató partnerkapcsolatban töltött éveket, a partnerkapcsolati életút hossza nem is szorul vissza az egyéni életúton belül. Jens Asendorpf, aki egyébként nem szociológus, hanem pszichológus (2008), például arra hívja fel a figyelmet, hogy ha az élettársi kapcsolatok mellett a látogatókat is számba vesszük, akkor 1992 és 2006 között Németországban egyáltalán nem beszélhetünk a pár nélkül élők arányának növekedéséről.

A demográfusi megközelítésben ugyanennek a jelenségnek egy harmadik „olvasata” terjedt el. Eszerint a látogató párkapcsolatok jelentős részben és hagyományos esetben csupán egy fázist jelentenek, jelentettek a partnerkapcsolatok formálódásában még az élettársi kapcsolatok alapítása vagy a házasságkötés előtt. Ennek a fázisnak demográfiai szempontból csak akkor érdemes jelentőséget tulajdonítani, ha az egyéni életútban valamilyen külső okból (magas munkanélküliségi ráta a fiatalok között, a lakásszektor szerkezeti problémái, munkapiaci anomáliák) tartóssá, valamiféle stagnáló életszakasszá válik, akkor ugyanis csökkenti az együttélésen alapuló párkapcsolatokat és a termékenységet. Például Spanyolország esetén külső okokra visszavezethetően a látogató partnerkapcsolatokból való továbblépés nehéz, emiatt igen magas a 20–34 évesek körében a látogató párkapcsolatok aránya, míg Európában szinte példa nélküliesen alacsony az együttélések és a házasságok száma (Castro-Martin et al. 2008).

Partnerkapcsolat és értékrend: szelekció és/vagy adaptáció

Érzékelve, hogy a lat, mint társadalmi jelenség értelmezésekor elméleti szempontból a kritikus pont a lat-kapcsolatban élők értékrendjének kérdése, saját adatbázisunkon is megpróbáltunk utánajárni, vajon a látogató párkapcsolatban élők családdal, párkapcsolatokkal összefüggő értékrendje eltér-e az átlagostól. Keresztmetszeti szinten sok szignifikáns eltérést találtunk. Így például a tartós (legalább egy éve) látogató kapcsolatban élők a magyarországi adatfelvétel eredményei szerint lényegesen nagyobb arányban értenek egyet egy olyan állítással, mint „a házasság idejétmúlt intézmény”, mint a házasságban élők. Ehhez hasonlóan a házásoknál fontosabb, hogy „érdekes” legyen a munkájuk, ugyanakkor kevésbé lényeges számukra a „munkahely biztonsága”. További példák sorolása helyett a következőkben inkább arra törekszünk, hogy megvizsgáljuk, az ilyen különbségek valósak-e, vagy csak az egyes csoportok eltérő szerkezetére vezethetők vissza. (Például arra, hogy a házasságban élők idősebbek.) Amennyiben pedig ezek az értékkülönbségek valósak, vajon értékválasztás következtében alakultak-e ki (az individualizáltabbak lépnek lat-kapcsolatba), vagy csupán következményei a életüteseményeknek? (A kiskorú eltartotról a házásoknál ritkábban gondoskodó gyermektelen latosok nagyobb arányban „engedhetik meg” maguknak, hogy ne legyen számukra annyira lényeges a munkájuk biztonsága.)

A felvetett kérdések vizsgálatához elméleti és egyben empirikus kereteként a szelekció-adaptáció fogalompárt fogjuk használni. Ez a fogalompár az egyéni életpálya és az egyéni értékrend közötti összefüggések leírására az életútvizsgálatokban széles körben alkalmazott megközelítés. (A legjobb ismertetés magyar nyelven: Lesthaeghe–Moors 2000.)

Eszerint egyfelől az egyes emberek által vallott értékrend befolyásolja az adott egyénnek a különböző életút-döntéshelyzetekben meghozott egyéni szintű döntéseit. (Például azt, hogy milyen magatartást követnek egy házasságon kívüli nem tervezett terhesség esetén.) Ezt hívjuk szelekciós mechanizmusnak, s ezek a mikroszintű szelekciók aztán értelemszerűen megváltoztatják a makroszintű társadalmi környezetet. (Nő a házasságon kívüli gyermeket nevelők száma.)

A különféle korábbi szelekciók vagy strukturális változások következtében kialakuló élethelyzetek azonban visszahatnak magára az értékekre is, sok esetben megváltoztatva azokat. (Például egy családbarát, de partnert nem találó nő számára a karrierközpontú értékrend felértékelődik.) Ez utóbbi folyamat az adaptáció.

A követéses jellegű adatbázisok lehetőséget biztosítanak a fenti két jelenség egymástól való elkülönítésére. Amennyiben egy adott életütesemény bekövetkezte előtt különbségeket találunk a későbbi döntés típusai szerint elkülönített csoportokban, egyértelműen szelekcióról beszélhetünk. Ha ez értékkülönbség csupán az események után alakul ki, az adaptáció szerepét kell hangsúlyoznunk.

Míg a szelekciós folyamat létezését – legalábbis a modern társadalmakban – magától értetődőnek tekintjük, mondván, a modern individualizált ember a saját értékválasztásait követve próbálja tervezni az életét, életútját, addig az adaptáció problémakörére évtizedeken át lényegesen kevesebb figyelem vetült a szociológiában. Az adaptáció egyik első olyan empirikus bemutatása, amely nagy hatást gyakorolt, Waite és társai (1986) klasszikusnak tekinthető cikke volt az *American Sociological Review*-ban. A cikk szerzői egy nagymintás követéses vizsgálat adatain mutatták be, hogy azoknak a fiataloknak, akik hosszabb életszakaszt töltenek a szülői házból elköltözve, de nem házasságot kötve, ezen idő alatt jelentősen megváltoznak a családi, nemi szerepekről vallott elképzelései. Tehát egy erőteljes detradicionalizáló adaptációs folyamat figyelhető meg esetükben. Azóta nagy számban születtek olyan követéses adatbázisok használó cikkek, amelyek empirikusan igazolták az értékek adaptálódását (pl. Beets et al. 1999).

Szelekció és/vagy adaptáció – empirikus eredmények

A kérdés empirikus teszteléséhez az Életünk Fordulópontjai vizsgálat egy speciális longitudinális almintáját alakítottuk ki. Első körben a vizsgálatunkat azokra a személyekre szűkítettük, akik a második adatfelvételi hullám (2004–5) idején nem éltek semmilyen típusú párkapcsolatban, tehát lat partnerük sem volt (N=3175). Ezután a válaszaikat személyi szinten összekapcsoltuk a négy évvel későbbi, a harmadik kérdezéskor adott válaszokkal, ezzel előállítva a követéses adatbázist. A mindkét adatgyűjtésben részt vevő személyekből azután három speciális alcsoportot válogattunk le: egyfelől azokat, akik négy év elteltével, a harmadik adatfelvételi hullám idején már tartós (legalább egy éve tartó) lat-kapcsolatban éltek (N=203 azaz 267-64 fő), másfelől azokat, akik négy év elteltével élettársi kapcsolatban éltek (N=175), illetve harmadrészt azokat, akik négy év elteltével házasságban éltek (N=242).

A lat-kapcsolatok esetén az általános életkori feltétel – a második hullám adatfelvétele a 21 év alattiakra nem terjedt ki –, illetve a legalább egyéves specifikus „tartóssági feltétel” alkalmazásával próbáltuk kiszűrni a fiatalok „rendevúzzgató” jellegű párkapcsolatait, s egyben a gyors összeköltözés felé mutató átmeneti kapcsolatokat (l. ennek fontosságáról a korábban írottakat.) Ezzel a látogató párkapcsolatban élők körében végrehajtott csekély (64 főre kiterjedő) szelekcióval egyben azt is elértük, hogy a három csoport a legfontosabb strukturális változók (nemi arány, átlagos életkor, átlagos iskolai végzettség) szempontjából meglehetősen hasonló legyen egymáshoz, ugyanakkor a csoportonkénti kétszáz fő feletti válaszadói elemszám még elfogadható kompromisszum elemzési szempontból. Ez lehetőséget biztosított arra, hogy a csoportok további sztenderdizálás nélkül összevethetők legyenek egymással.

A családról vallott értékek individualizáltságát hat klasszikus, a családi értékek vizsgálatában Magyarországon (pl. Családi Értékek vizsgálat 1993, 2001) és

nemzetközi összehasonlító vizsgálatokban (PPA, ISSP, GGS) évtizedek óta alkalmazott családi értékekre, szerepekre vonatkozó kérdésből összeállított kérdéssorral kívántuk mérni. (A kérdések pontos megfogalmazását l. a mellékletben.) Az állításokkal való egyetértést ötfokú skálán mértük, ahol az állítással való teljes egyetértés jelentette az ötös értéket. Az elemzésből az „egy gyereknek mindkét szülőjére szüksége van ahhoz, hogy boldogan nőjön fel” állítást végül ki kellett hagynunk, mivel ezzel az állítással – Magyarországon egyébként hagyományosan – az egyetértés oly nagy mértékű volt, hogy a válaszok szinte egyáltalán nem szóródtak.

A következőkben bemutatjuk az öt állításra adott válaszok csoportonkénti átlagértékeit a párkapcsolati döntés előtt, illetve után. Az alkalmazott módszer szóráselemzés (ANOVA). A főbb eredményeket az 5. táblázat foglalja össze.

5. táblázat: Szelekció és adaptáció a partnerkapcsolatba lépők longitudinális almintáján (az egyes állításokkal való egyetértés mértéke ötfokú skálán)

		2004 / 2005	2008 / 2009
„A házasság idejétmúlt intézmény.”	LAT-ba lépő	2,26	2,62
	élettársiba lépő	2,30	2,76
	megházasodó	2,48	2,04
„Nincs semmi rossz abban ...”	LAT-ba lépő	4,29	4,40
	élettársiba lépő	4,37	4,71
	megházasodó	4,31	4,23
„A házasság élethosszig tartó kapcsolat, és nem érhet véget.”	LAT-ba lépő	2,14	2,58
	élettársiba lépő	2,17	2,44
	megházasodó	2,44	2,99
„Ha egy házasság boldogtalanná válik, jobb, ha elválnak ...”	LAT-ba lépő	4,33	4,33
	élettársiba lépő	4,41	4,40
	megházasodó	4,17	4,09
„Egy nőnek joga van egyedül is gyereket vállalni ...”	LAT-ba lépő	4,08	4,13
	élettársiba lépő	4,06	3,92
	megházasodó	4,15	3,87
Jelmagyarázat: szelekciós hatás (sig < 0,05);		adaptációs hatás (sig < 0,05)	

A házasság elavultságára vonatkozó állítás a rendszerváltáskor szinte még teljesen elutasított volt Magyarországon. Azóta azonban ez az elutasítás erőteljesen gyengült, és 2004–5-ben már elég erőteljesen megosztotta az általunk vizsgált, partnerkapcsolattal nem rendelkező, átlagosan 33–34 éves válaszadókat. Noha a később házasságra lépők minimálisan nagyobb mértékben értettek egyet az állítással, de ez a különbség statisztikailag nem szignifikáns, így statisztikailag eltérés a válaszokban nincs aszerint nézve, hogy az illetők később milyen partnerkapcsolati formát választottak. A kép radikálisan megváltozik 2008–9 fordulójára,

amikor statisztikailag szignifikáns különbségeket találunk a különféle partnerkapcsolati formákban élők között. A tartós lat-kapcsolatban, illetve élettársi kapcsolatban élők – tehát a nem házas partnerkapcsolatra lépők – lényegesen egyetértőbbek lettek a házasság idejétmúltságát illetően. Ezzel szemben a megházasodottak – saját korábbi véleményükhöz képest is – elutasítóbbak, tehát házasságpártibbak lettek. Míg tehát összességében a három csoport együttes véleménye nem változott jelentős mértékben, az egyes csoportok véleménye markánsan elkülönült. A fenti eredmények tehát a szelekció tényét nem igazolják, az adaptációt azonban egyértelműen igen.

Hasonló eredményeket tapasztalunk az élettársi kapcsolat – egyébként meglehetősen nagy – elfogadottsága kapcsán is, bár az adaptációs mechanizmus itt csak az élettársi kapcsolatban élők esetén volt megfigyelhető. Míg a partnerkapcsolat kialakítása előtt nem volt eltérés, és a házasságra, illetve a látogató kapcsolatba lépők nem igazán változtattak véleményükön, addig az élettársi kapcsolatban élők egyetértése a szinte teljes helyeslés irányába mozdult el. Az állítással teljesen egyetértők (5-ös választ adók) aránya körükben 62%-ról 83%-ra nőtt, míg a semlegesek és elutasítók (1–3-as válasz) aránya ebben a csoportban 19%-ról 8%-ra csökkent.

Összetettebb a kép a házasság élethosszig tartását állító kijelentés kapcsán. Itt már létezett egy szignifikáns szelekciós hatás – a későbbi házasodók nagyobb arányban értettek egyet az állítással, mint a később más partnerkapcsolati formában élők. Adaptációs mechanizmusok ugyanakkor itt is megfigyelhetőek mind a három csoport esetén – noha különböző mértékben. Az élettársi kapcsolatba lépők átlag alatti, a látogató párkapcsolatba lépők átlagos, míg a megházasodók átlag feletti mértékben váltak egyetértőbbé.

A válasra vonatkozó – pontosabban a gyermekes szülők válását megengedő – állítás esetén nagyon gyöngye (5%-os értéken nem, csak 10%-os értéken létező) szelekciós hatást tételezhetünk fel, míg az adaptációnak nincs látható jele.

A párkapcsolatban élni nem kívánó nők gyermekvállalásával kapcsolatos kérdés kapcsán elég nagy egyetértést tapasztalunk. Az első kérdés idején még párkapcsolatban nem élő válaszadóink jellemzően megengedhetőnek tartották az ilyen gyermekvállalást. Akik látogató kapcsolatba léptek, azok nem is változtattak ezen a véleményükön, az élettársi kapcsolatba lépők – nem szignifikáns mértékben –, a házasságot kötők viszont jelentős mértékben toldták el az elutasítás felé. Tehát jelen esetben is adaptációs hatás figyelhető meg, míg szelekciós hatás nem.

Összefoglalóan tehát azt mondhatjuk, hogy van összefüggés a családdal, párkapcsolatokkal kapcsolatban vallott értékek és a partnerkapcsolati forma között. A strukturális hatásokat figyelmen kívül hagyva a látogató kapcsolatban élők partnerkapcsolati értékrendje valóban valamivel individualistábbnak tűnik, legalábbis a házasságban élőkkel összevetve. Itt azonban nem szelekciós, hanem adaptációs hatásról beszélhetünk. Eredményeink arra utalnak, hogy elsősorban nem

értékrendünk alapján választunk a párkapcsolati formák között, hanem értékeink idomulnak választásainkhoz. Ma Magyarországon nem az individualizált életforma hívei választják a látogató párkapcsolatot, de a látogató párkapcsolatok terjedése az individualizált partnerkapcsolati elképzelések kismértékű terjedését eredményezik. Ezen eredmények általában is alátámasztják azokat a feltételezéseket, hogy az elmúlt évtizedek magyarországi gyors ütemű demográfiai és párkapcsolati átrendeződése elsősorban nem következménye, hanem oka a családra, partnerkapcsolatokra vonatkozó ideáink lassú átalakulásának.

ABSTRACT: Living apart together (LAT) is a committed partnership between two people living in different households. The present study provides an overview of non-cohabiting relationships in Hungary, shedding light on the prevalence and characteristics of both the individuals concerned and their relationships. After operationalising LAT partnerships, our analysis describes the demographic features of those living in such arrangements. We summarise the specialties of these partnerships in comparison to other arrangements (marriage and non-marriage cohabitation). We outline the causes of living apart together relationships by making a typology, and then we examine the future plans of the individuals regarding cohabitation and childbearing.

In the second part of the study, we try to establish the connections between LAT partnerships and the individual values about family, relationships, individualism. We use the concepts of selection/adaptation as a theoretical framework to test the relationship between life-course events and changes in the value system.

Irodalom

- Asendorpf, J. B. (2008): Living Apart Together: Alters- und Kohortenabhängigkeit einer heterogenen Lebensform. *Kölner Zeitschrift für Soziologie und Sozialpsychologie*, 60: 749–764.
- Beaujouan, E. – Régnier-Loilier, A. – C. Villeneuve-Gokalp (2009): Ni seuls, ni en couple. Étude des relations amoureuses stables non cohabitantes. In Arnaud Régnier-Loilier (eds.): *Portraits de familles, l'enquête Etude des relations familiales et intergénérationnelles*. Paris: Les cahiers de l'Ined, 87–112.
- Beck, U., Beck – Gernsheim, Elisabeth (1990): *Das ganz normale Chaos der Liebe*. Suhrkamp.
- Beck, U. – Beck-Gernsheim, E. (2002): *Individualization: institutionalized individualism and its social and political consequences*. London: SAGE.
- Beets, G. C. N. – Liefbroer, A. C. – Giervald, J. (1999): Changes in Fertility Values and Behaviour: A Life Course Perspective. In Leete, R. (ed.): *Dynamics of Values in Fertility Change*. Oxford University Press, 100–120.
- Bauman, Z. (2003): *Liquid love: On the frailty of human bonds*. Cambridge, UK: Polity Press.
- Caradec, V. – Caradec, V. (1996): Les formes de la vie conjugale des 'jeunes' couples

- 'ágés'. *Population* 51(4–5): 897–927.
- Castro-Martín, T. – Domínguez-Folgueras, M. – Martín-García, T. (2008): Not truly partnerless: Non-residential partnerships and retreat from marriage in Spain. *Demographic Research Volume 18*, Article 16: 443–468. (<http://www.demographic-research.org/Volumes/Vol18/16/>)
- Csernák J. (1992): Az élettársi kapcsolatban élő nők néhány társadalmi, demográfiai jellemzője Magyarországon. In Csernák és tsai: *Élettársi kapcsolatok Magyarországon*. KSH-NKI Kutatási Jelentések 46. Budapest.
- Duncan, S. – Phillips, M. (2010): People who live apart together (LATs) – how different are they? *The Sociological Review* 58(1): 112–134.
- Giddens, A. (1992): *The transformation of intimacy: Sexuality, love and eroticism in modern societies*. Stanford, CA: Stanford University Press.
- Haskey, J. (2005): Living arrangements in contemporary Britain: Having a partner who usually lives elsewhere and Living Apart Together (LAT). *Population Trends* 122 Winter, 35–46.
- Holmes, M. (2004): An equal distance? Individualisation, gender and intimacy in distance relationships. *Sociological Review* 52(2): 180–200.
- Hoffmann-Nowotny, H-J. (1995): Die Zukunft der Familie – die Familie der Zukunft. In Gerhard, U. – Hradil, S.: *Familie der Zukunft*. Leske & Budrich, Opladen, 325–348.
- Jong Gierveld, J. de (2004): Remarriage, Unmarried Cohabitation, Living Apart Together: Partner Relationships Following Bereavement or Divorce. *Journal of Marriage and Family* 66 (February): 236–243.
- Ermisch, J. F. (2000): *Personal Relationships and Marriage Expectations*. ISER Working Papers 27. Essex.
- Kapitány B. (szerk.) (2003): *Módszertan és dokumentáció*. Az adatfelvétel ismertetése. KSH-NKI Műhelytanulmányok 2. Budapest.
- Lesthaeghe R. – Moors R. (2000): Életpályák változása és értékorientáció: szelekció és adaptáció. *Demográfia* 43.évf.: 439–444.
- Levin, I. (2004): Living Apart Together: A New Family Form. *Current Sociology, March*, Vol. 52(2): 223–240.
- Milan, A. – Peters, A. (2003): Couples living apart. *Canadian Social Trends*, Summer, 5.
- Schneider, N. F. (1996): Partnerschaften mit getrennten Haushalten in den neuen und alten Bundesländern. In Bien, Walter (Hg.): *Familie an der Schwelle zum neuen Jahrtausend. Wandel und Entwicklung familialer Lebensformen*. DJI Familien-Survey 6. Opladen: Leske+Budrich, 88–97.
- Schneider, N. F. – Rosenkranz, D. – Limmer, R. (1998): *Nichtkonventionelle Lebensformen. Entstehung, Entwicklung, Konsequenzen*. Opladen: Leske & Budrich.
- Somlai P. et al. (szerk.) (2007): Új ifjúság – *Szociológiai tanulmányok a*

posztadoleszcensekről. Budapest, Napvilág.

- Spéder Zs. (2005): Az európai családformák változatossága. Párkapcsolatok, szülői és gyermeki szerepek az európai országokban az ezredfordulón, *Századvég* (37): 3–48.
- Strohm, C. Q. – Seltzer, J. A. – Cochran, S. D. – Mays, V. M. (2009): “Living Apart Together” relationships in the United States. *Demographic Research, Volume 21, Article 7.* 177–214. (<http://www.demographic-research.org/Volumes/Vol21/7/>)
- Szalma I. (2009): Az iskolai és munkaerő-piaci státus hatása a párkapcsolat formálódásra. *Demográfia*, LII.(2–3): 175–205.
- Traub, A. (2005): *Neue Liebe in getrennten Haushalten. Zur Bedeutung von Living-apart-together-Partnerschaften für das Wohlbefinden und Stresserleben allein erziehender Mütter.* Logos Verlag. Berlin.
- Vaskovics L. (2000): A posztadoleszcencia szociológia elmélete. *Szociológiai Szemle*, (4): 3–20.
- Waite, L. J. – F. K. Goldscheider – Ch. Witsberger (1986): Nonfamily Living and the Erosion of Traditional Family Orientations Among Young Adults. *American Sociological Review* (51): 541–554.
- Winfield, F. E. (1985): *Commuter marriage: Living Together.* Apart New York: Columbia University Press.

Melléklet I.

A lat-kapcsolatra vonatkozó kérdések (25 év feletti válaszadók)

Szándékában áll-e összeházasodni a partnerével az elkövetkező 3 évben?

- semmiképpen
- inkább nem
- inkább igen
- mindenképpen

A partnere szeretne összeházasodni önnel?

- igen
- nem
- bizonytalan (a partner)
- (a kérdezett) nem tudja

Szándékában áll-e összeköltözni a partnerével az elkövetkező 3 évben?

- semmiképpen
- inkább nem
- inkább igen
- mindenképpen

A partnere szeretne összeköltözni önnel?

- igen
- nem
- bizonytalan (a partner)
- (a kérdezett) nem tudja

Mikor kezdődött ez a kapcsolat?

év hó

Éltek-e már együtt tartósan, legalább három hónapot jelenlegi partnerével?

- igen
- nem

Mikor született a partnere?

év hó

Önnek mennyi ideig tart az út az Ó otthonáig?

óra perc

Havonta átlagosan hány alkalommal találkoznak egymással személyesen?

-szőr

- ritkábban, mint havonta
- NT

Miért nem laknak együtt? Mi a legfőbb ok? CSAK EGY OK VÁLASZTHATÓ!

- Ön akarja így
- mindketten így akarják
- a partnere akarja így, vagy pedig
- külső akadályok miatt nem tudnak együtt lakni

Miért nem akar (akarnak) együtt lakni? Kérem, a x. VÁLASZLAP segítségével mondja meg, mi a legfőbb ok! CSAK EGY OK VÁLASZTHATÓ!

- nem elég stabil a kapcsolat az együttéléshez
- az önállóság, függetlenség megőrzése miatt
- anyagi megfontolásból
- a gyermekek miatt nem megoldható az együtt lakás
- a felsoroltak közül egyik sem; egyéb „fő ok” áll fenn

Milyen külső akadályra gondol? Kérem, a x. VÁLASZLAP segítségével mondja meg, melyik a legfőbb ok! CSAK EGY OK VÁLASZTHATÓ!

- lakásproblémájuk van
- munkakörülményeik miatt nem megoldható
- anyagi problémák állnak fenn
- partnerének családi kötöttsége van (pl. házas, válófélben van)
- egyéb jogi problémák vannak
- a felsoroltak közül egyik sem; egyéb „fő ok” áll fenn

Melléklet II.

A családdal kapcsolatos értékekre vonatkozó kérdés

Most néhány állítást olvasnék föl. Mennyire ért egyet ezekkel? Az 1-es jelenti azt, hogy egyáltalán nem ért egyet, az 5-ös pedig azt, hogy teljesen egyetért. A közbülső osztályzatokat is használhatja.

Mennyire ért egyet azzal, hogy...	Egyáltalán nem ért egyet			Teljesen egyetért		NT
	1	2	3	4	5	
a) A házasság idejétmúlt intézmény.	1	2	3	4	5	9
b) Nincs semmi rossz abban, ha egy férfi és egy nő házasságkötés nélkül kíván együtt élni.	1	2	3	4	5	9
c) A házasság élethosszig tartó kapcsolat, és nem érhet véget.	1	2	3	4	5	9
d) Ha egy házasság boldogtalanná válik, jobb ha elválnak, még ha gyermekük van is.	1	2	3	4	5	9
h) Egy nőnek joga van egyedül is gyereket vállalni, még akkor is, ha nem akar párkapcsolatban élni.	1	2	3	4	5	9

A munkaerő-piaci politika hatása a nemek közötti egyenlőségre a gazdasági átalakulás és az EU-csatlakozás időszakában: Csehország, Magyarország és Szlovénia összehasonlítása

NAGY Beáta – Alena KRÍZKOVÁ –

Aleksandra KANJUO – MRČELA

beata.nagy@uni-corvinus.hu; alena.krizkova@soc.cas.cz; aleksandra.kanjuo-mrcela@fdv.uni-lj.si

ÖSSZEFOGLALÓ: Tanulmányunkban három ország (Csehország, Magyarország és Szlovénia) esetén keresztül vizsgáljuk a poszt-szocialista országok közötti hasonlóságokat és különbségeket a rendszer-váltás utáni időszakban, de főleg az EU-csatlakozás idején (2000–2005) a nemek és munkaerőpiac szempontjából. Azt állítjuk, hogy a piacgazdaságra való átállás idején és az azt követő időszakban a nemi szerepekkel kapcsolatos attitűdök egyre konzervatívabbakká váltak mind a magán-, mind a közéletben, és a nők elvesztettek néhány, az államszocializmus idején elnyert jogot (pl. a garantált munkahelyeket és a gyerekek napközbeni elhelyezésére szolgáló intézményeket). Az EU-csatlakozásról szóló hivatalos állásponttal szemben a nemek közötti egyenlőség ígérete nem valósult meg teljesen. Azt is állítjuk továbbá, hogy jelentős különbségek vannak a vizsgált országok között a foglalkoztatás- és családpolitika területén.

KULCSSZAVAK: női foglalkoztatás, esélyegyenlőség, gyermekintézmények, refamilizáció, kelet-közép-európai összehasonlítás

Bevezetés¹

A kelet-közép-európai gazdaságok 1990-es évek eleji reformja, az EU-tagság és a globalizáció együttes hatása alapvető változásokat idézett elő a női foglalkoztatásban. Mindez olyan társadalmakban következett be, amelyekben a nők fizetett munkához való hozzáférése és munkaerő-piaci részvétele számos, háború utáni generáció szá-

¹ Szeretnénk köszönetet mondani az anonim bírálónak a cikkhez fűzött értékes és részletes kritikáért. Az írásban maradt hiányosságokért csak a szerzőket terheli felelősség. A tanulmány egy része a Cseh Tudományos Alap „Changes in partnership and family forms and arrangements from the life course perspective” (grant no. P404/10/0021) című kutatás keretében készült.

mára megkérdőjelezhetetlen volt. Az egyenlőség kinyilvánítása és a női emancipáció célkitűzése ellenére azonban a kommunista időszakban a nőket másodrendű munkaerőnek tekintették a kelet-közép-európai országokban; alulfizetettek voltak, és erősen szegregálódtak egyes gazdasági szektorokba és állástípusokba (Čermáková 1995; Fodor 2002; Pollert 2003). Ez részben azért volt így, mert a kommunista rendszer kiemelten kezelte a nehézipart, részben pedig azért, mert sosem teljesültek azok az ígéretek, hogy a könnyen elérhető szolgáltatások felszabadítják a nőket a fizetett munka és a fizetetlen házimunka kettős terhe alól. Ebben az időszakban a nemi egyenlőtlenségeket nem tekintették problémának, és nem is tettek ellenük semmit – az úgynevezett emancipáció pedig azzal járt, hogy a dolgozó nők vállára még több teher nehezedett. Bár az államszocializmus idején tettek erőfeszítéseket a nők munkavállalásának támogatására, a férfiak felelősségéről soha nem esett szó. A retorika és a mindennapi valóság közötti ellentmondás minden posztszocialista országban nyilvánvaló volt (Gal-Kligman 2000). A nők és férfiak közötti íratlan társadalmi szerződés (gender contract) ellenére számos fontos eredmény született: a nők nagyarányú munkavállalása, a munkahelyek biztonsága (a nők gazdasági függetlensége), valamint az elérhető és megfizethető, a gyermekek napközbeni elhelyezésére szolgáló intézmények. Mivel a nők többsége teljes munkaidőben dolgozott, ami a mai napig is jellemző, a szocialista állam bővíteni kezdte a napközbeni gyereklátás intézményrendszerét, a gyereknevelési támogatásokat, a szülési és gyerekgondozási szabadságokat, valamint különböző szolgáltatásokat, így például a munkahelyi étkeztést, amelyek lehetővé tették a szülőknek, azaz az anyáknak, hogy a munkahelyi és a családi feladatoknak is eleget tegyenek.

Ebben a dolgozatban három kiválasztott ország (Csehország, Magyarország és Szlovénia) esetén keresztül vizsgáljuk a posztszocialista országok közötti hasonlóságokat és különbségeket a rendszerváltás utáni időszakban, de főleg az EU-csatlakozás idején (2000–2005). Azt állítjuk, hogy a piacgazdaságra való átállás idején és az azt követő időszakban a nemi szerepekkel kapcsolatos attitűdök egyre konzervatívabbakká váltak mind a magán-, mind a közéletben, és a nők elvesztettek néhány, az államszocializmus idején elnyert jogot (pl. a garantált munkahelyeket és a gyermekek napközbeni elhelyezésére szolgáló intézményeket). Az EU-csatlakozásról szóló hivatalos állásponttal szemben a nemek közötti egyenlőség ígérete nem valósult meg teljesen. Azt is állítjuk továbbá, hogy jelentős különbségek vannak a vizsgált országok között a foglalkoztatás- és családpolitika területén, és a nemek közötti egyenlőség az egyes országok munkaerőpiacán az alábbi fő tényezőkhöz múlik: 1. A munkaerőpiac nemek szerinti szerkezetének (gender structure) fejlődése; 2. A jogi keretek és a munkaerő-piaci politika; 3. A munka és a magánélet egyensúlyának megteremtését segítő intézkedések. Az e három tényező közötti különbségek nagyrészt megmagyarázzák a nők eltérő helyzetét a vizsgált országok munkaerőpiacán és általában a különböző kelet-közép-európai társadalmakban. Tanulmányunkban megpróbáljuk szétválasztani, de legalábbis jelezni, hogy különböző szakpolitikai területekről van szó (a fentiekben említett foglalkoztatás- és családpolitika mellett az esélyegyenlőségi politikát tartjuk kiemelt fontosságúnak). Erőfeszítést

teszünk arra is, hogy ezek kölcsönhatásait és esetleges ellentmondásosságát jelezzük, amelyek explicit jeleként értékeljük azokat az indikátorokat, amelyek a foglalkoztatási és esélyegyenlőségi helyzetet jellemzik.

Az elmúlt évtizedben mindhárom országban olyan folyamatok zajlottak, amelyek sajátos hatással voltak a nemek közötti viszonyra a munkaerőpiacon. Az 1990-es években a női emancipációval szembeni ellenhatást és a társadalmi nemi rend (gender order) remaszkulinalizációjának jeleit figyelték meg az egész kelet-közép-európai régióban (Gal-Kligman 2000; Metcalfe-Afanassieva 2005; Domsch et al. 2003). Ezek a jelenségek azonban eltérő intenzitásúak voltak az egyes országokban, és más-más munkaerő-piaci következményekkel jártak. Ahogy Fodor Éva írta: „Az államszocialista emancipációs törekvések hagyománya tovább él, de új környezetben. Nagyon sok nő gazdasági pozíciója meggyengült az államszocialista tervgazdaságok összeomlása után” (Fodor 2006: 6). A társadalmi nemi rend változásaiban találhatunk néhány közös jellemzőt az országok között (UNIFEM 2006). A rendszerváltás időszakára jellemző, hogy a kelet-közép-európai országokban kísérlet történt arra, hogy a nőket visszaküldjék a konyhába, és általában véve a hagyományos szerepekbe (Jogan 2001). Egyes posztszocialista országokban folytatott kutatások szerint a családpolitika, például a hosszú gyerek gondozási szabadság, is hozzájárult a társadalom nyílt vagy burkolt refamilizációjához, és ez a törekvés néhány esetben egyértelműen egybeesett az értékrendszer változásaival (Saxonberg-Sirovátka 2006; Blaskó 2005). Csehországban és Magyarországon a családpolitika szerkezete egyértelműen familialista irányba változott: miközben a határozott, explicit cél a három éven aluli gyerekek napközbeni ellátását szolgáló intézményekre fordított költségek csökkentése és a szülői szabadság három évre növelése, a hallgatóságos, implicit célt a (kisgyerekes) nők munkaerőpiacról való kiszorítása jelentette (Saxonberg-Sirovátka 2006). Ugyanakkor a tradicionális nemi viszonyokhoz való visszatérés, amelyet különböző mértékben ugyan, de minden kelet-közép-európai országban megfigyeltek, nem tudható be teljes egészében a rendszerváltozásnak. Például a magyar szociális ellátórendszer és a fizetett munka, valamint a családi feladatok öszegegyeztetését szolgáló politika ellentmondásos hatást fejtett ki: miközben a gyermek gondozással kapcsolatos intézkedések (a gyermek gondozási segély bevezetése, a bölcsődei és óvodai ellátórendszer) előremutatóak voltak, hozzájárultak ahhoz is, hogy a hatvanas évektől kezdve elkerülhetetlenül megerősítette a hagyományos szerepeket és a nemi szerepekkel kapcsolatos konzervatív értékeket (Ferge 1999).

Másrészt viszont a szlovén foglalkoztatás-, valamint a munkahelyi és otthoni feladatok összehangolását szolgáló közpolitika évtizedek óta figyelembe vette a nők és férfiak közötti egyenlőség szempontját is (a rendszerváltozás előtt és után egyaránt), így itt kevésbé romlott a nők munkaerő-piaci helyzete. Jogan (2006) hangsúlyozza kutatásában, hogy a szocialista rendszerben a szlovén „önigazgatási rendszer” időszakában külön testületek gondoskodtak arról, hogy a nemek közötti egyenlőség kérdései megjelenjenek a közbeszédben (meglehetősen sikerrel,

különösen az 1970-es és 80-as években, amikor a szülői szabadságot, valamint a gyerekgondozás, az idősgondozás és az egészségügy költségeinek fedezetét érintő törvényi változások jobb munka-magánélet egyensúly megteremtését tették lehetővé mind a nők, mind a férfiak számára). Jogan szerint ez a hagyomány az oka annak, hogy más posztszocialista országokhoz képest „Szlovéniában kevésbé voltak sikeresek azok a próbálkozások, amelyek szerették volna a háztartásokba száműzni a nőket, és megerősíteni a férfiuralmat” (Jogan 2006: 202). Bár ez az értelmezés felettébb gondolatébresztő, úgy véljük, hogy túlbecsüli a szocialista intézményrendszernek a nemi szerepekkel kapcsolatos elvárásokra gyakorolt hatását. Csehország és Magyarország, ahol hasonló testületeket hoztak létre a szocializmus idején a nemek közötti egyenlőség javítására, ellenpéldául szolgálnak, mivel ezekben az országokban erős konzervatív fordulat figyelhető meg. Az ISSP-felmérések szerint (International Social Survey Programme), amelyeket 1988-ban, 1994-ben és 2002-ben végeztek el, a cseh és a magyar népesség, különösen a férfiak, a hagyományos nemi szerepeket vallják magukénak, bár enyhe csökkenés is kimutatható a tradicionális attitűdökben (Tóth 1995; Blaskó 2005). Magyarországon valamelyest csökkent a konzervatív attitűdök aránya 1994 és 2002 között, míg Csehországban nem változott az érték. A legújabb kutatások (Crompton et al. 2005) például inkább az attitűdök rugalmatlanságát mutatták ki. A kelet-közép-európai régióban azonban az utóbbi egy-két év – még csak részlegesen publikált – kutatási eredményei szerint vannak jelei a változó attitűdöknek.

Az általunk vizsgált országok esetében mindazonáltal azt láthatjuk, hogy a tradicionális nemi szerepek folyamatosan újratermelődnek Magyarországon és Csehországban, míg Szlovéniára ez nem jellemző: itt a fizetett munka területén elvárás a nemek közötti egyenlőség, és ez egy közelmúltban végzett közvélemény-kutatásban kifejezett értékekben is tükröződik. Szlovéniában mind a nők, mind a férfiak többsége elfogadja a nők aktív munkaerő-piaci részvételét mint a nők gazdasági függetlenségének alapját. A vizsgált országokban a gazdaságfejlesztési stratégiák rendre maguk mögé utasították azokat a deklarált esélyegyenlőségi politikákat, amelyek pedig alkalmanként megjelentek akár a célok között, akár a jogszabályokban.

Foglalkoztatási trendek és a nemek közötti egyenlőség a munkaerőpiacon

A kommunista államokra jellemző kötelező munkavállalás² hosszú időszakát követően az 1990-es évek gazdasági változásai során mindhárom országban csökkent a nők gazdasági aktivitása. Azonban a növekvő munka-

2 A szocialista Csehszlovákiában például a teljes felnőtt lakosságra nézve kötelező volt a munkavállalás (a munka az állam által garantált jog és kötelesség volt), azaz hivatalosan nem létezett munkanélküliség. 1962-től 1989-ig a csehszlovák törvények „élősködőnek” (příživník) tekintették azokat, akik nem dolgoztak (Büntető Törvénykönyv 140/1961), és három évig terjedő börtönbüntetéssel sújthatták őket. A törvény alól csak a gyerekgondozási szabadságon lévő anyák voltak kivételek, ha nem vették igénybe a gyereklátó intézményeket. Magyarországon nagyon hasonló volt a helyzet, a férfiak „közveszélyes munkakerülőnek” (krmk) minősültek, ha nem dolgoztak, és börtönbüntetés várt rájuk. A nők távolmaradását a munkaerőpiactól azonban nem büntették ilyen szigorúan. A szocialista Szlovéniában a munka szintén jog és kötelezettség volt, de nem léteztek olyan jogi szankciók, mint Csehországban.

nélküliség miatt a férfiak munkaerő-piaci helyzete is romlott, így az összes munkavállaló csaknem fele továbbra is nő Csehországban, Magyarországon és Szlovéniában. A munkaerőpiac legfontosabb, mindhárom országra (és a legtöbb kelet-közép-európai országra) jellemző sajátossága, hogy mind a nők, mind a férfiak többsége teljes munkaidőben dolgozik. Annak ellenére, hogy az 1990-es évek elején megkísérelték a nők szerepét a számukra „természetes” privát szférában végzett házimunkára és fizetetlen gondozási tevékenységre korlátozni, a nők nem váltak főállású háztartásbelikké. Ehelyett továbbra is fontos szerepet játszottak a krízishelyzetekkel, növekvő munkaterheléssel és munkanélküliséggel jellemezhető kelet-közép-európai országok munkaerőpiacán, miközben továbbra is megtartották pozíciójukat a háztartásokban is, azaz megmaradt a nőket sújtó kettős teher. A fizetett munka és a családi feladatok összehangolása nehezebb lett, mint bármikor korábban. Ebben a fejezetben összegezzük a nők munkaerő-piaci helyzetének jellemzőit az általunk vizsgált három országban.

A női foglalkoztatásra jellemző mind a horizontális, mind a vertikális szegregáció, valamint a férfiak és nők közötti állandósult bérkülönbség (gender wage gap). A kelet-közép-európai munkaerőpiacok nemi szegregációja már a kommunista rendszerek idején kialakult: a nők és a férfiak jellemzően különböző munkát végeztek. A szocialista állam által hirdetett női emancipációs célok ellenére is létező nemi egyenlőtlenségek meglétét számos kutatás elemezte (Einhorn 1993; Fodor 2002; Čermáková 1995; Gal-Kligman 2000). Történetileg a nők teljes foglalkoztatottsága – amit a centralizált, tervutasításos rendszer (felülről jövő) döntése alakított ki, és ezért egyszerre volt lehetőség és kényszer – ellentétben áll a nyugati nőmozgalmaknak a nők munkavállalási jogáért folytatott küzdelmével. A teljes munkaidőben végzett munka éppen úgy megszokott – bár nem feltétlenül örömmel elfogadott – volt a nők generációi számára mint a munkához, a férfiakkal való egyenlőséghez és az anyagi függetlenséghez való jog. Az egyenlőség csak részben valósult meg az önálló kereset révén, de nagyon nagy részben támogatásra talált a szociális ellátórendszerben. Ez azzal a következménnyel is járt, hogy míg korábban a nők elsősorban a család férfitagjaitól (apa, majd férj) függtek erősen, ezt felváltotta az államtól való függőség: az állam, mint a munkahely, és mint a szociális ellátások biztosítója még erősebb függésben tartotta a dolgozó nőket.

Az 1990-es évek elején néhány kutató és politikai döntéshozó azt javasolta, hogy a nők nagy számban hagyják majd el a munkaerőpiacot és válnak háztartásbeliekké. A jóslat tévesnek bizonyult, mivel a vizsgált országokban a háztartások többségének két keresetre van szüksége a megélhetés-

hez, és azért is, mert a nők bizonyos csoportjai nyilvánvalóvá tették, hogy nem akarják abbahagyni a munkát akkor sem, ha nem lenne rá szükségük pusztán anyagi okokból. A nők munkaerő-piaci kötődése azonban erősen függ az iskolai végzettségüktől és a családi életciklustól. Az azonban általánosan is megfogalmazható, hogy a nők nagy része szívesebben dolgozna részmunkaidőben, ha nem lenne szükségük a teljes munkaidőért járó bérre.

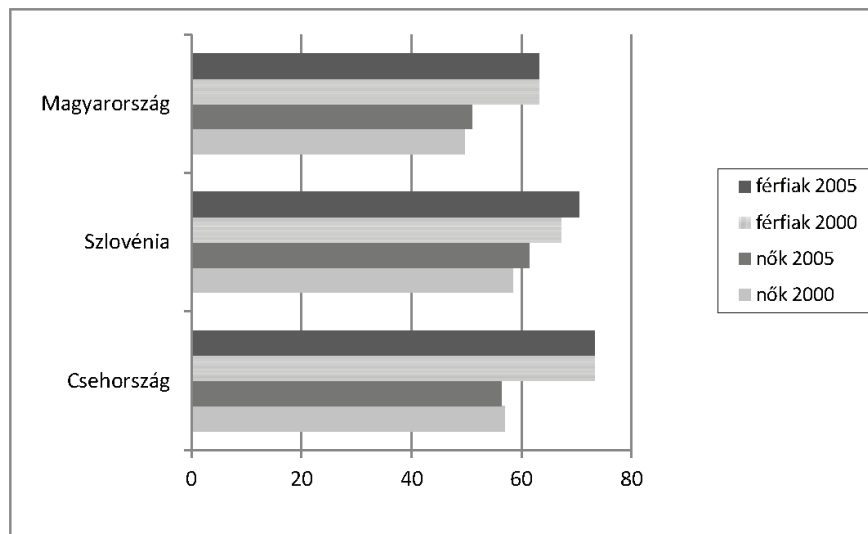
Csehországban 1993-ban a 15 évesnél idősebb nőknek mindössze 3,8 százaléka volt gazdaságilag inaktív a háztartási teendők miatt, és az arány 1997-re csak 4,7 százalékra nőtt, majd újra 3,5 százalékra esett vissza 2006-ban (A munkaerőpiac a Cseh Köztársaságban 2007). Szlovéniában ezzel ellentétes volt a trend: míg 1997-ben csak a nők 2 százaléka állította magáról, hogy családi vagy magánéleti okokból inaktív, 2004-ben már 7,2 százalék volt az arányuk (Stanovnik et al. 2006). Magyarországon és Csehországban a gyerekgondozási szabadságon lévők statisztikai szempontból inaktívnak számítanak. Magyarországon 2001-ben a 15 és 64 év közötti női korosztály 10 százaléka tartozott ebbe a csoportba (Bukodi 2005). Rajtuk kívül az „egyéb inaktív személyekre” is igaz, hogy családi feladatok miatt nem tudnak fizetett munkát vállalni. Összességében azoknak a nőknek az aránya, akik dolgozni akartak, de családi okok miatt nem tudtak, 15 százalék volt Magyarországon 2002-ben (Frey 2002).

Az 1. ábrából, amely nemek szerint mutatja be a munkavállalási arányt a három országban, látszik, hogy Magyarországon jóval alacsonyabb a foglalkoztatási ráta, mint a másik két vizsgált országban. Csehországban nagyon kis változás történt 2000 és 2005 között, és a nemek közötti különbség továbbra is igen nagy. Szlovéniában kicsi a nemek közötti különbség, és az aktivitási, valamint foglalkoztatottsági mutatók javultak mind a férfiak, mind a nők esetében. A nemek közötti különbség a foglalkoztatottság mértékében Szlovéniában a legkisebb, Csehországban a legnagyobb, de Magyarországon is számottevő. Azt is megvizsgáljuk ebben a dolgozatban, hogyan befolyásolja az egyes országokra jellemző gyerekgondozási szabadság a nők munkavállalását.³ A magyar foglalkoztatottsági arány jóval elmarad az európai átlagtól mind a nők, mind a férfiak esetében. Az EU-25 országára jellemző foglalkoztatottsági ráta a férfiak esetében 71,3 százalék, a nőknél pedig 56,3 százalék volt 2005-ben. Míg Magyarországon a nők foglalkoztatási rátája alacsonyabb az EU-25 átlagánál, Csehország adatai megközelítik, a szlovén értékek pedig meghaladják az EU-s értéket.

3 Itt meg kell jegyeznünk, hogy Magyarországtól és Csehországtól eltérően Szlovéniában a gyerekgondozási szabadság nem változtatja meg a szülő gazdasági státuszát. Szlovéniában azok, akik a gyerekgondozási szabadság igénybevétele előtt foglalkoztatottak voltak, továbbra is így szerepelnek a statisztikákban. De mint azt már említettük, Csehországban és Magyarországon ezek a szülők inaktívnak számítanak, akkor is, ha a gyerekgondozási szabadság előtt foglalkoztatottak voltak. Ez részben megmagyarázza a magasabb szlovén foglalkoztatottsági adatokat.

1. ábra: A 15–64 év közöttiek foglalkoztatási rátája nemek szerint 2000-ben és 2005-ben Magyarországon, Szlovéniában és Csehországban

Forrás: Európai Bizottság 2006

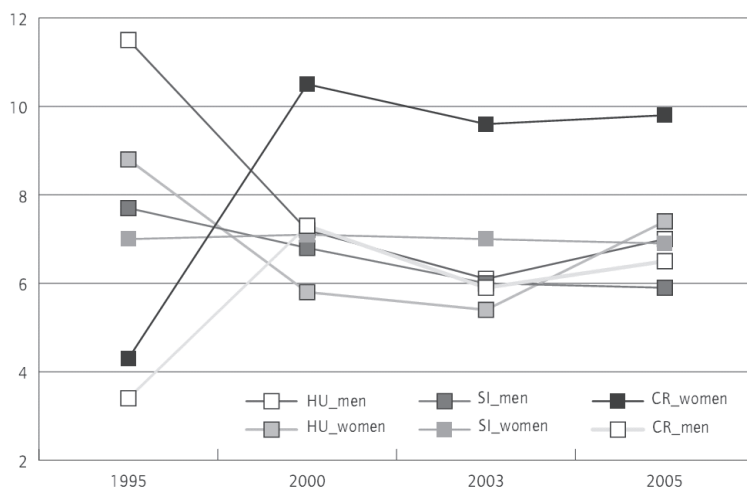
Magyarország a nők 51 és a férfiak 63 százalékos foglalkoztatottsági rátájával messze elmarad a lisszaboni célkitűzésektől. A drámai helyzetet részben az elérhető állások kis száma, részben pedig a munkaerőpiac rugalmatlansága okozza. A munkaerőpiacról szóló állítást az időarányos adatok is alátámasztják, azaz a legtöbb magyar munkavállaló teljes munkaidőben dolgozik, ami egyértelműen gátolja a kisgyerekes nők munkaerő-piaci integrációját. A teljes munkaidős foglalkoztatottság az egyik legfontosabb jellemző, amely megkülönbözteti a nők munkavállalását a kelet-közép-európai országokban az EU más országaitól. A szlovén nőknek 12,5 százaléka, a cseh nőknek 8,5 százaléka, a magyar nőknek pedig mindössze 5,4 százaléka dolgozik részmunkaidőben. A későbbiekben látni fogjuk, hogyan nehezíti meg a munkaerőpiac rugalmatlansága és a szinte kizárólagos teljes munkaidős munkavállalás a kelet-közép-európai nők munka-magánélet egyensúlyának javítását.

A három ország munkanélküliségi mutatói ma ellentétesek az 1990-es évek közepén megfigyelhető adatokkal (l. a 2. ábrát). A 90-es évek közepe előtt a munkanélküliség nagyon alacsony volt Csehországban, Magyarországon és Szlovéniában pedig jóval magasabb. Az 1998-as gazdasági válságot és a költségvetési kiadások csökkentését célzó reformok bevezetése után a cseh munkanélküliségi ráta mind a férfiak, mind a nők körében elérte a 10 százalékot. Az 1993-ban jellemző csúcserőtekeket – 10,3 százalék a nők és 13,4 százalék a férfiak körében – követően a munkanélküliség nem volt komoly probléma Magyarországon: értéke általában

nem haladta meg az EU-25 átlagát, és jóval alatta maradt az új tagországokénak. 2004–2005-ben azonban gyors emelkedésnek indult a munkanélküliségi ráta, és megközelítette az Európai Unió átlagát. Egészen a közelmúltig jellemző volt Magyarországra, hogy a női munkanélküliség alacsonyabb volt, mint a férfiaké. 2004-ig a férfiakat sújtotta különösen erősen a munkanélküliség. Ez a jelenség két fő tényezőre vezethető vissza. Egyrészt a gazdaság szerkezeti átalakítása elsősorban azokat a szektorokat érintette, amelyek főként férfiakat foglalkoztattak, azaz a nehézipart és a bányászatot. Másrészt a nők nagy tömegei főként gazdaságilag inaktívvá, nem pedig munkanélkülivé váltak rögtön az 1990-es évek elején. A 2000-es évek közepén a nők tömeges elbocsátása a közszférából megemelte a női munkanélküliséget. E két tényező eredményeképpen a nők 7,8, a férfiaknak pedig 7,2 százaléka volt munkanélküli 2006-ban (KSH 2007).

Az 1990-es évek kezdetén, a gazdaság átszervezésének első hullámában több férfi veszítette el az állását Szlovéniában, de ez a trend megváltozott a 90-es évek közepére, amikor a női munkanélküliségi ráta tartósan emelkedni kezdett. 2006 utolsó negyedévében már elérte a 6,9 százalékot, a férfiak 4,5 százalékos értékéhez képest (SORS 2007).

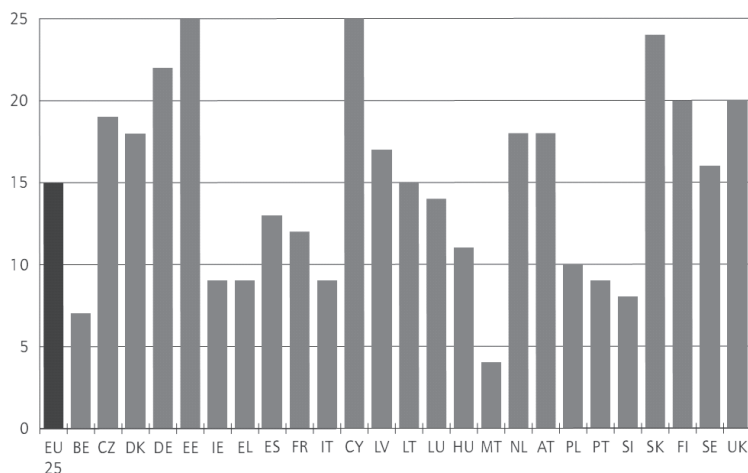
2. ábra: Munkanélküliségi ráta 1995–2005 között Csehországban, Magyarországon és Szlovéniában

Forrás: 1995–2003 közti adatok: UNECE 2006, 2005-ös adatok: Európai Bizottság 2006

A kelet-közép-európai munkaerőpiacok nemi szegregációja az elmúlt évtizedben jelentős mértékű és stabil maradt, értéke továbbra is jóval meghaladja az EU-25-ök átlagát (EC 2006). A kelet-közép-európai munkaerőpiacok struktúraváltásával párhuzamosan lecsökkent a mezőgazdaságban és az iparban dolgozók száma, amit csak részben ellensúlyozott a munkahelyek számának növekedése a szolgáltató szektorban (elsősorban a magánszolgáltatások területén). Például Csehországban a magánszolgáltató szektor megerősödésével a szolgáltatások területén dolgozó férfiak aránya kifejezetten megnőtt (1993 és 2005 között 38,4 százalékról 46,1 százalékra); a nők az 1980-as és a 90-es években is megtartották vezető szerepüket a közszolgáltatások területén, sőt arányuk folyamatosan nőtt (1993-ban a foglalkoztatott nők 34,8 százaléka, 2005-ben pedig 42,1 százaléka dolgozott ezen a területen) (CSO 2007). Ezekben a trendekben nem találtunk jelentős különbséget a három vizsgált ország között. Ezen szektorok „elnőiesedése” és az ehhez társuló folyamatok – mint például az alacsony bérek, a csekély karrierlehetőség, az alacsony presztízs és a kiegészítő juttatások szűk köre – folyamatosan fennmaradtak és tovább erősödtek. További fontos vizsgálati lehetőséget jelentene a szolgáltatási szektor részletesebb vizsgálata, a magán- és a közszféra változásának követése a nemek esélyegyenlősége szempontjából. Az eddigi kutatások azt mutatják, hogy még az erőteljesen feminizálódott közigazgatási területen belül is megvannak a nőkkel szembeni előítéletek és a kompetencia gyakori megkérdőjelezése (Nagy-Vicsek 2006; Nagy-Kürtösi-Szekecs 2010).

3. ábra: A nemek közötti keresetkülönbség az EU-25 országokban, Romániában, Bulgáriában és Norvégiában (2005)

Forrás: Európai Bizottság (2007)

A munkaerőpiac szerkezetének nemi különbségeit, valamint a nők és férfiak egymáshoz viszonyított helyzetét leggyakrabban a nemek közötti bérkülönbséggel (gender wage gap) jellemezzük. A nők nagyobb arányú munkanélkülisége és az erősen szegregált munkaerőpiac Csehországban nagyon magas, 19 százalékos bérkülönbséget eredményez. Ezzel ellentétben a Szlovéniára jellemző nemek közötti bérkülönbség a legalacsonyabbak között van az EU-ban (l. a 3. ábrát), mivel magas a nők nagy aránya a munkavállalók között, a nők és férfiak munkavállalása hasonló mintázatot követ, és magas a nők iskolázottsága. Bár az 1990-es évek elején az adatok szerint Szlovéniában is nőtt a keresetkülönbség, de ez a trend a 90-es évek közepén megfordult. Magyarországon sem sokkal magasabb a bérkülönbség, mint Szlovéniában, ami főleg annak köszönhető, hogy a férfiak munkaerő-piaci helyzete még mindig meglehetősen gyenge – mint említettük, egészen a közelmúltig magasabb volt a férfi-munkanélküliség, mint a női, továbbá az Európai Unió országai között a férfiakat nézve Magyarországon a legalacsonyabb a foglalkoztatottság szintje –, és annak, hogy a legtöbb nő a férfiakhoz hasonlóan teljes munkaidőben dolgozik. Azt is meg kell jegyeznünk azonban, hogy az egyes szektorokra, tevékenységekre, foglalkozási és szakmai előmenetel szerinti csoportokra (pl. menedzseri állásokra) jellemző adatok elemzése még nagyobb nemi különbségeket mutat, mint az összesített adatok.

A kelet-közép-európai háztartások többségére a kétkeresős modell a jellemző – ez az egyik tényezője annak, hogy a nők megtartották fontos pozícióikat a régió munkaerőpiacain a teljes 1990 utáni időszakban, és nem vonultak vissza a háztartásba, ahogyan azt várták vagy szorgalmazták. (További fontos tényezőt jelent a nők képzettsége iránti szakmai és a területi munkaerő-piaci kereslet.) Ezzel egy időben a nők munkaerő-piaci helyzete ma rosszabb, mint a férfiaké, különösen Magyarországon és Csehországban, ahol a helyzet romlik a nők fokozódó munkanélkülisége, a szektorokon belüli jelentős kereseti különbségek miatt. Az új munkaerőpiacokra jellemző a kisebb biztonság, az alacsonyabb bérek, és néhány szektor fokozódó elnőiesedése (elsősorban a közzsférában, pl. az egészségügyben).

Az 1960-as évek végén vezették be először a munka és a magánélet összeegyeztetését segítő intézkedéseket, amelyek először csak a nők, később a férfiak számára is elérhetőek lettek. Ezek az intézkedések azonban nem hangsúlyozták a férfiak felelősségét a családi feladatok elvégzésében. Mindhárom országra igaz, hogy a munka és a magánélet összehangolását segítő, a nőknek és férfiaknak egyaránt elérhető lehetőségeket elsősorban nők használják.

Bár lassú változások megfigyelhetők, a szlovén munkaerőpiac még mindig meglehetősen merev és rugalmatlan. A rugalmasság felé való elmozdulás azonban jobban érezhető itt, mint a másik két vizsgált országban. Szlovén cégek vizsgálata során fény derült arra, hogy nagyon elterjedtek az egyéni megállapodáson nyugvó, nem családbarát foglalkoztatási formák (a munkavégzés intenzívebbé vált, a munkahelyek pedig bizonytalanabbakká), ugyanakkor törekvések vannak a

rugalmasság és biztonság egyidejű érvényesítésének (flexicurity) megteremtésére is (Kanjuo Mrčela–Ignjatović 2005).

A munkaszerződések és a munkakörülmények elemzése azt mutatja, hogy Szlovéniában az alkalmazottak 26,5 százaléka részmunkaidőben és/vagy határozott idejű szerződéssel dolgozik, vagy önfoglalkoztató. A munkaszerződésekben és a munkafeltételekben különbségek figyelhetők meg a nők és a férfiak között: a határozott idejű szerződések esetében ez mindössze 0,2 százalékos, de míg a férfiak gyakrabban önfoglalkoztatók, addig a nők nagyobb hányada dolgozik részmunkaidőben (SORS 2006b). A részmunkaidőben foglalkoztatott nők aránya a 2004-es 10,3 százalékos értékről 2005-re 12,5 százalékra nőtt (ami a nyugat-európai adatok átlagához viszonyítva még mindig alacsony, l. Európai Bizottság 2006), és az arány magasabb, mint a részmunkaidős állásokban foglalkoztatott férfiaké (7,6 százalék 2004-ben és 7,2 százalék 2005-ben, SORS 2006a).

A magyar munkaerőpiac nagyon rugalmatlan munkalehetőségeket nyújt mind a férfiaknak, mind a nőknek, ami az egyik fő oka az alacsony foglalkoztatási rátának. Szlovéniához hasonlóan itt is nagyon kis szerepet játszik a távmunka, ami mindössze a foglalkoztatottak 2–4 százalékát érinti. A rugalmas munkaidő is nagyon ritka: elsősorban azok a cégek ajánlják fel, amelyek nagyon motivált diplomásokat foglalkoztatnak pl. a telekommunikáció és az IT területén. A rugalmas munkaidő és a részmunka előfordul szakképzettséget nem igénylő állásokban is, ahol nagyon kedvezőtlen „antiszociális” munkaidőt jelent, és elsősorban az alacsonyan képzett női munkaerőt érinti. A munkaerőpiac rugalmassága két csoportra osztja a munkaképes korú nőket: az egyik oldalon található azok, akik „szuper-nőként”, a férfiakra szabott normáknak, elvárásoknak megfelelően dolgoznak, míg a másikon azok, akiknek semmiféle kapcsolatuk sincs a munkaerőpiaccal. A késői államszocialista korszak óta folytatott vizsgálatok azonban azt mutatják, hogy mind a nők, mind pedig a férfiak azt szeretnék, hogy a nők részállásban dolgozzanak a hosszú munkaórák helyett. Azaz a nők mindennapi életében meglehetősen nagy a feszültség a valóság és a preferenciák között (Blaskó 2005).

A cseh gazdaságra nemcsak a korlátozott rugalmasság és mobilitás jellemző, hanem az is, hogy a munkaadók és a munkavállalók egyaránt elutasítják a részmunkaidős foglalkoztatást. Hasonlít egymáshoz a cseh és a magyar helyzet: mindkét országra jellemző a munkavállalók alacsony bére és a munkaadók magas adminisztrációs és adóköltégei. Az Európai Bizottság ajánlása (COM[2006] 816 final) a munkaerőpiac rugalmasabbá tételét javasolja Csehországnak, mint a legfontosabb fejlesztendő kérdést a foglalkoztatás területén belül.

Értékek és a nemi szerepekhez kapcsolódó normák

Az államszocializmus idején az volt az elvárás a nőkkel szemben, hogy teljes munkaidőben dolgozzanak, családot alapítsanak és gyerekeket neveljenek. Az államszocialista időszak vége óta intenzív viták zajlanak a család és a karrier közötti kötelező választásról, ami sok kisgyerekes családot elbizonytalanít.

A 2000–2001. évi időfelhasználási adatok elemzése azt mutatja, hogy bár a vezető

beosztásban dolgozó nők csaknem ugyanannyi időt töltenek a munkaerőpiacon, mint férfi partnerük, mégis ők végzik el a házimunka 80 százalékát (Bukodi 2006). Ugyanakkor a magyar nők még nemzetközi összehasonlításban is feltűnően elégedettek a férfiak házimunkában való részvételével (Pongrácz 2006). Világos, hogy a hagyományos nemi szerepekkel kapcsolatos elvárások gátolják a nőket abban, hogy a férfiakkal egyenlő pozíciót érjenek el a társadalmi és gazdasági életben Magyarországon és Csehországban, azaz a nőknek, akik sikeresek akarnak lenni a munkaerőpiacon, a férfiakkal azonos elvárásoknak kell megfelelniük, miközben a házimunka nagy részét is nekik kell elvégezniük.

A gyerekgondozási közpolitika és szabályozás természetesen nagyban befolyásolja a szülők, elsősorban az anyák munkaerő-piaci körülményeit és viselkedését. Csehország és Magyarország nagyon hasonló modellt követ, amely a hosszú, a gyerekek hároméves koráig tartó szülői szabadságon nyugszik. Ez a nagyvonalú szülői szabadság azonban kétélű fegyver: nemcsak segíti a fizetett munka és a magánélet összeegyeztetését, hanem egyben aláássa a nők és férfiak közötti egyenlőséget segítő közpolitikát, és megerősíti a hagyományos nemi rendet. Az Európai Bizottság által használt alábbi indikátor százalékosan fejezi ki a különbséget a 20–50 év közötti gyerektelen és a hatévesnél fiatalabb gyereket nevelő nők foglalkoztatottsági rátája között. Ahogy az az 1. táblázatból is látszik, a szülővé válás Csehországban gyakorolja a legnagyobb (negatív) hatást a nők munkavállalására (39,2 százalék 2005-ben).⁴ Magyarország 35,3 százalékpontos értékével csak kicsit marad le ettől. Az EU-25 országokra jellemző átlagos különbség 14,3 százalékpont. A Magyarországra és Csehországra jellemző erős hatás és a negatív szlovén érték közötti eltérés alapján kijelenthetjük, hogy a következő fő tényezők játszanak szerepet: erős a korreláció a szülői szabadság hosszával, a nők munkaerő-piaci kötődésével, a gyerekin-tézmények meg(nem)létével, azon munkaerő-piaci körülményekkel, amelyek segítik a nők munkába való gyors visszatérését, és a nemek közötti íratlan társadalmi szerződés-sel (gender contract). Szlovéniában is felfedezhetünk azonban néhány negatív trendet: 2005-ben az indikátor számottevően csökkent a korábbi évekhez képest.

1. táblázat: A kisgyermek hatása az anyák foglalkoztatottságára

(A gyerektelen és a 0–6 éves korú gyereket nevelő nők foglalkoztatottsága közötti százalékos különbség a 20–50 éves korosztályon belül)

	2001	2002	2003	2004	2005
EU-25	14,2	14,1	13,6	13,6	14,3
EU-15	12,6	12,7	12,2	12,5	13,3
10 új tagország	22,0	20,2	20,0	18,7	19,5
CZ	43,6	41,8	38,9	41,0	39,2
HU	35,0	35,1	37,1	34,1	35,3
SI	-5,9	-5,1	-7,9	-5,1	-1,5

Forrás: Európai Bizottság (2006)

4 Az indikátor széles skálán változik egészen a negatív értékektől kezdve (Portugália -3,8 és Szlovénia -1,5, a nagyon alacsony belga (2,1), dán (1,6), spanyol (7,5), holland (9,4) és francia (10,2) értékeken át Nagy-Britanniáig (21,2) és Németországig (26,5) (Európai Bizottság 2006).

Szlovéniában a nők többsége úgy dönt, hogy a gyerek egyéves koráig marad otthon (igénybe veszik a teljes szülési és gyerekgondozási szabadságot, és ez alatt az idő alatt korábbi fizetésük 100 százalékát megkapják), majd visszatérnek a munkahelyükre. Az anyára át nem ruházható „apaszabadság” bevezetése (2001) óta a szlovén apák többsége él a lehetőséggel, hogy teljes bérét megkapva otthon maradjon erre az időre, de a szülői szabadságot és a gyerekgondozás egyéb formáit nem egyenlően osztják meg az anyák és az apák. Az apaszabadság első 15 napját a gyermek féléves koráig kell felhasználni, és erre az időre teljes bérkompenzáció jár, a fennmaradó 75 napot a gyermek hároméves koráig kell kivenni, és ezekre a napokra az állam átvállalja a járulékfizetést. Az apaszabadság egyben, de napokra bontva is felhasználható.⁵

A gyerekevelést mindhárom országban a nők felelősségének tekintik, azaz a gyermekvállalás specifikus következményekkel jár a nők és a férfiak foglalkoztatására és a munka világában átélt tapasztalataira. A nők gyakrabban számolnak be a szülői vagy gondozási szabadsághoz kapcsolódó negatív tapasztalatokról, valamint arról, hogy a (potenciális) gyerekvállalás miatt nehézségekbe ütköznek az álláskeresés során. Azok az apák, akik aktívan szeretnének részt venni a gyerekevelésben, szintén hasonló nehézségekkel szembesülnek. A családalapítás és a gyerekek ellátásáért való felelősség a munkaerő-piaci hátrányos megkülönböztetés fő okai közé tartozik.

2. táblázat: A munka-magánélet egyensúlya: néhány, a szülőket érintő feltétel Csehországban, Magyarországon és Szlovéniában

	Csehország	Magyarország	Szlovénia
A szülői szabadság hossza	3 év	3 év	1 év
Apaszabadság	Nincs kötelező, vagy csak az apákat megcélzó szabadság	2003 óta a születést követő második hónap végéig az apák jogosultak öt fizetett szabadnapra	2001 óta az apáknak 90 napos apaszabadság jár (15 napig a teljes bérüket megkapják, a fennmaradó 75 napra pedig az állam átvállalja a járulékfizetést).
A gyerekek napközbeni ellátásának elérhetősége A napközbeni ellátást igénybe vevő 0–2 éves gyerekek aránya	8%	6%	27%
Munkaerő-piaci rugalmasság – a részmunkaidős munkaszerződéssel dolgozó nők aránya	8,5%	5,4%	12,5%

Forrás: Plantenga, J., Ch. Remery (2005) és az Európai Bizottság

5 Rights under insurance for parental protection http://www.mdds.gov.si/en/areas_of_work/family/rights_under_insurance_for_parental_protection/#c16905

Szlovéniától eltérően Magyarországon és Csehországban a munka-magánélet egyensúlyára nehezedő „közpolitikai-intézményi” hátrány egyértelműen hatással van a nemek közötti egyenlőségre. Három indikátort választottunk, amelyek segítenek annak értelmezésében, hogyan hat a szülői státusz a fizetett munka és a családi feladatok összeegyeztetésére, vagy éppen összeegyeztethetlenségére. A legfontosabb indikátorok az alábbiak: a gyerekgondozási szabadság hossza, a három évnél fiatalabb gyerekek napközbeni ellátását szolgáló intézmények száma és a részmunkaidős foglalkoztatás aránya (l. a 2. táblázatot). A választható gyermek-intézmények hiányában elérhető hosszú gyerekgondozási szabadságnak a szülők munkába való visszatérésére gyakorolt negatív hatása jól ismert (Ellingsæter-Leira 2006; Korpi 2000). A részmunkaidőben dolgozó nők aránya szintén jó példa: miközben Szlovéniában az utóbbi években nőtt a részmunkaidőben dolgozó nők aránya, Csehországban és Magyarországon vagy ezzel ellentétes tendencia figyelhető meg, vagy nagyon alacsony szinten stagnált a részmunkaidőben dolgozók aránya. A három vizsgált ország közül Szlovéniában a legjobbak a feltételek a fizetett munka és a családi feladatok sikeres összeegyeztetéséhez. Csehországban és Magyarországon ezzel ellentétben a gyermekvállalás nagyon erős negatív befolyással van a nők munkaerő-piaci helyzetére és a nemek közötti egyenlőségre.

A hosszú gyerekgondozási szabadság a három év alatti gyerekek napközbeni ellátására szolgáló intézmények számának drasztikus csökkenésével és a részmunkaidős foglalkoztatás szinte teljes hiányával kölcsönhatásban új női foglalkoztatási mintákat alakított ki Csehországban és Magyarországon. A nők többnyire teljes munkaidőben dolgoznak, azonban amikor gyereket szülnék, három-négy évre kilépnek a munkaerőpiacról, ahol szinte kizárólag teljes munkaidős állások érhetőek el. Sőt a hároméves gyermekgondozási szabadságon lévő nők állásainak védettsége ahhoz a paradox helyzethez vezetett, hogy éppen ezekben az országokban, ahol az EU-n belül a leghosszabb ideig védettek a szülők állásai, a legalacsonyabb a szülői szabadságról a korábbi állásukba visszatérő nők aránya (Anxo et al. 2007; Klenner–Hašková 2010). Ezekben az esetekben a hosszú gyermeknevelési szabadságok nem szándékolt mellékhatását figyelhetjük meg: a kisgyermekes anyáknak oly mértékben gyengül meg a kapcsolatuk a korábbi munkahelyükkel, hogy csak nagyon kevés esetben van esélyük a reintegrációra. Azonban a visszatérési esélyek is erősen függenek a szociodemográfiai változóktól, különösen az iskolai végzettségtől.

A jogi környezet és a foglalkoztatáspolitikai

Az EU-csatlakozás, valamint a nemek közötti egyenlőséggel összefüggő törvényi és intézményi változások

A 2004-es csatlakozás előtt a tagjelölt országoknak kötelezően életbe kellett léptetniük az Unió irányelveit, az Acquis Communautaire-t. Egyes kuta-

tások szerint a kelet-európai országok csatlakozásának előkészítése során a nemek közti egyenlőség ügye nem kapott kellő figyelmet (Stratigaki 2000), és az „EU-nak nem sikerült növelnie a nemek közötti egyenlőséggel kapcsolatos tudatosság szintjét a kelet-közép-európai országokban” (Bretherton 2001: 75; Roth 2006). Ennek ellenére az EU által gyakorolt nyomás mindhárom országban pozitív hatással volt a törvényi változásokra, és új, a nemek közötti egyenlőséggel foglalkozó intézmények is létrejöttek. A legfontosabb reformok a munka törvénykönyvére összpontosítottak. A 3. táblázat a főbb törvényi és intézményi változásokat mutatja be.

3. táblázat: A nemek közötti egyenlőség törvényi és intézményes keretei

	Törvényi változások	Intézményi keretek
Csehország	A Foglalkoztatásról szóló törvény (1999) módosítása megtiltotta a nemi alapú közvetlen és közvetett diszkriminációt a foglalkoztatás területén. A Munka Törvénykönyve (2000) törvénybe iktatta a nemek közötti egyenlőséget a munkavállalás, a szakmai képzések, az előléptetés és a munkakörülmények biztosításának területén, a mindenfajta közvetlen és közvetett nemi alapú diszkrimináció tilalmát, az egyenlő bérezés elvét, valamint a munka és a magánélet összeegyeztetését szolgáló intézkedéseket (a szülői szabadsághoz való jog független a szülő nemétől) A Munka Törvénykönyve (2007) csak a diszkrimináció alapdefinícióját tartalmazza, és az önálló Antidiszkriminációs törvényre utal.	A Munkaügyi és Szociális Minisztérium (1998-ban jött létre) keretein belül megalakult a Nők és Férfiak Egyenlősége Osztály, amely összehangolja a nemek közötti egyenlőséget érintő kormányzati tevékenységet, és éves programot készít, amelynek címe „A nők és férfiak egyenlőségének megteremtését szolgáló kormányzati munka prioritásai és folyamatai”. A Nők és Férfiak Esélyegyenlőségével foglalkozó Tanács létrejött (2001). Minden minisztériumban kineveztek egy a nemek közötti egyenlőséggel foglalkozó féléllású munkatársat (Gender focal points 2001).
Magyarország	Az Egyenlő bánásmódról és az esélyegyenlőség előmozdításáról szóló törvény (2003) tiltja a nemi alapú hátrányos megkülönböztetést (valamint a bőrszín, nemzetiségi és etnikai hovatartozás, anyanyelv, fogyatékoság, egészségi állapot, vallás, politikai nézetek, szülői vagy családi állapot, szexuális orientáció, nemi identitás, kor, társadalmi csoporthoz tartozás, vagyoni helyzet, és a foglalkoztatás módja alapján történő diszkriminációt). A hátrányos megkülönböztetés mind a közvetlen, mind a közvetett diszkriminációra kiterjed. A pozitív intézkedéseket azonban nem tekinti az egyenlő bánásmód elve megsértésének. A törvény megfordítja a diszkrimináció bizonyításának terhét Az Alkotmány (1989) kimondja, hogy a Magyar Köztársaság nemre való tekintet nélkül minden állampolgárának garantálja az emberi és állampolgári jogokat.. A Munka Törvénykönyve (1992) szintén tiltja a nemi alapú megkülönböztetést az álláshoz jutás, az előléptetés, a jövedelem megállapítása stb. területén.	Az Esélyegyenlőségi Főosztályt ⁶ Esélyegyenlőségi Kormányhivatallá alakították, és élére tárca nélküli minisztert neveztek ki (2002). Az EU-csatlakozás után a Kormányhivatal beolvadt az Ifjúsági, Családügyi, Szociális és Esélyegyenlőségi Minisztériumba, 2006-ban pedig a Szociális és Munkaügyi Minisztériumba. Az utóbbi átszervezéssel egy időben az államigazgatási hierarchia alacsonyabb fokára helyezték az esélyegyenlőséggel foglalkozó szervezetet, amely jelenleg marginális helyzetben van a kormányzaton belül. 2010-ben megszületett a 1004/2010. (I. 21.) Kormányhatározat: a Nők és Férfiak Társadalmi Egyenlőségét Elősegítő Nemzeti Stratégia – Irányok és Célok 2010–2021. Az Egyenlő Bánásmód Hatóság 2005 óta felel az antidiszkriminációs törvény rendelkezéseinek betartásáért.

6 Az első magyarországi esélyegyenlőséggel foglalkozó kormányzati szerv a Munkaügyi Minisztériumban jött létre 1996-ban, Nőpolitikai Osztály néven. Az 1998-as választások után a konzervatív kormányzat a Szociális és Családügyi Minisztériumba helyezte át az esélyegyenlőséggel foglalkozó szervezetet.

Szlovénia	A Nők és Férfiak Esélyegyenlőségéről szóló Törvény (2002) meghatározza a nők helyzetének javítását, valamint a nők és férfiak politikai és gazdasági életben, oktatásban és más területeken való esélyegyenlőségének elérését szolgáló alapelveket. A Munkaviszonyról szóló törvény (2002) tiltja a diszkriminációt és támogatja a nők és férfiak esélyegyenlőségét az alábbi területeken: foglalkoztatás, munkahelyi előmenetel, munkaidő, a munkaszerződés felbontása; tiltja a nemi alapú diszkriminációt az álláshirdetésekből és a munkahelyi szexuális zaklatást; támogatja az „egyenlő értékű munkáért egyenlő bért” elvet és a munkahelyi védelmet a szülési szabadság, valamint a terhesség, szoptatás és gyereknevelés céljára igénybe vehető távollét ideje alatt. Az Egyenlő Bánásmód Törvény (2004) meghatározza azokat az intézményeket (kormányzat, minisztériumok, kormányhivatalok és szolgáltatók), amelyek felelősek az esélyegyenlőséget támogató környezet megteremtéséért.	A Szlovén Köztársaság Esélyegyenlőségi Kormányhivatala ⁷ (OEO) a főszereplő a nemek közötti egyenlőség javításában, valamint a nők és férfiak közötti társadalmi egyenlőség politikája stratégiai elvének (gender mainstreaming) megvalósításában Szlovéniában. A Hivatal működését segítik a minden minisztériumban és önkormányzatnál jelenlévő esélyegyenlőségi koordinátorok. A koordinátorok hálózata együttműködik a Hivatallal a nők és férfiak esélyegyenlőségével kapcsolatos tervezés, döntéshozatal és a tevékenységek megvalósítása során. A Hivatalban dolgoznak a nők és férfiak közötti esélyegyenlőséggel foglalkozó Jogvédők (2002), valamint az egyenlőség alapelveinek betartását felügyelő Jogvédők (2005). Feladatuk a nemi alapú és más diszkriminációs panaszok kivizsgálása.
-----------	--	---

Csehország azon országok közé tartozott, amelyeket az Európai Bizottság kritikával illetett a nemek közötti egyenlőséggel kapcsolatos törvények bevezetésével kapcsolatban.⁷ Mivel a kormány ezt a területet nem tekintette Csehország EU-csatlakozása fontos előfeltételének, a nemek közötti egyenlőségre vonatkozó törvényeket nem tartatták be, a pozitív diszkriminációs intézkedéseket nem hajtották végre, valamint nem teljesedett ki a nők és férfiak közötti társadalmi egyenlőség politikája stratégiai elvének mélyreható változásokat elindító potenciálja (Hašková–Křížková, 2008).

Szlovéniában ezzel szemben a törvényi változások mélyrehatóak voltak, és azok a törvények, amelyeket az utóbbi évtizedben alkottak meg, javították a nemek közötti munkahelyi egyenlőség törvényi bázisát. Az esélyegyenlőség közpolitikai keretének létrejöttében fontos mozzanat volt a Nők és Férfiak Esélyegyenlőségének Nemzeti Programjáról (2005–2013) szóló országgyűlési határozat elfogadása 2005-ben. A határozat speciális intézkedéseket és az intézkedések bevezetésének sikerét jelző indikátorokat is tartalmaz, valamint felelősöket is megnevez.

A törvényi változások Magyarországon is számos olyan kezdeményezésnek adtak lendületet, amelyek a nemek közötti egyenlőtlenség csökkentését tűzték ki célul (pl. az Egyenlő Bánásmód Hatóság 2005-ös megalakulása). A Hatóság kivizsgálja a bejelentett diszkriminációs eseteket, és felelős a legalább 50 főt foglalkoztató, többségi állami tulajdonban lévő szervezetek esélyegyenlőségi terveinek számonkéréséért. A Szociális és Munkaügyi Minisztériumban működő Nők és Férfiak Társadalmi Egyenlősége Osztály volt felelős 2010-ig a nemekre vonatkozó kormányzati elképzelésekért és a Nők és Férfiak közötti Egyenlőséget Elősegítő Nemzeti Stratégia kialakításáért.

⁷ Az Esélyegyenlőségi Hivatal és a korábbi Nőpolitikai Hivatal, amelyet 1992-ben hoztak létre, a kilencvenes években aktív és fontos szerepet játszott a tevékenységek összehangolásában, az információterjesztésben és a nemek közötti egyenlőség erősítésében. Ezt a szervezetet 2001-ben átnevezték.

Mindhárom országban léteznek intézmények és kormányzati szervezetek, amelyek a nemek közötti egyenlőséggel foglalkoznak. Ezeknek a szervezeteknek a szerepe azonban túl formális ahhoz, hogy az új törvények gyakorlatba való átültetését a mindennapokban segítsék (Hašková–Křížková 2008). Csehországban és Magyarországon az utóbbi évek törvényi és intézményi változásai véleményünk szerint gyengítették a nemek közötti egyenlőség hivatalos kereteit: Csehországban a törvényi változások csökkentették a nemek közötti egyenlőség láthatóságát, míg Magyarországon a témával foglalkozó állami szervezet egy mindössze néhány emberből álló minisztériumi osztályra csökkent. Ezzel párhuzamosan a nemek közötti egyenlőségi kérdéseinek fontossága, presztízse is csökkent (Nagy 2007). Szlovéniában hamarosan kiderül, hogy a törvényi és intézményi változások hogyan mutatkoznak meg a gyakorlatban, az Esélyegyenlőségi Kormányhivatalnak ugyanis jelentést kell készítenie a nemzeti esélyegyenlőségi terv első két évére (2006/2007) kitűzött célok megvalósulásáról.

A változásokat értékelve kijelenthetjük, hogy azok a törvények, amelyek az intézkedések végrehajtásának rendszeres értékelését is előírják, valóban előrelépést jelentenek az esélyegyenlőség törvényi és intézményes kereteinek gyakorlati megvalósulása felé. A törvényi és intézményi keretekben rejlő lehetőségek megvalósulása természetesen összefügg a tágabb társadalmi környezettel. Az az alapfeltevésünk, hogy a nők munkaerő-piaci helyzetében az utóbbi időben bekövetkezett változások részben a társadalmi partnereknek a nemek közötti egyenlőséggel kapcsolatos attitűdjével és viselkedésével magyarázhatók.

A társadalmi partnerek attitűdjeit és a közvéleményt vizsgálva a három országban hasonlóságokat és különbségeket egyaránt találhatunk. Számos, a nemek közötti egyenlőtlenséget jelző indikátor egyértelműnek tűnik (pl. a nők és a férfiak foglalkoztatási rátája közötti különbség, a munkanélküliségben és a keresetekben megmutatkozó különbségek, a nőket jobban fenyegető elszegényedés, a nők emberi erőforrásainak rosszabb kihasználása, a nők és a férfiak egyenlőtlen részvétele a döntéshozatalban mind a gazdasági, mind a politikai életben) elsősorban Magyarországon és Csehországban. (Ezekről a ma már jól ismert jelenségekről lásd például: UNIFEM 2006). Ennek ellenére a magyar és cseh társadalmi partnerek ez idáig nem éltek a nők és férfiak közötti társadalmi egyenlőség politikájának stratégiai elve által nyújtott lehetőségekkel, és nem támogatták a gyakorlatban a nemek közötti egyenlőséget. A szlovén társadalmi partnerek attitűdjeinek és tevékenységének elemzése azt mutatja, hogy a kormányzat (elsősorban az Esélyegyenlőségi Kormányhivatal révén) és a szakszervezetek (legalábbis a legnagyobb szövetségek) egyre aktívabban integrálják politikájukba az esélyegyenlőséget és hoznak létre az esélyegyenlőséget támogató belső és külső infrastrukturális hálózatokat, és az önkormányzatok is sokkal nagyobb szerepet kapnak az intézkedések indítványozásában és monitorozásában. A szlovén munkaadók szervezetei továbbra is kevésbé aktívak ezen a téren.

A szlovén helyzettel ellentétben a nemek közötti egyenlőség ez idáig nem vált széles körben elfogadottá Magyarországon és Csehországban. Az államszocializmus negyven éve ellentmondásos tapasztalatokkal járt ezen a területen. Az államszocialista egyenlőségi ideológia és a 2004-es EU-csatlakozással együtt járó törvényi változások eredőjeként sokan, köztük politikusok is, úgy vélik, hogy a nemek közötti egyenlőtlenség már nem létező probléma, mivel a nők és férfiak egyenlő jogait törvények garantálják, amelyek betartásáért már nem ők felelősek. A nemek közötti egyenlőség kérdését „lejáratta” a kommunista örökség: az állampolgárok többsége ellenzi vagy a többi szakpolitikához viszonyítva hátrébb sorolandónak véli a nemek közötti (valódi) munkahelyi és családi egyenlőség elérését célzó politikákat.⁸ Ahogy már említettük, ebben a két országban a népesség meglehetősen hagyományos elvárásokat fogalmaz meg a nőkkel és férfiakkal szemben, ami egyértelműen akadályozza a valódi változást. Szlovéniában erősebb az összefüggés a törvényi változások és a nemek közötti egyenlőséggel kapcsolatos elvárások között.

Foglalkoztatáspolitikai és a nemek közötti egyenlőség

Általános munkaerő-piaci trendek és a foglalkoztatáspolitikai változásai a poszt-államszocialista időszakban

Az elmúlt évtizedekben a három vizsgált ország munkaerő-piaci politikáját a poszt-szocialista átmenet során követett modellek és az Európa Tanács iránymutatása egyaránt befolyásolták. Az országok átmenetbe való egyedi hozzáállását befolyásolta a fokozatos reformok és a radikálisabb társadalmi-gazdasági változások közötti választás (illetve a két modell kombinációja). A cél a gazdasági aktivitás és a foglalkoztatottság növelése (rugalmasabb munka és foglalkoztatottság, magasabb nyugdíjkorhatár), valamint a társadalombiztosítási rendszerek megreformálásának életbe léptetése volt (pl. a táppénz hosszának korlátozása, a táppénz, a szülési és gyerek gondozási támogatások összegének maximalizálása).

Szlovéniában a folyamat két szakaszra osztható. Az első szakaszra a fokozatos reform volt jellemző, amikor különböző területeken új törvényeket fogadtak el (pl. a privatizációról, a kereskedelmi szervezetekről, valamint a munkáltatók és munkavállalók közötti viszonyról), valamint megalkották a régi rendszer reformjához szükséges kereteket úgy, hogy a szociális védőháló elemei továbbra is megmaradtak a reformok hátrányos gazdasági és társadalmi hatásait ellensúlyozandó. A második szakaszra jellemző, hogy a jobboldali kormányzat 2005-ben kísérletet tett a radikálisabb, liberálisabb reformok bevezetésére, amelyekről azóta is élénk

⁸ Ennek a helyzetnek az ellentmondásosságát nem tudjuk e tanulmány keretein belül kifejtetni, de az esélyegyenlőséggel foglalkozó Eurobarometer-vizsgálatok számos bizonyítékot szolgáltatnak arra nézve, hogy más dimenziókhoz képest a nemek közötti esélyegyenlőség egyértelműen hátrébb sorolódik Magyarországon.

társadalmi és tudományos viták folynak. Hasonló történéseket figyelhetünk meg Csehországban is, ahol 2006 óta jobboldali kormány van hatalmon, és 2007-ben kezdődtek a radikálisabb reformok (adózás, szociális ellátások, szociális juttatások, az egészségügyi rendszer finanszírozása). Magyarországon a rendszerváltás radikális változásokat hozott a gazdaságpolitikában, pl. a privatizáció módjának értékelésében erősen megosztott a közvélemény. A szabadpiaci retorika ellenére a privatizáció újraelosztó jellege egyre erősebbé vált. A gyakorlatban meglehetősen nagy állami tulajdonú vagyont osztottak szét nem piaci szereplőknek, így például az egyházaknak, a társadalombiztosítási alapoknak, valamint, bár kisebb mértékben, a második világháború előtti tulajdonosoknak is, egyféle gesztusként, ahelyett, hogy ezt a tulajdont a piacon értékesítették volna. Ebben az időszakban a munkavállalói szervezetek, elsősorban a szakszervezetek meggyengültek. A 2000-es évek eleje óta nyilvánvaló, hogy új gazdaságpolitikára és az állam reformjára van szükség annak érdekében, hogy hosszú távú, fenntartható pénzügyi egyensúly jöjjön létre. A kormány a makrogazdasági stabilitás megteremtését nevezte meg, mint az egyik legfontosabb rövid távú célját. Ezek a reformok a magas adókban, és a legális foglalkoztatást sújtó abszurd mértékű pénzügyi terhekben öltöttek testet. Az EU döntéshozói üdvözölték a reformfolyamatot, ám a magyar lakosságot erősen megosztotta a kérdés, és a cikk írásának idején az eredeti tervektől való eltávolodást figyelhettük meg.

Szlovéniában a radikális reformprogramot a népesség meglehetősen nagy része, a tudományos közösség és a szakszervezetek erősen elleneztek, a politikai ellenzék pedig a médian keresztül, valamint nyilvános tiltakozásokkal és utcai demonstrációkkal fejezte ki ellenvéleményét. A döntések kritizálói elleneztek a reformok radikalizmusát, azt állítva, hogy a reformok veszélyeztetik Szlovénia eddigi stabil fejlődését. Szinte mindannyian kifejezték azt a félelmüket, hogy a reformcsomag (ami magában foglalta az egykulcsos jövedelemadó-rendszert, az állami szolgáltatások privatizációját, a munkaerőpiac rugalmasabbá tételét és a társadalombiztosítás rendszerének liberalizációját) csökkentené a szociális biztonság szintjét, és úgy változtatná meg a társadalmat, hogy az ellenkezne a szlovén társadalom alapértékeivel (mint pl. az egyenlőség, az igazságosság és a szolidaritás), és polarizált, nagy szociális egyenlőtlenségekkel jellemezhető társadalmat hozna létre. Bizonyos, hogy ez a folyamat a nemek közötti egyenlőségre is negatív hatással lett volna. A kritikák és az általános ellenkezés hatására módosították a reformprogramban felvázolt intézkedéseket (pl. a nagy ellenállást kiváltó egykulcsos jövedelemadó rendszere helyett hosszú vita után háromfokozatú, progresszív adórendszert javasoltak). Más intézkedésekről még mindig folyik a vita (pl. az egészségügyi reformról). Csehországban 2008-ban bevezették az egykulcsos személyijövedelemadó-rendszert, ami bizonyosan hátrányosan fogja érinteni az alacsony jövedelműeket és a nemek közötti egyenlőséget.

Azok az aktív foglalkoztatáspolitikai intézkedések, amelyeket mostanában

vezettek be a három országban, az Európa Tanács iránymutatásából erednek, és bár a konkrét intézkedések és a megvalósításuk különböző, mindhárom ország hasonló prioritásokat tűzött ki, például a munkanélküliek ösztönzését és támogatását annak érdekében, hogy aktívan működjenek közre saját helyzetük megoldásában. Ehhez bővíteni kell a nehezen foglalkoztathatók számára is elérhető munkalehetőségeket, csökkenteni a munkaerőpiac szerkezeti eltéréseit, támogatni új programok és új munkahelyek létrejöttét, a teljes aktív életszakaszban biztosítani a foglalkoztatási és képzési lehetőségeket, valamint biztosítani az esélyegyenlőséget a munkaerőpiacon és a foglalkoztatás területén.

Bár a három ország között természetesen vannak különbségek, kijelenthetjük, hogy a munkaerő-piaci politika és a szociálpolitika posztoszocialista időszakban végrehajtott (vagy megkísérelt) változtatásai fokozták a szociális bizonytalanságot és azokat a nemek közötti egyenlőtlenségeket, amelyek a munkaerőpiac szerkezetéből, valamint a fizetetlen munka nők és férfiak közötti egyenlőtlen megosztásából erednek. A munkanélküliség szabályozásának változása jól példázza a fenti állítást. Az értékelések szerint Szlovénia aktív munkaerő-piaci politikája hatékonyan csökkentette a regisztrált munkanélküliek számát. Azonban a „pozitív intézkedések” (támogatás, képzés, oktatás) mellett az új intézkedések szorosan kapcsolódtak a „Foglalkoztatással és biztosítással a munkanélküliség ellen” elnevezésű törvény (2006) szigorúbb végrehajtásához. A törvény célja, hogy segítse a munkanélküliek gazdaságilag aktívvá válását, és amennyiben a munkanélküli nem elérhető munkára, vagy visszautasítja a felkínált munkalehetőséget, törlik a regisztrált munkanélküliek közül (Kanjuo Mrčela-Ignjatović 2008). Három hónap munkanélküliség után a regisztrált munkanélkülinek a képzettségének megfelelőnél egy szinthez alacsonyabb felkínált munkát is el kell fogadnia, hat hónap után pedig két szinthez alacsonyabbat. A munkanélküli-segély az előző évi átlagkereset 70 százaléka (az első három hónapban), illetve 60 százaléka (három hónapon túl). A munkanélküli-segély folyósításának ideje függ a korábbi biztosított jogviszony hosszától: 3 hónaptól (1–5 év biztosított jogviszony) 6 (5–15 év), 9 (15–20 év) és végül 12 hónapig terjedhet (több mint 25 év). Az ötven, illetve ötvenöt évesnél idősebbek (több mint 25 éves biztosított jogviszonnyal) 18 és 24 hónapig kaphatnak munkanélküli-segélyt. Az aktív munkaerő-piaci politika célcsoportjának legalább felerészben nőeknek kell lenniük, és egyes intézkedések kifejezetten nőeknek szólnak. Az adatokból az derül ki, hogy 2007-ben a nők 9,6 százaléka volt regisztrált munkanélküli, a férfiaknak pedig 6,2 százaléka, és a nemek közötti különbség a férfiak javára nőtt az elmúlt években.

2006-ban Csehországban is megváltoztatták a munkanélküli-segélyezéssel kapcsolatos politikákat azért, hogy „aktiválják” a munkanélkülieket. A munkanélküli-segélyek összege alacsonyabb, mint Szlovéniában, és kérdéses, hogyan érinti a különböző csoportokat az „aktiválás”. A gyerekgondozási szabadságról a munkába visszatérő kisgyerekes nőket például hátrányosan megkülönböztetik a

munkaadók a felvétel során. Azaz nem a munkakereső szándékának komolyságával van a probléma, hanem a rugalmatlan munkaerőpiaccal, ahol csak teljes munkaidős állások érhetőek el, és ahol diszkriminálják a kisgyerekes nőket (a 20–44 éves, négy évesnél fiatalabb gyereket nevelő nők munkanélküliségi rátája 17 százalékos, míg az átlagos női munkanélküliség 9 százalékos). Valójában a gyermekgondozási szabadság negyedik éve, amelynek ideje alatt a szülőre nem terjed ki a munkaerő-piaci védettség, és csak alacsony összegű gyermekgondozási juttatásban részesül, rejtett munkanélküliséget teremt az alacsonyan képzett nők között, és ez olyan „csapda”, amely gyakran vezet tartós munkanélküliséghez. Ezen túlmenően az is egyértelmű, hogy a munkaerőpiacról kizárt, és a munkaadók által diszkriminált roma népesség (a roma nőket többszörösen hátrányos megkülönböztetés éri) nem „aktíválható” pusztán azért, hogy csökkentjük a munkanélküli-segély összegét és a folyósítás időtartamát. Csehországban a munkanélkülinek legalább 12 hónapig alkalmazásban kellett lennie az elmúlt három évben ahhoz, hogy jogosult legyen a hat hónapos segélyre. Az első 3 hónapban a korábbi bér 50, a második három hónapos időszakban pedig 45 százalékát kapja a segélyezett. Ha a munkanélküli átképzésen vesz részt, ami hat hónapnál hosszabb is lehet, a segély összege a korábbi bér 60 százaléka. 2006-ban Csehországban a nők az átképzettek 61 százalékát tették ki.

A magyar munkaerőpiac mélyreható változásokon ment keresztül 1990 után, kezdve a 90-es évek első felének drámai foglalkoztatottságsökkenésével és meredeken emelkedő munkanélküliséggel. A munkanélküliség szintje később lecsökkent, de a foglalkoztatottság szintje is alacsony maradt. Ennek az ellentmondásnak az a magyarázata, hogy nagyon magas az inaktívak aránya a munkaképes korú népességben. A foglalkoztatáspolitikai döntéshozók célja a magas munkanélküliség kialakulásának megelőzése volt. Ez azonban kedvezőtlenül érintette a munkaerőpiac működését, mert nem motivált a munkaerőpiacon maradásra. Az 1990-es évek közepén már nem lehetett tovább figyelmen kívül hagyni az inaktívak arányának növekedését a munkaképes korú népességben mind a férfiak, mind a nők körében (ez az arány korábban nagyon alacsony volt). Ezért a magyar munkaerőpiaci politika nemcsak a munkanélküliekre koncentrált, hanem éppúgy figyelembe veszi az inaktív népességet is. Az aktuális munkaerő-piaci politikában központi szerepet játszanak az aktív munkaerő-piaci intézkedések. Az utóbbi néhány évben számos, a foglalkoztatás szintjét növelő és a nemek közötti egyenlőséget javítani szándékozó intézkedés történt. A növekvő munkanélküliség kapcsolatban állhat az aktív munkaerő-piaci intézkedésekkel, amelyek az inaktívoknak a munkaerőpiacra való visszatérését próbálják elősegíteni. Európai összehasonlításban nem is a munkanélküliség magas szintje aggasztó, hanem a gazdasági inaktivitás. Ezért aztán számos aktív munkaerő-piaci politika az inaktívakra összpontosít, és néhány esetben a nemi szempontokat is figyelembe veszik, például a gyermekgondozási szabadság, vagy másfajta, otthon végzett gondozás után a munkaerőpiacra

visszatérő emberek esetében.⁹ A hivatalos dokumentum az alábbi állítást is tartalmazza: „Megkezdjük egy olyan integrált foglalkoztatási és szociális szolgáltató rendszer kialakítását, amely lehetővé teszi, hogy a foglalkoztatási szolgáltatások a regisztrált munkanélkülieken túl az inaktív népesség bizonyos csoportjait is elérjék, elősegítve az álláskeresési aktivitás növekedését” (Felülvizsgált Nemzeti Lisszaboni Akcióprogram 2006: 21). Ebből következik, hogy mind az inaktivitás, mind a munkanélküliség veszélyeire összpontosítanak. A munkanélküli-segélyezés rendszerét úgy alakították át, hogy jobban támogassa az aktív álláskeresést. A munkanélküli-segélyt felváltotta az álláskeresési járadék, ezzel is arra helyezve a hangsúlyt, hogy minél hamarabb új állást találjon az érintett. A támogatás első három hónapjában sokkal nagyobb összeget folyósítanak, ezzel próbálva segíteni az állását nemrégiben elvesztett dolgozót, hogy minél intenzívebben tudjon új munkát keresni.

Annak ellenére, hogy a roma nők többszörösen hátrányos megkülönböztetést szenvednek el a munkaerőpiacon és a foglalkoztatási rátájuk nem haladja meg a 16 százalékot, a helyzetük nem kap kiemelt figyelmet Magyarországon.

A nemek munkaerő-piaci egyenlősége az adórendszer változtatásával is befolyásolható. Míg az egyéni jövedelemadó-rendszer a partnerek közötti egyenlőséget és a nők fizetett munkavállalásának tendenciáját erősíti, a családi/háztartási/párokra szabott jövedelemadó-rendszer hátrányosan érinti a nőket, mivel általában az ő jövedelmük az alacsonyabb a páron belül. A szlovén adórendszer az egyéni alapul, és nincsenek törekvések ennek a nemek szempontjából kiegyenlített rendszernek a megváltoztatására. Magyarországon is egyéni alapú a jövedelemadó-rendszer, de a családi adózás témája folyamatosan terítéken van. Csehországban 2008-ig szabadon választható volt a párokra szabott adózás. Egy meghatározott összeghatárig adómentes volt a jövedelem, és ezt az összeget a pár mindkét tagja levonhatta az adóköteles jövedelméből (ehhez legalább egy gyereket nevelő, házasságban élő párnak kellett lenniük). Ezek után kettejük jövedelmének összegét egyenlően osztották meg a két partner között, és mindketten a közös jövedelem fele után fizettek jövedelemadót. Ez azoknak a pároknak előnyös, ahol az egyik partner nem végzett kereső tevékenységet, vagy gyerekgondozási szabadságon volt. A rendszert 2008. január 1-jei hatállyal az adórendszer reformjának keretében megszüntették.

A gyakorlat fogja eldönteni, hogy a közelmúltban történt változások milyen mértékben befolyásolják a három ország meglehetősen rugalmatlan munkaerőpiacát, és hogy elősegítik-e a női és a férfi munkavállalók számára is előnyös foglalkoztatási rugalmasságot. Vajon pozitív hatással lesznek-e a munka és a családi

⁹ Ahogy korábban már említettük, az inaktívak és a munkanélküliek mobilizálása fontos eleme a magyar foglalkoztatáspolitikának. Nagyon fontos szerep jut a közhasznú munkának, amiben egyre több ember vesz részt. „Az Állami Foglalkoztatási Szolgálat (ÁFSZ) által nyilvántartott álláskeresők átlagos száma 2005-ben 410 ezer fő volt, ami 9%-os (34 ezer fős) növekedést jelent az előző évhez képest. A pályakezdekők esetében 21%-os (7 ezer fős) növekedés volt. 2005-ben 221 ezer fő vett részt aktív munkaerő-piaci intézkedésekben, közülük közel 30 ezer fő volt pályakezdő” (Felülvizsgált Nemzeti Lisszaboni Akcióprogram 2006: 63). A résztvevők között a nők és férfiak aránya ismeretlen.

élet összeegyeztetésére, és ezzel párhuzamosan a nemek közötti egyenlőségre is? Egyelőre ennek az ellenkezője az igaz, a rugalmas foglalkoztatás munkavállalókra nézve hátrányos formái az elterjedtek (Wallace 2003), és ezzel együtt egyre gyakoribb a hosszú „rugalmas” munkaidő és más jogellenes módszerek (mint például a fizetetlen túlóra, a minimálbéres hivatalos fizetés mellé a „zsebbe” fizetés, a „vállalkozói” szerződések és a migránsok illegális foglalkoztatása).

4. táblázat: A foglalkoztatás- és társadalompolitika néhány elemének változásai (2005–2008)

	A munkaerő-piaci politika változásai	Munkanélküli-ellátás (jogosultság, az ellátás időtartama és szintje)	Adórendszer
Csehország	A Munka Törvénykönyvének módosítása, a rugalmasság elvének befoglalása a munkaszerződésekbe, rugalmas munkarend, munkaidőbank, otthoni munkavégzés és távmunka	Jogosultság: 12 hónap alkalmazotti jogviszony az elmúlt 36 hónapban Időtartam: hat hónap, átképzés esetén hosszabb Szint: a korábbi bér 50%-a (az első három hónapban), 45% (a következő három hónapban), 60% (az átképzés idején)	Egyéni, egykulcsos személyijövedelemadórendszer
Magyarország	A foglalkoztatás elősegítéséről és a munkanélküliek ellátásáról szóló 1991. évi IV. törvény módosításai: A foglalkoztatás anyagi támogatása (bérek és járulékok) Az önfoglalkoztatás támogatása, képzések, aktív munkaerő-piaci intézkedések, pénzügyi támogatás új munkahelyek létrehozásához	Álláskeresői járadék Jogosultság: 365 nap foglalkoztatotti jogviszony az előző 4 évben Időtartam: legfeljebb 270 nap, de függ a korábbi foglalkoztatotti jogviszony időtartamától Szint: a korábbi bér 60%-a (az első három hónapban), a minimálbér 60%-a (a fennmaradó időben) Álláskeresői segély Jogosultság: akik már nem jogosultak az álláskeresői járadékra 200 napi foglalkoztatottság az elmúlt 4 évben Időtartam: 90 nap (50 éves kor felett 180 nap) Szint: a minimálbér 40%-a)	Egyéni adórendszer, háromszintű progresszív adózás, a családi adózás folyamatos fontolgatása
Szlovénia	A Munkaviszonyról szóló törvény módosítása: A felmondási idő csökkentése (75 nappól 60 napra, ha legalább 15 éve a jelenlegi munkaadónál van munkaviszonyban, és 150-ről 120 napra, ha legalább 25 éve dolgozik a jelenlegi munkahelyén) A munkaidő rugalmasabb szabályozása, A munkaviszony megszüntetése minimum 5 napos igazolatlan hiányzás esetén A munka-magánélet összeegyeztetését célzó kezdeményezések Fokozottabb védelem a diszkrimináció és a munkahelyi pszichoterror (mobbing) ellen	Jogosultság: azok, akik legalább 12 hónapig foglalkoztatottak voltak az elmúlt 18 hónapban Időtartam: háromtól 24 hónapig (a munkaviszony hosszától függően) Szint: a korábbi jövedelem 70%-a (az első három hónapban), ezután 60%-a	Egyéni

Munkaerő-piaci politika és a nemek közötti egyenlőség

Az elmúlt évtizedben a három vizsgált ország egyikében sem fordítottak kiemelt, szisztematikus figyelmet a munkaerő-piaci nemi egyenlőtlenségek felderítésére és megszüntetésére. Ennek ellenére megfigyelhetünk különbségeket a nemek közötti egyenlőtlenség problémáinak megközelítésében, valamint az egyenlőség elérése érdekében javasolt intézkedések és programok között. A

három ország nemzeti foglalkoztatási akcióterveinek elemzése azt mutatja, hogy bár Magyarországon és Szlovéniában sem volt szisztematikus a nők és férfiak közötti társadalmi egyenlőség politikája stratégiai elvének alkalmazása, egyes fontos, a nemek közötti munkaerő-piaci egyenlőtlenséggel összefüggő problémákat legalább megvitattak és megoldási javaslatokat vázoltak fel. Ezzel szemben Csehország foglalkoztatási stratégiája teljesen figyelmen kívül hagyta a nemek egyenlőségével kapcsolatos megfontolásokat, és nem alkalmazták a nők és férfiak közötti társadalmi egyenlőség politikája stratégiai eszközét a nemzeti foglalkoztatási politika kialakítása során. A nemek közötti egyenlőséggel összefüggő célkitűzéseket, például a nemek közötti bérkülönbség vagy a hátrányos megkülönböztetés megszüntetésére tett intézkedéseket, csak nagy általánosságban említi a cseh dokumentum, és semmilyen célzott intézkedést, stratégiát vagy konkrét lépést sem javasol (Křížková 2007).

A foglalkoztatáspolitikai dokumentumok elemzéséből az derül ki, hogy a három ország közül Szlovéniában jobban megfigyelhető a folyamatosság és a lépésről lépésre történő fejlődés. A 90-es évek végéig nem léteztek speciálisan a nők helyzetének javítását célzó intézkedések a szlovén foglalkoztatáspolitikában. A szlovén nemzeti foglalkoztatási akcióterv 2000-re és 2001-re vonatkozó részében figyelhető meg a változás kezdete, ez ugyanis az esélyegyenlőség megteremtésére, valamint a munkahelyi és családi feladatok összeegyeztetésének megkönnyítésére vonatkozó intézkedéseket is tartalmaz. A Munkaerőpiac és a Foglalkoztatás Fejlesztésének Nemzeti Programja (2001) követte az EU foglalkoztatási politikáinak iránymutatását, és az átfogó, hosszú távú célok közé 2006-os határidővel felvette a nemek közötti munkaerő-piaci egyenlőség megteremtését is. A 2002-re és 2003-ra vonatkozó Aktív Foglalkoztatáspolitikai Programot azzal a szándékkal tervezték, hogy megvalósítsák a program 2006-ra kitűzött céljait. A nők helyzetével foglalkozó célzott intézkedések közé tartozott a női vállalkozások létrejöttének segítése, új női munkahelyek megteremtése és az esélyegyenlőségi törvények továbbfejlesztése. Az aktív foglalkoztatáspolitikai irányelvek a nőket nevezték meg az aktív munkaerő-piaci programok egyik célcsoportjaként. A 2003-as aktív munkaerő-piaci programok kitüntetett figyelmet szenteltek a női munkanélküliségnek, és speciális programot terjesztettek elő a textil-, ruha- és bőriparban dolgozó, feleslegessé vált munkásoknak, ahol a munkavállalók 76,5 százaléka nő volt. A cél a dolgozók oktatása, munkába állítása és támogatása volt. A vállalkozások segítésére szolgáló programok egyik célcsoportjaként is a nőket nevezték meg. A 2004, 2005 és 2006 évre vonatkozó Nemzeti Foglalkoztatási Akcióterv azonban már eltérő mértékben foglalkozott a nemek közötti egyenlőséggel.

A magyar foglalkoztatási akcióprogramokból hiányzik a nők és férfiak közötti társadalmi egyenlőség politikájának stratégiai elve (gender mainstreaming), de a nemek közötti egyenlőség szempontja megjelent, különösen az első évben. A későbbiekben sokkal kisebb figyelem összpontosult a gender szempontú elemzésre,

de a 2006-os társadalmi befogadásról szóló jelentés újra több figyelmet szentelt a nemek közötti egyenlőtlenségnek. Nemcsak a Nemzeti Akciótervek, hanem más dokumentumok, például az első Nemzeti Fejlesztési Terv is tartalmaz releváns részleteket. 2007-ben a parlament jóváhagyta a második Nemzeti Fejlesztési Tervet is, amely részben már tartalmazza a nők és férfiak közötti társadalmi egyenlőség politikájának stratégiai elvét.

A fentiekben tárgyalt, a nemek közötti egyenlőséget figyelmen kívül hagyó aktív munkaerő-piaci kezdeményezéseken kívül további intézkedéseket is bevezettek annak érdekében, hogy érdekeltté tegyék a magyarországi munkaadókat egyes hátrányos helyzetű csoportokba tartozó munkavállalók foglalkoztatásában. A nők munkaerő-piaci reintegrációja 2004 eleje óta prioritásként szerepel a magyar foglalkoztatáspolitikában. A magyar kormányzat fokozatosan összpontosítani kezdett a női munkavállalást segítő speciális programokra. A nők és férfiak közötti társadalmi egyenlőség politikája stratégiai elvének bevezetése helyett számos, kimondottan a nőket megcélzó intézkedést vezettek be, például az Humán erőforrás-fejlesztési Operatív Program (HEFOP) keretében két pályázatot is kiírtak a nők munkaerő-piaci kötődésének erősítésére. Az egyik pályázat a nők munkaerő-piaci részvételének növelésére összpontosított, a másik pedig a nők önfoglalkoztatására koncentrált, és a képzést, hálózatépítést, és más, a vállalkozáshoz szükséges készségek fejlesztését támogatta. A családbarát munkahelyek megteremtése is a foglalkoztatáspolitikai fontos célja. További központi terület volt annak elősegítése, hogy a munkaadók több nőt foglalkoztassanak. A munkaadók egyes esetekben, pl. kisgyerekes nők foglalkoztatása esetén egészség- és társadalombiztosítási járulék kedvezményében részesülnek. A részmunkaidő esetében a foglalkoztatáspolitikai ügy próbálja meg motiválni a munkaadókat, hogy 50 százalékkal csökkenti a munkaadót terhelő társadalombiztosítási járulékot, ha gyermekgondozási szabadság vagy otthoni ápolás után a munkába visszatérő embert alkalmaznak. Ezenkívül a munkahelyi és családi feladatok összeegyeztetését segítő intézkedések részeként lehetővé tették, hogy a gyerek egyéves korától a szülők teljes munkaidőben dolgozzanak, miközben gyermekgondozási segélyben is részesülnek. Egy másik fontos foglalkoztatáspolitikai program az EQUAL Közösségi Kezdeményezés, amelyben Magyarország a nemek közötti egyenlőséget választotta az egyik kiemelt területként. A programban három célcsoport szerepelt: a munkanélküli és inaktív nők, és azok a foglalkoztatott nők, akiknek veszélyben volt a munkahelye. Kiemelt figyelmet fordítottak azokra a nőkre, akik gyermekgondozási szabadság, vagy hosszú ideig tartó otthoni ápolás után akartak újra munkát vállalni, és a 40 évesnél idősebb nőkre. Egyelőre azonban nem észlelhetők komolyabb eredmények a foglalkoztatási gyakorlatban, ami azt jelenti, hogy több időre van szükség a berögzült szokások megváltoztatásához.

Mint már említettük, az elmúlt tíz év csehországi foglalkoztatáspolitikájában nem sok előremutató lépés figyelhető meg a nők és férfiak közötti társadalmi

egyenlőség politikája stratégiai elvének alkalmazásában. Az új intézkedéseket nem értékelték aszerint, hogy milyen hatással vannak a nemek közötti egyenlőségre. A probléma részben azzal magyarázható, hogy nem vonták be az érintetteket és/vagy a nemek közötti egyenlőséggel foglalkozó szakértőket, ezért nem áll rendelkezésre elegendő szaktudás arról, hogyan lehet a nők és férfiak közötti társadalmi egyenlőség politikájának szempontjait érvényesíteni a foglalkoztatáspolitikai kialakításában. Ennek ellenére egyértelmű, hogy néhány, a közpénzek elköltése és az adóreform keretében meghozott intézkedés hatással volt a nemek közötti egyenlőségre (pl. a gyereket nevelő nők alacsonyabb nyugdíjkorhatárának fokozatos felemelése, a nyugdíjjal vagy gyermekgondozási támogatással párhuzamosan megkereshető munkajövedelem korlátozásának feloldása). Ezekről a hatásokról azonban nem mondják ki a foglalkoztatáspolitikai dokumentumokban, hogy összefüggenek a nemek közötti egyenlőség kérdéseivel. Ebből az következik, hogy felpuhulnak és elégtelennek bizonyulnak azok a változtatások, amelyeket a nemek közötti egyenlőség elérése érdekében kezdeményeztek, és a legfontosabb problémákkal nem foglalkoznak a gyakorlatban.

Összegzésképpen kijelenthetjük, hogy a munkaerő-piaci politikában és a szociális rendszerben történő változások intenzitása és iránya részben megmagyarázza a nemek közötti egyenlőség különbségeit a három országban. Mindhárom országban további figyelmet kell azonban fordítani a nők és férfiak közötti társadalmi egyenlőség elvének rendszerszerű érvényesítésére a munkaerő-piaci politikában.

Következtetések

A három vizsgált országban több tényező együttesen befolyásolja a nemek közötti egyenlőséget a munka világában. Ezek némelyike összefügg az államszocialista rendszerrel, amelynek hivatalos ideológiája, szociálpolitikája és törvényei egyaránt a kétkeresős családmódot támogatták, és amely a nők és a férfiak teljes munkaidőben végzett munkáján alapult.

Annak ellenére, hogy az előző gazdasági és politikai rendszer mindhárom országban (anyagilag és ideológiailag) támogatta a nők nagyarányú, teljes munkaidős foglalkoztatását, ami hozzájárult a nők és férfiak közötti gazdasági egyenlőséghez, számos probléma (pl. a munkaerőpiac vertikális és horizontális nemi szegregációja, a fizetetlen házimunka és otthoni gondozási feladatok egyenlőtlen megosztása) megoldatlan maradt. A 20. század végének gazdasági és politikai változásai sem járultak hozzá a nemek közötti egyenlőtlenség megválaszolatlan kérdéseinek lezárásához, és különböző mértékben, de a nők helyzetének romlásához vezettek a három országban. Úgy véljük, hogy a rendszerváltozás modelljének megválasztása, ami hatással volt a közelmúlt törvényi, szociális és gazdasági politikájára, valamint a társadalmi szereplők (ideértve az esélyegyenlőséggel foglalkozókat is) részvétele és befolyásának mértéke egyaránt hatással volt a nemek

közötti egyenlőségre a foglalkoztatásban a három vizsgált országban. A közelmúlt törvényi változásai, amelyeket nagymértékben az EU-csatlakozás motivált, pozitív hatással voltak a nemek közötti egyenlőségre a három vizsgált országban. A gyermekgondozási szabadságot érintő törvényi változások összehasonlítása azonban bizonyította, hogy a Csehországban és Magyarországon elérhető hosszú, fizetett szülői szabadság károsan befolyásolja a nők munkaerő-piaci egyenlőségét, míg a Szlovéniában elérhető rövidebb, a korábbi keresettel egyenértékűen támogatott szülői szabadság és az apák gyerekevelésben való szerepvállalását segítő kezdeményezések jobban segítik a nemek közötti munkaerő-piaci egyenlőség elérését.

Véleményünk szerint a jövőbeli fejlődés modelljének kiválasztása mindhárom országban nagy hatással lesz a nemek közötti munkaerő-piaci egyenlőség változásaira. Az EU-tagság fontos befolyással lesz a nemek közötti egyenlőség közpolitikai kereteinek fenntartására és továbbfejlődésére. A posztszocialista rendszerváltozás Szlovénia által választott modelljét általánosságban kedvezőnek ítélnéljük a nemek közötti egyenlőség szempontjából, mivel a kapitalizmus visszaállítása nem okozott drámai romlást a társadalombiztosítási rendszerben és a közpolitikában. Fontos megjegyezni, hogy Szlovénia megtartotta már meglévő előnyét (pl. az alacsonyabb nemek közötti keresetkülönbség), és nem gyengült a nemek közötti egyenlőség, miközben életbe léptetett néhány, az EU politikája által motivált munkaerő-piaci reformot (pl. rugalmasság). A nemek közötti egyenlőség szempontját figyelembe vevő fejlődési modell kiválasztásánál figyelembe kell venni azt az európai tapasztalatot, hogy a nemek közötti egyenlőség indikátorai a szociáldemokrata hagyományú országokban a legjobbak (pl. a skandináv országokban). Ugyanakkor „Nyugat-Európában az esélyegyenlőség a szabadpiaci elveket követő országokban fejlődött a leglassabban” (Pollert 2003: 350). Amennyiben a jövőbeli fejlődési irány megtervezésekor nem vesszük figyelembe a változások nőkre és férfiakra gyakorolt eltérő hatásait, és nem folytatjuk a gazdasági és társadalmi célok egyensúlyban tartásának sikeres hagyományát, akkor a posztkommunista átmenet továbbra is „maszkulin vállalkozás” (Watson 2000, idézi Pollert 2003) marad. Ez pedig káros hatással lesz mind a fejlődés sikerére, mind pedig a nemek közötti egyenlőségre. Ennek a nemkívánatos fejlődési iránynak néhány jelét már most is észlelhetjük a vizsgált országokban, különösen Csehországban és Magyarországon.

ABSTRACT: In this paper we have selected three countries (Czech Republic, Hungary and Slovenia) to examine similarities and differences in post-socialist countries during the period following the system change and the EU accession (2000–2005) from the point of view of gender relations and the labour market. We argue that, during and after the period of transition to market economy, attitudes towards gender roles became increasingly conservative in both private and public/political life, and women lost some of the rights and positions (e.g. job security and child care services) gained during the state-socialist era. Contrary to the official standpoint about the EU accession process, the promise of gender equality has not been fully realised. We also argue that there are significant differences between the countries in terms of their employment and family policies.

Irodalom:

- Anxo, D., Fagan, C., Smith, M., Letablier, M.-T. és Perraudin, C. (2007): *Parental leaves in European Companies*. European Foundation for Improvement of Working and Living Conditions. <http://www.eurofound.europa.eu/pubdocs/2006/87/en/1/ef0687en.pdf>
- Blaskó Zs. (2005): Dolgozzanak-e a nők? A magyar lakosság nemi szerepekkel kapcsolatos véleményének változásai 1988, 1994, 2002. *Demográfia*, 48(2-3): 159–186.
- Bretherton, C. (2001): Gender Mainstreaming and EU Enlargement: Swimming Against the Tide? *Journal of European Public Policy*, 8(1): 60–81.
- Bukodi E. (2005): Női munkavállalás és munkaidő-felhasználás. In Nagy I. – Pongrácz T. – Tóth I. Gy. (szerk.): *Szerepváltozások. Jelentés a nők és férfiak helyzetéről 2005*. Budapest: TÁRKI-ICsSzEM, 15–43.
- Crompton, R., M. Brockmann és C. Lyonette (2005): “Attitudes, women’s employment and the domestic division of labour.” *Work, Employment & Society*, 19(2): 213–233.
- Čermáková, M. (1995): “Gender, společnost, pracovní trh”. *Sociologický časopis*, 31: 7–24.
- Domsch, M., Ladwig, D. és Tenten, E. (eds.) (2003): *Gender Equality in Central and Eastern European Countries*. Frankfurt am Main: Peter Lang.
- Einhorn, B. (1993): *Cinderella Goes to Market. Citizenship, Gender and Women’s Movements in East Central Europe*. London: Verso.
- Ellingsæter, A.L. és A. Leira (eds.) (2006): *Politicising Parenthood in Scandinavia. Gender relations in welfare states*. Bristol: Policy Press.
- European Commission (2006): *Indicators for monitoring the Employment Guidelines, 2006 compendium*.
- European Commission (2007): *Indicators for monitoring the Employment Guidelines, 2007 compendium*.
- Ferge Zs. (1999): Hogyan hatott a rendszerváltás a nők helyzetére? In Lévai K.–Kiss R.–Gyulavári T. (szerk.): *Vegyesváltó. Pillanatkép nőkről és férfiakra*. Budapest: Egyenlő Esélyek Alapítvány, 13–30.
- Fodor, E. (2002): Smiling Women and Fighting Men: The Gender of the Communist Subject in State Socialist Hungary. *Gender & Society*, 16(2): 240–263.
- Fodor, E. (2006): Introduction. In *UNIFEM: The Story Behind the Numbers: Women and Employment in Central and Eastern Europe and the Western Commonwealth of Independent States*.
- Frey M. (2002): *A gyermeknevelési támogatásokat igénybe vevő és a családi okból inaktív személyek foglalkoztatásának lehetőségei és akadályai*. Összefoglaló a HU9918-13 Phare program keretében végzett statisztikai kutatás zárótanulmányából. Budapest, 2002. szeptember. <http://www.stratek.hu/nepinfo/doc.php?doc=NTA0>. Letöltve: 2005. március 15.

- Gal, S. és Kligman, G. (2000): *The Politics of Gender after Socialism. A Comparative-Historical Essay*. New Jersey: Princeton University Press.
- Hašková, H. és A. Křížková (2008): "The Impact of EU Accession on the Promotion of Women and Gender Equality in the Czech Republic." In S. Roth (ed.): *Gender Politics in the Expanding European Union*. Oxford, UK: Berghahn Books 155-173.
- Jogan, M. (2001): *Seksizem v vsakdanjem življenju*. (Sexism in everyday life). Ljubljana: Fakulteta za družbene vede.
- Jogan, M. (2006): The Decomposition of Sexism in the Second Part of the 20th Century in Slovenia. In Sauer, E.–Lanzinger, M.–Frysak, E. (ed.): *Women's Movements: Networks and Debates in post-communist countries in the 19th and 20th Centuries*.
- Kanjuo–Mrčela, A. (2004): *Report on the Slovenian National Action Plan for Employment from a Gender Perspective*. External report commissioned by and presented to the EU Directorate-General Employment and Social Affairs, Unit G1 'Equality between women and men'.
- Kanjuo–Mrčela, A. (2005): *National Expert Assessment of the Gender Perspective in the National Reform Programme for Employment 2005*, Slovenia. External report commissioned by and presented to the EU Directorate-General Employment and Social Affairs, Unit G1 'Equality between women and men'.
- Kanjuo–Mrčela, A. (2006): *National Expert Assessment of the Gender Perspective in the National Reform Programme for Employment Slovenia*. External report commissioned by and presented to the EU Directorate-General Employment and Social Affairs, Unit G1 'Equality between women and men'.
- Kanjuo–Mrčela, A. és Ignjatović, M. (2005): Unfriendly flexibilisation of work and employment: the need of flexicurity. In Svetlik–Ilič (eds.): *HRM's Contribution to Hard Work*. Bern: Peter Lang.
- Kanjuo–Mrčela, A. és Ignjatović, M. (2008): Slovenia: Flexicurity and industrial relations. Slovenian contribution for the Comparative analytical report for EIRO. European foundation for Improvement of living and working conditions.
- Kerec, S., (2000): *Uspešnost programov izobraževanje in usposabljanja brezposelnih oseb v letu 1998* (Success of programmes of education and training of unemployed persons in 1998) Ljubljana: Zavod Republike Slovenije za zaposlovanje.
- Klenner, C. és Hašková, H. (2010): Variations of the dual earner model. Employment among mothers: a comparison of the Czech Republic and Germany. In Klenner, C.–Leiber, S. (eds.): *Welfare States and Gender in Central-Eastern Europe (CEE)*. Brussels, ETUI, 181–218.
- Korpi, W. (2000): "Faces of Inequality: Gender, Class, and Patterns of Inequalities in Different Types of Welfare States." *Social Politics*, Summer: 127–191.
- Kuchařová, V. és Svobodová, K. (2007): *Sít' denní péče o děti předškolního věku v ČR*.

- (The Net of day care for preschool children in the CR) Praha: VÚPSV. (http://www.vupsv.cz/Fulltext/vz_195.pdf)
- Křížková, A. (2007): *Gender Mainstreaming in the Czech Republic. An Analysis of Employment Policies from a Gender Perspective*. External report commissioned by and presented to the EU Directorate-General Employment and Social Affairs, Unit G1 'Equality between women and men'.
- KSH (2006): *Nők és férfiak Magyarországon*, 2005. Budapest: KSH–SzMM.
- KSH (2007): *Munkaerő-felmérés*, 2006. Bp.: KSH.
- Kuchařová, V. és Zamykalová, L. (2000): *Rovnost příležitostí žen a mužů*. Praha, VÚPSV
- CSO (2007) *Labor Market in the Czech Republic 1993–2006*. Czech Statistical Office 2007.
- Metcalfé, B. D. és Afanassieva, M. (2005): Gender, work and equal opportunities in central and eastern Europe. *Women in Management Review*, 20(6): 397–411.
- Nagy, B. (2005): *Reconciliation of work and private life in Hungary*. External report commissioned by and presented to the EU Directorate-General Employment and Social Affairs, Unit G1 Equality between women and men.
- Nagy, B. (2007): *Gender Mainstreaming in Hungary. An Analysis of Employment Policies from a Gender Perspective*. External report commissioned by and presented to the EU Directorate-General Employment and Social Affairs, Unit G1 'Equality between women and men'.
- Nagy B., Kürtösi Zs. és Szekeres V. (2010): *Gender Budgeting kézikönyv*. Bp.: UNIFEM, 71.
- Nagy B. és Vicsek L. (2006): Mit ér a női vezető szava? Férfi és női vezetők megítélése önkormányzati dolgozók körében. *Századvég*, Új Folyam, (41): 123–160. www.szazadvég.hu/files/kiadoarchivum/nagyvicsek41.pdf
- NAP (2006): *Felülvizsgált Nemzeti Lisszaboni Akcióprogram a Növekedésért és a Foglalkoztatásért*.
- Plantenga, J. és Ch. Remery (2006): *The gender pay gap. Origins and policy responses. A comparative review of thirty European countries*. The co-ordinators' synthesis report prepared for the Equality Unit, European Commission.
- Pollert, A. (2003): Women, work and equal opportunities in post-Communist transition. *Work, Employment and Society*, 17(2): 331.
- Pongrácz T.-né (2005): Nemi szerepek társadalmi megítélése. In Nagy I. –Pongrácz T.-né-Tóth I. Gy. (szerk.): *Szerepváltozások. Jelentés a nők és férfiak helyzetéről* 2005. Budapest: TÁRKI–ICsSzEM, 73–86.
- Roth, S. (2006): "Sisterhood and Solidarity? Organizing for Gender Issues and Women's Equality in the Enlarged European Union". Paper presented at the *Gender, Citizenship and Participation Conference*. London School of Economics, March 23–24.
- Saxonberg, S. és Sirovátka, T. (2006): "Failing Family Policy in Post-Communist

- Central Europe." *Journal of Comparative Policy Analysis*, 8(2): 185–202.
- SORS (2006a): available on http://www.stat.si/tema_demografsko_trg_adp.asp on 20. 8. 2006.
- SORS (2006b): Rapid Reports. No. 116. (12. June 2006.) Statistical Office of the Republic of Slovenia.
- SORS (2007): Ženske v Sloveniji (Women in Slovenia) http://www.stat.si/novica_prikazi.aspx?id=749
- Stanovnik, T., Čok, M. és Kump, N. (2006): *The Gender Dimensions of Social Security Reform in Slovenia* (draft report for the ILO).
- Stratigaki, M. (2000): The European Union and the Equal Opportunities Process. In Hantrais, L. (ed.): *Gendered Policies in Europe*. New York, NY: St. Martin's Press, 27–48.
- Stropnik, N. (2001): Reliability of a policy acceptance and attitude survey for formulating family and population policy, paper presented at the IUSSP XXIV General Population Conference, Salvador, Bahia, Brazil, 20–24 August.
- Tóth O. (1995): Attitűdváltozások a női munkavállalás megítélésében. *Szociológiai Szemle*, 1: 71–86.
- UNIFEM (2006): *The Story Behind the Numbers: Women and Employment in Central and Eastern Europe and the Western Commonwealth of Independent States*.
- Wallace, C. (2003): "Work Flexibility in Eight European Countries." *Sociologický časopis*, 39(6): 773–793.

SZOCIOLÓGIAI SZEMLE 22(1): 61–88.

Homofóbia és az azonos nemű partnerkapcsolatok intézményesítetttsége Európában¹

TAKÁCS Judit – SZALMA Ivett

takacs@socio.mta.hu; iszalma@gmail.com

ÖSSZEFOGLALÓ: Jelen tanulmány a leszbikus nők és a meleg férfiak társadalmi elfogadottságát vizsgáló európai szakirodalomhoz járul hozzá az Európai Társadalomtudományi Elemzések (European Social Survey – ESS) adatállományának felhasználásával, különös tekintettel a „Hagyni kell, hogy a meleg férfiak és a leszbikus nők szabadon éljék az életüket melegként és lesbikusként úgy, ahogy akarják.” kijelentéssel való egyetértés mértékére 26 európai társadalomban. A szerzők empirikus eredményeik alapján amellett érvelnek, hogy az azonos nemű párok partnerkapcsolatainak állami elismerése hozzájárulhat a homofób attitűdök visszaszorulásához. Az empirikus elemzéshez leíró statisztikákat és hierarchikus regresszió elemzést alkalmazunk annak érdekében, hogy külön válasszuk az egyéni és az ország hatásokat. Három modellt tesztelünk: a demokrácia modellt, a társadalmi nemi elvárások modellt és egy komplex modellt.

KULCSSZAVAK: ESS, homofóbia, heteroszexizmus, heteronormativitás, azonos neműek házassága és regisztrált partnerkapcsolata

Bevezetés

A 21. század elejére az azonos nemű felnőtt partnerek közötti kölcsönös beleegezésen alapuló szexuális kapcsolatok dekriminalizációja az Európai Unió és az Európa Tanács intézményei által megerősített jogi norma lett. A meleg és a leszbikusok jogi emancipációjának területén azonban továbbra is akadnak problematikus kérdések, melyek elsősorban az azonos nemű párok államilag elismert együttélésének és szülői jogainak rendezetlenségéhez kapcsolódnak. A mai európai társadalmi gyakorlatok azt mutatják, hogy a házasságnak az utódnemzést szolgáló heteroszexuális intézményként való meghatározása nem kizárólagos. Jelenleg hét európai országban lehetséges az azonos neműek házassága, és egyre több helyen van lehetőség a házassághoz hasonló jogokat biztosító regisztrált partnerkapcsolatok létesítésére. Az 1. táblázat áttekintést ad az azonos nemű párkapcsolati formák és az azonos nemű párok általi közös örökbefogadás jogintézményeinek európai elterjedtségéről.

¹ A szerzők köszönetet mondanak Bartus Tamásnak és az anonim lektoroknak gondolatébresztő javaslataikért, valamint Dombos Tamásnak, aki először hívta föl a figyelmünket a homofóbia és az azonos nemű párkapcsolatok intézményesítetttsége közötti lehetséges összefüggésre.

1. táblázat: Az azonos nemű párkapcsolati formák és az azonos nemű párok általi közös örökbefogadás jogintézményeinek bevezetése egyes európai országokban (1989–2010)

Ország	Azonos nemű partnerek házassága	Azonos nemű partnerek regisztrált kapcsolata	Azonos nemű párok általi közös örökbefogadás
Ausztria	–	2010	–
Belgium	2003	2000	2006
Svájc	–	2004	–
Csehország	–	2006	–
Németország	–	2001	2004 ²
Dánia	–	1989	2007/2009
Spanyolország	2005	–	2005
Finnország	–	2002	2009 ³
Franciaország	–	1999 (PACS)	–
Egyesült Királyság	–	2005	2002 ⁴
Magyarország	–	2009 ⁵	–
Izland	2010	1996	2006
Hollandia	2001	1998	2001
Norvégia	2008	1993	2009
Portugália	2010	–	–
Svédország	2009	1994	2003
Szlovénia	–	2005	–

A leszbikus és meleg állampolgárok jogi megkülönböztetésében is megnyilvánuló társadalmi kirekesztés negatív következményeinek felismerését tükrözi az Európai Parlament homofóbia-ellenes határozata, mely felszólítja a tagországokat, védjék meg a leszbikus és a meleg embereket a gyűlöletbeszédtől és a gyűlölet-bűncselekményektől, valamint biztosítsák az azonos nemű partnereknek ugyanazt a tiszteletet, megbecsülést és méltóságot, mint a társadalom többi tagjának. A határozat (EP 2006) elítéli a szexuális orientáció alapú diszkrimináció minden formáját, a – homoszexualitástól, illetve a leszbikus, meleg, biszexuális és transznemű emberektől való irracionális félelemként és irtózásként meghatározott – homofóbiát pedig a rasszizmushoz, az idegengyűlölethez, az antiszemizmushoz és a szexizmushoz hasonlítja.

2 Csak a partner saját (biológiai) gyermekének örökbefogadása engedélyezett.

3 Csak a partner saját (biológiai) gyermekének örökbefogadása engedélyezett.

4 Az Adoption & Children Act bevezetésével Angliában és Walesben; Skóciában csak 2009-től.

5 Magyarországon a jogintézményt a bejegyzett élettársi kapcsolatáról szóló 2007/CLXXXIV. törvény hozta létre, ám csak a 2009/XXIX. törvény (a bejegyzett élettársi kapcsolatáról, az ezzel összefüggő, valamint az élettársi viszony igazolásának megkönnyítéséhez szükséges egyes törvények módosításáról című) bevezetésével lépett hatályba.

George Weinberg a „Társadalom és az egészséges homoszexuális” című könyvének (1972) megjelenésével kezdett pszichiáteri szakmai körökben is terjedni az a megközelítés, hogy a homofóbia, és nem a homoszexualitás tekintendő betegségnek. Bár a kifejezést, ami egy sajátosan új szorongásfajta, a homoszexuálisok iránt érzett irracionális félelemre utalt, már az 1970-es években komolyan kritizálni kezdték azon az alapon, hogy főként egyéni jellegzetességeket hangsúlyoz, és kevésbé irányítja a figyelmet azokra a társadalmi és kulturális körülményekre, melyekbe a homoszexualitás iránti ellenérzések beágyazódtak (Plummer 1975, 1981; Kitzinger 1987). Egy 1980-as tanulmányban például a homofóbia úgy értelmeződött, mint csupán egyik dimenziója, illetve alkotóeleme a melegellenes válaszreakciók szélesebb körű többdimenziós tartományaként meghatározott „homonegativitásnak” (Hudson–Ricketts 1980: 358).

Ma a homofóbia kifejezés a heteroszexista, heteronormatív elnyomással kapcsolatos tudatosságnövelés hasznos eszközének tekinthető – sokkal inkább, mint egy speciális egyéni szintű fóbiafajta utaló elnevezésnek, ami csupán annyiban különbözne a többi fóbiától, hogy az egyéni iszony előidézői itt a homoszexuálisok lennének, és nem, mondjuk, a pókok. A heteroszexizmust és a heteronormativitást szinonimákként használjuk, hiszen mindkét fogalom a heteroszexualitásnak előjogokat parancsoló normák következményeire utal (Fraser 1997), valamint mindkettő tekinthető a kulturális imperializmus megnyilvánulásaként, melynek keretében a domináns – itt: heteroszexuális – többségi csoport egyetemes emberiként tételezett tapasztalatai és kultúrája olyan normaként tűnik föl, melytől eltérni csak a deviancia és a kisebbség irányában lehet (Young 1990). A heteronorma ugyanakkor értelmezhető a szexuális stigmát – azaz: a nem heteroszexuális viselkedés-, identitás-, kapcsolat- vagy közösségformák elutasítására vonatkozó társadalmi tudást – átörökítő kulturális ideológiaként is (Herek 2004). A heteronormatív társadalmi működés társadalmi tünete a meleg, lesbikus, vagy annak vélt emberek ellen irányuló rendszerszerű erőszak. A közelmúlt tapasztalatai megmutatták, hogy a melegfelvonulások elleni erőszakos támadások több kelet-európai nagyvárosban az adott kelet-európai társadalmakban működő társadalmi, politikai rendszerek „normális”, szerves részeként elgondolhatóak, tolerálhatóak, ösztönözhetőek és elkövethetőek. A heteroszexista elnyomás eredményeként a lesbikus nőktől és a meleg férfiaktól tehát gyakran szinte feltűnés nélkül, olyan mindennapi gyakorlatok által tagadják meg a teljes körű társadalmi részvétel lehetőségét, melyek a többség számára magától értetődő, megkérdőjelezetlen társadalmi normákból és intézményes szabályokból adódnak.

A homonegativitás és a homoszexualitással kapcsolatos attitűdök társadalmi szintű meghatározottságával foglalkozó korábbi európai nagymintás kvantitatív kutatások a modernizáció, a posztmodernizáció és a kulturálisörökség-elméletek átfogó elméleti kereteit alkalmazva arra a következtetésre jutottak, hogy a modernebb, urbanizáltabb, posztmaterialisabb értékorientációjú, kevésbé vallásos

országokban nagyobb eséllyel találunk magasabb szintű toleranciát a homoszexualitás társadalmi megnyilvánulási formái iránt, mint máshol (Inglehart 1997; Štulhofer-Rimac 2009; Gerhards 2010). Jelen tanulmányunk alapját is ugyanezen elméleti keretek fő feltételezései képezik, és empirikus eredményeink, ahogy ezt később majd részletesen is bemutatjuk, jól illeszkednek a korábbi eredményekhez. Célunk azonban a korábbi empirikus elemzések által is vizsgált egyéni szintű társadalmi-demográfiai háttérváltozók (nem, életkor, településtípus, vallás, iskolai végzettség, politikai beállítódás, idegenellenség és a saját étellel való elégedettség) tesztelésén túl az, hogy bemutassuk, milyen összefüggés lehet az azonos nemű partnerkapcsolatok intézményesíthetősége, illetve annak hiánya, valamint a leszbikus nők és a meleg férfiak társadalmi elfogadottsága között az európai országokban. Továbbá olyan tényezőket is szeretnénk vizsgálni – a demokrácia működésével való elégedettséget és a tradicionális női szerepekkel kapcsolatos attitűdöket –, melyekre eddig kevesebb figyelmet fordítottak a témával foglalkozó empirikus kutatások, holott feltételezésünk szerint országos szinten potenciálisan befolyásolhatják a homofóbia elterjedtségét az általunk vizsgált 26 európai országban.

Az azonos nemű partnerkapcsolatok intézményesíthetősége viszonylag új társadalmi jelenség: Európában 23 éve létezik azonos nemű párok regisztrált partnerkapcsolata, amit először 1989-ben Dániában vezettek be. Az azonos nemű párok házasságkötését először Hollandiában tették lehetővé 2001-ben, amikor „megnyitották”⁶ a korábban kizárólag „heteróházasságot” az azonos nemű partnerek előtt is. Ugyanakkor gyakran válik vitakérdéssé, különösen kelet-európai, illetve poszt-szocialista országokban, hogy vajon bevezethetőek-e a különböző és az azonos nemű párok számára a család- és szociálpolitika területein azonos – vagy közel azonos – bánásmódot biztosító jogintézmények, ha az adott országban homofób a közhangulat. Ebben az összefüggésben valószínűleg sokak számára ismerősek lehetnek azok a politikai megalkuvást tükröző érvek, melyek szerint még nem érett meg a társadalom vagy a helyzet az ilyesmire, és amúgy sem kell semmit elsietni a meleg és a leszbikus állampolgárok egyenjogúsítása terén. Jelen tanulmány szerzői empirikus eredményeik alapján amellet érvelnek, hogy az azonos nemű párok házasságkötésének vagy regisztrációjának lehetővé tétele hozzájárulhat a homofób attitűdök visszaszorulásához, ahogy ez az általunk vizsgált társadalmakban is történt. A melegházasság, valamint a regisztrált partnerkapcsolat jogintézményeinek bevezetése formájában megvalósított egyenjogúsítás és a homofóbia csökkenése közötti összefüggés közpolitikai üzenete pedig az, hogy a politikai döntéshozóknak akkor is a jogegyenlőség és a nyitott, befogadó társadalom minél teljesebb megvalósítása érdekében kell fellépniük, ha ennek nem feltétlenül kedvez éppen az adott időszakban jellemző társadalmi légkör.⁷

Jelen tanulmány a leszbikus nők és a meleg férfiak társadalmi elfogadottságát vizsgáló európai szakirodalomhoz járul hozzá az Európai Társadalomtudományi

6 A holland törvény szövegében szerepel a „házasság megnyitása” kifejezés, ami azt hangsúlyozza, hogy Hollandiában csak egyféle házassági jogintézmény létezik, ami egyenlőképpen hozzáférhető a különböző és az azonos nemű pároknak egyaránt.

7 E közpolitikai stratégia alkalmazása mellett szól a társadalmi attitűdöknek éppen az új jogintézmények általi potenciális formálhatósága – azon túl, hogy a leszbikusok és a melegek sikeres társadalmi integrációja főlzabadihatja az általuk korábban a társadalom előli rejtőzködésbe fektetett, vagyis tulajdonképpen elpocsékolott energiáimmányiséget (hiszen ugyanezt az energiát fordíthatták volna – s a rejtőzködési kényszer elmúltával fordíthatják is – akár hatékonyabb munkavégzésre).

Elemzések (European Social Survey – ESS) adatállományának felhasználásával, különös tekintettel a „Hagyni kell, hogy a meleg férfiak és a leszbikus nők szabadon éljék az életüket melegként és leszbikusként úgy, ahogy akarják” kijelentéssel való egyetértés mértékét mérő változóra.⁸ Ez egy ESS alapváltozó, a két évente lekérdendő ESS kérdőívek állandó része, mely 2002 óta mind a négy ESS adatgyűjtési hullámban szerepelt.⁹

Ez az ESS alapváltozó, mely elemzésünk függő változója, egyben az európai élethosszig tartó tanulás indikátorait összefoglaló ELLI (European Lifelong Learning Indicators) index egyik – a társadalmi együttélés tanulására vonatkozó (Learning to Live Together) és a társadalmi együttműködés erősödésének mérésére szolgáló – fő dimenziójának alkotóeleme (Saisana 2010). Emellett alkalmazták a meleg és a leszbikusok társadalmi elfogadottságával foglalkozó más külföldi kutatásokban is: Hollandiában már többször szerepelt a leszbikusok és meleg iránti általános tolerancia mértékének mérésére, mely eredmények általában magasabb társadalmi elfogadási szintet jeleznek, mint az olyan specifikusabb kérdések, mint amilyen például az azonos nemű párok általi közös örökbefogadás (Keuzenkamp 2010).

A függő változónként szereplő ESS alapváltozó használatának egyik nagy előnye világos megfogalmazása és érthetősége, bár kétségtelenül nem állnak rendelkezésre olyan empirikus adatok, melyek alapján következtetni lehetne az adott kijelentéshez kapcsolódó értelmezési tartomány pontos tartalmaira. Az azonban valószínűleg bátran kijelenthető, hogy az adott ESS változóban szereplő állítás tartalma jobban értelmezhető, mint például a World Values Survey (WVS), illetve az Európai Értékkrend-vizsgálatnak (European Values Study – EVS) az a tízes egyetértési skálán megválaszolható kérdése, hogy a válaszadó mennyire tartja „megengedhetőnek a homoszexualitást”, mely esetben nehéz eldönteni, hogy a homoszexualitás fogalma milyen elméleti megfontolás(ok)ra, viselkedés- és/vagy identitásformákra vonatkozik.¹⁰

Fontos hangsúlyozni, hogy a homoszexualitás fogalmának felbukkanása többféle zavart is kelthet a zárt kérdéseket és előre megadott válaszlehetőségeket alkalmazó felmérésekben, ahol nincs mód a kérdező és a válaszadó értelmezési kereteinek tisztázására. A homoszexualitás szó használata ugyanis egyszerre utalhat homoszexuális viselkedés- és identitásformák különféle változataira, míg ezeknek nincs feltétlenül kapcsolatuk egymással: gondoljunk arra, hogy vannak olyan homoszexuálisan aktív emberek, akik például nem azonosítják magukat melegként (Weeks 1987); ugyanakkor léteznek meleg vagy leszbikus identitású, ám (homo)szexuálisan inaktív emberek. Gondot okozhat az is, hogy a homoszexualitás szó hallatán többeknek főként vagy kizárólag férfiak juthatnak az eszébe (Herek 1984). Emellett meg

8 Forrás: ESS Round 4 Source Questionnaire – 13. o. http://www.europeansocialsurvey.org/index.php?option=com_docman&task=catview&gid=49&Itemid=80 (letöltve: 2010-11-26).

9 Az ESS ötödik hullámának adatgyűjtése a tanulmány írásának idején (2010-ben) kezdődött.

10 A homoszexualitás megengedhetőségére vonatkozó kérdés eredeti angol nyelvű verziója ez volt: „Please tell me for each of the following actions whether you think it can always be justified, never be justified, or something in between: homosexuality”. Ugyanez a kérdés a kérdőív magyar változatában így szerepelt: „Kérem, mondja meg a következő állításokról, hogy azokat mindig megengedhetőnek tartja-e, vagy soha meg nem engedhetőnek tartja, vagy valami a kettő között: Homoszexualitás”. Érdeklődésre tarthat számot, hogy a 2008-as angol nyelvű EVS kérdőívbe bekerült a „Homosexual couples should be able to adopt children” (Lehetővé kéne tenni, hogy homoszexuális párok gyermeket fogadhasanak örökbe) igen konkrét állítással való egyetértést mérő új változó is. A kérdőív magyar változatába azonban, ellentétben például a cseh vagy a bolgár változattal, az eredetivel ellentétes értelmű állítás került: „Homoszexuális pároknak nem szabadna gyermekeket örökbe fogadni” (Forrás: <http://www.europeanvaluesstudy.eu/evs/surveys/survey-2008/participatingcountries/ Q47.C> – letöltve: 2010-11-26).

kell jegyezni, hogy ugyan a homoszexuális kifejezés az 1860-as évek Európájában a politikai ellenállás jegyében született,¹¹ a 19. század végétől kezdve a homoszexualitás betegségjellegét és a mások által homoszexuálisnak bélyegzett emberek betegességét hangsúlyozó erősen medikalizált fogalommá vált. Így a kifejezés mai használatának veszélyei közé tartozik, hogy többek számára az önmeghatározási szabadság tiszteletben tartásának a hiányára utalhat.

Elemzésünk episztemológiai kiindulópontja, hogy az egyéni és a társadalmi jellemzők kölcsönhatásának összetettségét szem előtt tartva próbáljuk elkerülni azt a csapdát, hogy az analitikusan szétválasztott valóság szinteket visszavetítsük a társadalmi valóságra (Hedström 2005): az egyéni és az országos szintű – azaz a vizsgált társadalmak jellegzetességeihez kötődő – homofóbia-indikátorok vizsgálatai során is alapfeltevésünk az egymásba ágyazottság. Tanulmányunk nem vállalkozik – és a rendelkezésünkre álló empirikus adatok alapján nem is vállalkozhat – azoknak a társadalmi mechanizmusoknak a teljes körű feltárására, melyek miatt összefüggés lehet a homofób attitűdök és az azonos nemű párkapcsolatok intézményesíthetősége között. Ugyanakkor kísérletet teszünk olyan – részletes, ám mindenképpen részleges – magyarázatokat megfogalmazni, melyek pszichológiailag és szociológiailag is érthető és követhető módon mutatják be a leszbikusok és a meleg társadalmi elfogadásának, illetve elutasításának egyénileg és társadalmilag egyaránt kölcsönösen meghatározott összefüggéseit.

A jelen tanulmány készítésekor először azokra az egyéni szintű demográfiai jellemzőkre a vizsgálatára összpontosítottunk, melyek összefüggésbe hozhatók a meleg és a leszbikus társadalmi elfogadásával, illetve elutasításával. A homofóbia egyéni szintű meghatározottságának tanulmányozása során az attitűdök funkcionális elméletét alkalmaztuk (Herek 1984), mely szerint eltérő funkcióik alapján három fő típusa különböztethető meg a leszbikus nők és a meleg férfiak iránti egyéni attitűdöknek. A tapasztalati (experiential) attitűdök alapját korábbi személyes tapasztalatok képezik, melyeket az egyén egyes melegekkel és leszbikusokkal kapcsolatban korábban szerzett, s melyek aztán általánosíthatók az összes melegre és leszbikusra; a védekező (defensive) attitűdök énvédelmi szerepet játszhatnak (Duckitts 1992) azáltal, hogy segíthetnek az egyénben élő bizonytalanságok és félelmek leküzdésében, különös tekintettel a belső konfliktusok külsődlegessé tételére. az értékválasztásokat tükröző, szocializációs gyökerű szimbolikus (symbolic) attitűdök pedig az énkép kialakításának folyamatával és a referenciacsoportok értékválasztásához való gyakran nyilvánossá tett idomulással összefüggésben válhatnak különösen fontossá. Tanulmányunkban elsősorban

11 Az 1980-as évek végére vált bizonyítottá, hogy Kertbeny Károly, a magát magyarnak valló író-műfordító a szerzője annak az 1869-ben névtelenül megjelentetett két politikai pamfletnek, amely a homoszexuális férfiak büntetőszankciók alóli felszabadításáért emelt szót Poroszországban és a porosz dominanciájú Északnémet Államszövetségben, és amelyek egyikeben először szerepeltek a homoszexuális és a heteroszexuális szavak. Kertbeny rendkívül modern emberjogi érveléssel így írt egy 1868-ból fennmaradt levéltöredékben: „Sokkal inkább arról kell meggyőzni az ellenfeleket, hogy éppen az általuk használt jogi fogalmak szerint nincs semmi közük ehhez a hajlamhoz, akár veleszületett, akár szántsándékos, mivel az államnak nincs joga beavatkoznia abba, amit két tizennégy év feletti ember önként, a nyilvánosság kizárásával, harmadik személyek jogainak megsértése nélkül egymással művel” (Takács 2008).

a leszbikus- és melegellenes attitűdöknek azokra a szimbolikus funkcióira koncentráltunk, melyek összefüggésbe hozhatók vallási és politikai szocializációs folyamatokkal, tradicionális társadalmi nemi (gender) ideológiákkal és a különféle társadalmi kisebbségi csoportok, például a bevándorlók, ellen irányuló előítéletekkel. Azt is figyelembe vettük, hogy az életszínvonal csökkenése jelentősen hozzájárulhat a társadalmi kisebbségi csoportok, köztük a melegek és leszbikusok, ellen irányuló előítéletek és megkülönböztető attitűdök növekedéséhez (Smith 1994).

Emellett fontos célunk volt országos szintű homofóbia-indikátorok azonosítása, melyek a vizsgált társadalmak jellegzetességeihez kötődtek. Ezek közé tartozott az azonos nemű párkapcsolatok intézményesítettsége: azaz, hogy az adott országban bevezették-e az azonos neműek házasságának és/vagy regisztrált partnerkapcsolatának jogintézményeit. A demokrácia működésével való elégedettség szintén megfelelő indikátornak tűnt az adott ország homofóbiaszintjének jelzésére – különösen, ha a társadalmi kisebbségek jogainak elismerését és elnyomásuk elkerülését alapvető demokratikus értékeként értelmezzük (Petrovic 1999, 2002). Igor Kon, a szexualitás társadalomtudományi kutatásának orosz megalapozója például egyik közelmúltbéli tanulmányában (2010) a homofóbiát az oroszországi demokrácia és tolerancia szintjét mutató lakmuszpróbának nevezte, és azt hangsúlyozta, hogy a szexuális kisebbségi jogok megadása szexuális orientációjától függetlenül az összes állampolgár jóllétéhez hozzájárulhat. Feltételezésünk szerint a Kon-féle lakmuszpróba Oroszországon kívül más európai országokra is alkalmazható.

Korábbi kutatások arra irányították a figyelmet, hogy a meleg férfiak és a leszbikus nők iránti negatív attitűdök gyakran együtt járnak a nőknek a társadalomban betöltendő szerepére vonatkozó tradicionális nézetekkel (Herek 1984; Agnew et al. 1993; Simon 1998; Kite–Whitley 1998), így került a hagyományos női szerepek elfogadása szintén az országos szintű indikátoraink közé. Ebben az összefüggésben a leszbikusok és a melegek társadalmi elfogadása vagy elutasítása a nők és a férfiak helyénvaló – s általában egymástól élesen elkülöníthető – viselkedésformáit szabályozó, tágabb társadalmi nemi normarendszerbe illeszthető.

Adatok és módszerek

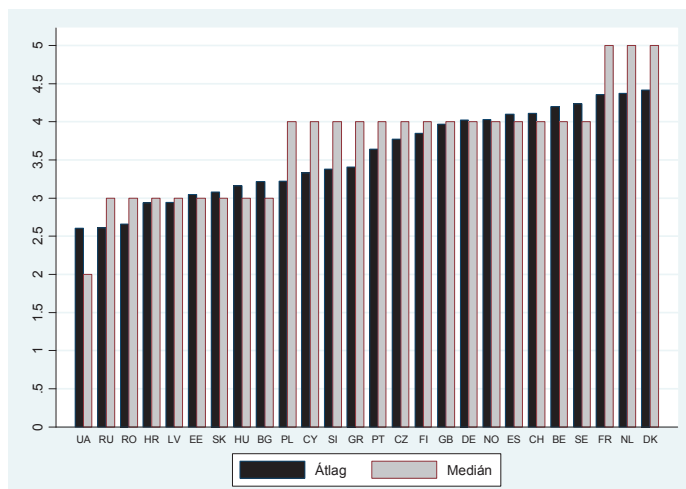
Az adataink az Európai Társadalomtudományi Elemzések (ESS) 4. hullámából származnak, melyek adatfelvételére 2008 ősze és 2009 tavasza között 30 európai országban és Izraelben került sor az ESS által jóváhagyott többlépcsős valószínűségi mintaterv alapján. Az integrált fájlból, amellyel dolgoztunk, három ország (Ausztria, Írország, Litvánia) adatait kihagyták, mert eltérő súlyozást vagy nem az ESS által jóváhagyott mintavételi tervet használtak. Jelen tanulmány csak a következő 26 európai országot vizsgálja: Belgium, Bulgária, Horvátország, Cseh Köztársaság, Ciprus, Dánia, Észtország, Finnország, Franciaország, Németország, Görögország, Magyarország, Lettország, Hollandia, Norvégia, Lengyelország, Portugália, Románia, Oroszország, Szlovákia, Szlovénia, Spanyolország, Svédország,

Svájc, Ukrajna és az Egyesült Királyság.¹² Az integrált ESS adatbázisban szereplő Izrael és Törökország adatainak vizsgálatától eltekintettünk az e két ország és a többi ország között – különösen a vallási tradíciók tekintetében – észlelhető jelentős kulturális különbségek miatt. Tanulmányunkban tehát elsősorban az Európai Unió tagországaira és Kelet-Európára koncentráltunk.

Az ESS egy nagymintás, nemzetközi longitudinális survey-vizsgálat, amelyet azzal a céllal kezdeményezett a European Science Foundation, hogy felmérjék a változó értékeket és attitűdöket Európa-szerte. Az ESS első hullámának adatait 2002-ben vették fel, és azóta kétévente kerül sor az újabb hullámok adatfelvételeire.¹³ A kérdőív állandó modulokból és két változó modulból áll. A függő változónk az ESS állandó moduljában található, amely 2002 óta eddig minden adatfelvételi hullámban szerepelt.

Az ESS fő kérdőívének adatfelvétele személyes lekérdezés formájában történt, összesen 50 082 15 év feletti válaszadót kérdeztek meg az általunk kiválasztott 26 országban. Az egyes országokban a minta nagysága 1215 (Ciprus) és 2751 (Németország) fő között volt. Függő változónk egy ötfokú skálán a következő állítással való egyetértést mérte: „Hagyni kell, hogy a meleg férfiak és a leszbikus nők szabadon éljék az életüket melegként és lesbikusként úgy, ahogy akarják” – ahol az 1-es érték erős egyet nem értést jelentett, azaz a meleg és a leszbikusok alacsony társadalmi elfogadottságát jelezte, míg az 5-ös erős egyetértést jelzett, azaz a meleg és a leszbikusok magas társadalmi elfogadottságát jelezte.¹⁴ Az 1. ábra a függő változó átlagát mutatja be a vizsgált 26 európai országban.

1. ábra: A meleg férfiak és a leszbikus nők társadalmi elfogadottságának átlagértékei a vizsgált 26 európai országban, 2008

12 Az elemzés egy későbbi szakaszában a következő négy típusba soroltuk az országokat: 1. észak-európai országok: Dánia, Finnország, Norvégia, Svédország; 2. nyugat-európai országok: Belgium, Egyesült Királyság, Franciaország, Hollandia, Németország, Svájc; 3. dél-európai országok: Ciprus, Görögország, Portugália, Spanyolország; 4. kelet-európai, illetve poszt-szocialista országok: Bulgária, Cseh Köztársaság, Észtország, Horvátország, Lengyelország, Lettorság, Magyarország, Oroszország, Románia, Szlovákia, Szlovénia, Ukrajna.

13 Eddig négy ESS hullám felvételére került sor, a legtöbb résztvevő országban az ESS 5. hullámának lekérdezése 2010-ben zajlik.

14 Az elemzés során a kérdőívben szereplő egyetértési skála eredeti sorrendjét megfordítottuk és újrakódoltuk.

Erre a kérdésre a válaszadók 94%-a válaszolt a 26 országban. A leíró statisztikák elemzésekor az ESS által megadott súlyváltozót (design weight) alkalmaztuk annak érdekében, hogy kiküszöböljük a válaszmegtagadások által keletkező torzítást és így is növeljük a kérdőíves vizsgálat pontosságát.

Magyarázó- és kontrollváltozóink közé alapvető demográfiai és más szociológiai jellemzőket mérő változókat vontunk be. Ide tartoztak a következők: a kérdezett neme, kora, legmagasabb iskolai végzettsége, a demokrácia működésével való elégedettsége és a saját életével való elégedettsége. A I. sz. melléklet részletes leírást nyújt a felhasznált változókról.

Az adatok elemzéséhez többféle módszert alkalmaztunk: először a leíró statisztikákat értelmeztük kontingenciatáblák készítésével és az átlagértékek összehasonlításával. Ezt követően magyarázó modelleket vizsgáltunk többszintű hierarchikus regresszió segítségével. A regressziós elemzést a STATA 11.1 statisztikai programmal végeztük. Azért döntöttünk a többszintű – vagy hierarchikus lineáris – regressziós modellek alkalmazása mellett, mert egy adott ország állampolgárainak véleményalkotása nem szükségszerűen teljesen független egymástól a függő változó dimenziójában. Ha például az azonos nemű párok törvényes együttélése lehetséges egy adott országban, akkor előfordulhat, hogy az adott ország állampolgárai elfogadóbbak a melegekkel és a leszbikusokkal szemben, mint amilyenek ugyanezek az állampolgárok lennének egy olyan országban, ahol az azonos neműek párkapcsolata egyáltalán nem intézményesített. Ebben az esetben tehát nem garantálható a megfigyelések függetlensége, amely a standard regressziós modellek megvalósításának előfeltétele, így a becslések eredményei is torzíthatnak. A többszintű modellek alkalmazásának előnye éppen annak a felismeréséből fakad, hogy az ugyanahhoz a csoporthoz – esetünkben országhoz – tartozó egyének nézetei hathatnak egymásra, azaz részlegesen függhetnek egymástól. A többszintű elemzések akkor hasznosak, ha a vizsgálni kívánt adathalmaznak komplex varianciastruktúrája van, ahol a varianciák komplexitását az okozza, hogy az egyéni megfigyelések csoportokba ágyazottak. Az adatelemzés során a független változó teljes varianciája két csoportra oszlik: a csoporton belüli varianciára és a csoportok közötti varianciára – a kétféle variancia pedig egyidejűleg tanulmányozható.

Elemzésünknek ebben a szakaszában számos egyéni és országos szintű magyarázóváltozót vontunk be a modellbe (lásd a I. sz. mellékletet). Végül azonban csak három országos szintű magyarázóváltozót hagytunk meg: az azonos neműek párkapcsolatának intézményesítettségét, a demokrácia működésével való elégedettséget és a hagyományos női szerepek elfogadását. Az azonos neműek párkapcsolatának intézményesítettsége egy kétértékű változó, ahol az 1-es érték azt jelenti, hogy az azonos neműek házassága és/vagy regisztrált élettársi kapcsolata jogilag intézményesített az adott országban, és a 0 érték pedig az intézményesítettség hiányára utal. A demokrácia működésével való elégedettségre és a hagyományos női szerepek elfogadására vonatkozó változókat egy (0-tól 10-ig terjedő) tizenegy fokú, illetve egy (1-től 5-ig terjedő) ötfokú skálán mértük, és olyan folytonos változóként értelmeztük, ahol a centrírozott átlagértékek alapján váltak összehasonlíthatóvá az országok.

A regressziós elemzés során számos más országos szintű magyarázóváltozó bevonásával próbálkoztunk. Idetartoztak például a következők: jogi lehetőség biztosítása az azonos nemű pároknak arra, hogy közösen fogadhassanak örökbe gyermeket az adott országban; illetve az államszocializmus történelmi tapasztalata – melyek kétértékű (dummy) változóként szerepeltek. Szintén megpróbáltuk országos szintű idegenellenességet mérő magyarázóváltozóként bevonni az ESS-nek a bevándorlókkal kapcsolatos attitűdökre vonatkozó kérdéseit, melyek arra kérdeztek rá, hogy vajon az adott ország jobb vagy rosszabb hely lett-e azáltal, hogy más országból érkeztek oda élni. Majd megpróbáltuk figyelembe venni a különböző országoknak a HDI (Human Development Index)¹⁵ értékekben tükröződő általános fejlettségi szintjét, valamint a munkanélküliség lehetséges hatását is.¹⁶

Hipotézisek

Korábbi kutatási tapasztalatok alapján (Herek 1984; Agnew et al. 1993; Simon 1998; Kite–Whitley; Dunn 2010 etc.), melyek szerint a meleg férfiakra és a leszbikus nőkre vonatkozó negatív attitűdök összefüggést mutatnak a hagyományos női szerepek elfogadásával, különböző vallásossági tényezőkkel – mint például a hagyományosan konzervatív egyházakhoz vagy felekezetekhez tartozás és a vallási szertartások gyakori látogatása –, valamint az idősebb életkorral és az alacsonyabb szintű iskolázottsággal három hipotéziscsoportot alkottunk.

Hipotéziseink első – a leíró statisztikai elemzéseken alapuló – csoportjának feltételezései a következők voltak:

H1.1. A nők, a fiatalabbak, a magasabb iskolai végzettségűek és a városiasabb környezetben élők toleránsabbak a meleg férfiakkal és a leszbikus nőkkel szemben, mint a férfiak, az idősebbek, az alacsonyabb iskolai végzettségűek és a kisebb településeken élők.

H1.2. A vallásossággal kapcsolatban feltételezzük, hogy amellett, hogy valaki mennyire tartja magát vallásosnak (függetlenül attól, tartozik-e valamilyen egyházhoz vagy felekezethez), az egyházakhoz, illetve felekezetekhez köthető vallásosság is fontos szempont, mivel egyes meghatározott egyházakhoz vagy felekezetekhez való tartozás magasabb szintű homofóbiára hajlamosíthat, mint az egyházhoz vagy felekezethez tartozás hiányával jellemezhető vallásosság. Továbbá azt is feltételezzük, hogy a vallási szertartások sűrűbb látogatása negatívan hathat a meleg férfiakhoz és a leszbikus nőkhöz kapcsolódó attitűdökre.

A politikai nézetekkel, az idegenellenességgel, a tradicionális női szerepek elfogadásával, a demokrácia működésével és a saját élettel való elégedettséget mérő változókkal kapcsolatban a következő feltevéseket fogalmaztuk meg:

¹⁵ Forrás: International Human Development Indicators: <http://hdrstats.undp.org/en/tables/default.html> (letöltve: 2010-11-17).

¹⁶ A munkanélküliség hatását az ESS két változójának (F8, F31) vizsgálatával mértük.

H.1.3. A szélsőségesen jobboldali nézeteket vallók a leginkább homofóbok a többiekhez képest.

H1.4. A bevándorlók elutasítása együtt jár a meleg és a leszbikusok elutasításával.

H1.5. A hagyományos női szerepek elfogadása szintén együtt járhat a homofóbiával.

H1.6. A demokrácia működésével és a saját élettel való elégedettség növekedése együtt jár a meleg férfiak és a leszbikus nők elfogadásának magasabb szintjével.

Hipotéziseink második csoportja az országos szintű hatásokra fókuszált:

H2.1. Az azonos nemű partnerek házasságának és/vagy regisztrált élettársi kapcsolatának jogintézménye pozitív hatással van a meleg férfiak és a leszbikus nők társadalmi elfogadottságára.

H2.2. A demokráciával való elégedettségnek pozitív hatása van a meleg férfiak és a leszbikus nők társadalmi elfogadottságára is.

H2.3. A hagyományos női szerepek elfogadása együtt járhat a homofóbiával.

Eredmények

A meleg és a leszbikusok társadalmi elfogadottsága Európában

Összhangban a meleg és a leszbikusok iránti tolerancia és az alapvető demográfiai változók közötti összefüggéseket vizsgáló korábbi kutatások (Herek 1984; Agnew et al. 1993; Smith 1994; Dunn 2010 etc.) eredményeivel, mi is többféle összefüggést találtunk az egyéni szintű változók között.¹⁷ A vizsgált európai országokban a nők jellemzően elfogadóbbnak tűntek a leszbikusokkal és a melegekkel szemben, mint a férfiak: a nők 63%-a, míg a férfiak csak 60%-a értett egyet a függő változóban szereplő állítással. Az egyet nem értők – viszonylag alacsony (a férfiak 23%-os, míg a nők 22%-os) – aránya viszont nem különbözött jelentősen a két nem között. Életkori csoportok szerint a fiatalabbak toleránsabbak a melegekkel és a leszbikusokkal szemben, mint az idősebbek. A vizsgált országokban például az 55–64 éves korcsoportba tartozó emberek 60%-a, míg a 65 fölöttieknek csak az 50%-a elfogadó a melegekkel és a leszbikusokkal szemben. Vagyis lineáris a kapcsolat a válaszadó (alacsonyabb) életkora és (magasabb szintű) toleranciája között: a kapcsolat a poszt szocialista országokban a legerősebb, legkevésbé pedig az észak-európai társadalmakban hat (lásd a II. sz. mellékletet). Iskolai végzettség tekintetében az egyetemet végzettek a legelfogadóbbak a kérdésben (71%-os egyetértéssel) – bár a csak általános iskolai végzettséggel rendelkező válaszadónak is több mint a fele (51%-a) egyetértett az állítással.

¹⁷ Csak azokat az összefüggéseket mutatjuk be, amelyek statisztikailag szignifikáns különbségeket mutattak (0,05-ös szignifikanciaszint mellett), amennyiben nem volt szignifikáns különbség, akkor azt a törzsszövegben jelezzük.

Településtípus és országcsoportok szerint nem találtunk erős összefüggést: nem tudtuk igazolni, hogy minél nagyobb településről származik valaki, annál elfogadóbb lenne. Egyedül az észak-európai országokban figyelhető meg ez a mintázat, azonban szignifikáns különbség ott is csak a főváros és a falvak között mutatható ki (lásd a III. sz. mellékletet). Ezek az eredmények, melyek néhány számára bizonyára meglepetést okoznak, többféle módon magyarázhatóak, de azt mindenképpen figyelembe kell venni, hogy a 20. században a meleg és a leszbikus közösségek többnyire nagyvárosokban koncentrálódtak. Az 1970-es évek óta különösen a meleg-szubkultúra láthatósága növekedett meg a nyugati nagyvárosokban (D’Emilio 1993; Castells 1997), ahol a közvetlen társadalmi kontroll nélküli, szabadabb és infrastrukturálisan fejlett városi környezet megfelelő teret adott a meleg és a leszbikus közösségi, társadalmi életének a kibontakozásához. Kétségtelen tény, hogy hasonló okok – azaz az alacsonyabb szintű közvetlen társadalmi kontroll és a közösségi kötelek fenntartását szolgáló jobb infrastruktúra – miatt a bevándorlók is a nagy nyugati városokban koncentrálódnak, és közülük sokan kulturális, illetve vallási okokból ellenségesek a melegekkel és a leszbikusokkal szemben. Jelen tanulmány keretében azonban a rendelkezésre álló adatok alapján nincs módunk kielégítő magyarázat megfogalmazására: ehhez részletesebb jövőbeli vizsgálatok szükségesek.

Vallásosság tekintetében három dimenzióra fókuszáltunk vizsgálatunkban, mivel arra már korábbi kutatási eredmények is rávilágítottak (Larsen et al. 1983; Herek 1984; Agnew et al. 1993; Ward 2005; Štulhofer-Rimac 2009; Dunn 2010; Gerhards 2010), hogy a különböző vallásossági tényezők nagyon erősen befolyásolhatják a melegekkel és leszbikusokkal kapcsolatos attitűdöket. A vallásosság egyik általunk vizsgált dimenziója az volt, hogy a válaszadó vallásosnak tartja-e magát attól függetlenül, hogy tartozik-e bármilyen felekezethez. Eredményeink szerint azok voltak elfogadóbbak a meleg és a leszbikusok iránt, akik kevésbé tartották vallásosnak magukat.

A vallásosság másik fontos dimenziója a felekezethez tartozás. A 26 vizsgált országban a protestánsok (72%) és a felekezethez nem tartozók (73%) értettek leginkább egyet, míg a muszlimok (43%) és a keleti ortodox egyház (42%) követői értettek a legkevésbé egyet azzal, hogy hagyni kell, hogy a meleg férfiak és a leszbikus nők szabadon éljék az életüket melegként és leszbikusként úgy, ahogy akarják. A harmadik általunk vizsgált dimenzió az egyházi szertartások látogatása volt. Eredményeink szerint minél gyakrabban vesz részt valaki egyházi szertartáson, annál inkább elutasító azzal kapcsolatban, hogy a meleg és a leszbikusok szabadon éljék az életüket melegként és leszbikusként úgy, ahogy ők akarják.

A politikai nézetek alapján a magukat jobboldalinak vallók tekinthetők a leginkább homofóbnak, míg a mérsékelt baloldaliak a leginkább elfogadóak.¹⁸

¹⁸ Ezeket az eredményeket támasztják alá a Political Capital Intézet DEREK Indexre vonatkozó megállapításai, melyek 2003 és 2009 közötti ESS adatok vizsgálata alapján születtek (Krekó–Molnár 2010).

A szélsőséges politikai nézeteket és a homofóbia összefüggéseit korábbi kutatások is vizsgálták (Herek 2004; Kon 2010). Haddock és Zanna (1998) például azt hangsúlyozták a jobboldali autoritáriánus beállítottságúak homofóbiája kapcsán, hogy az ő észlelésük szerint a melegek és a leszbikusok az általuk sérthetetlennek vélt értékeket sértik meg.

A homofóbia és a rasszizmus, valamint más külsoportokkal (outgroups), például a bevándorlókkal szembeni attitűdök közötti kapcsolatot¹⁹ korábbi kutatások már kimutatták (Larsen et al. 1983; Agnew et al. 1993; Herek 2004; Ward 2005; Kon 2010). A mi eredményeink is azt mutatják, hogy a bevándorlókkal szembeni elutasítás jellemzi a melegekkel és a leszbikusokkal kapcsolatban kevésbé elfogadókat. A vizsgált 26 európai országban az egyáltalán nem idegenellenes válaszadók 70%-a értett egyet azzal, hogy hagyni kell, hogy a meleg férfiak és a leszbikus nők szabadon éljék az életüket melegként és leszbikusoként úgy, ahogy akarják, míg ugyanez csak az idegenellenesnek tekinthető válaszadók 47%-áról mondható el.

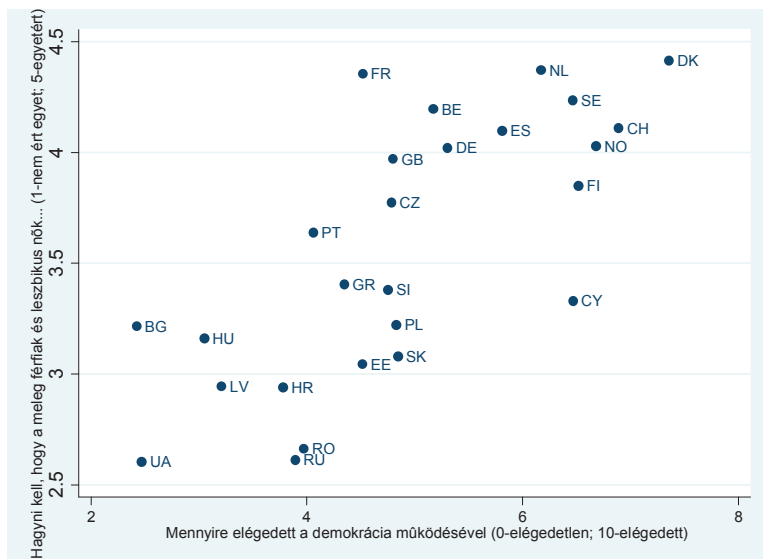
Szintén van kutatási előzménye a homofóbia és a hagyományos nemi szerepekhez köthető attitűdök közötti szoros összefüggések vizsgálatának (Herek 1984; Agnew et al. 1993; Simon 1998; Kite–Whitley 1998). A korábbi eredményeknek megfelelően mi is azt találtuk, hogy a melegeket és a leszbikusokat elfogadók döntő többsége (85%) nem ért egyet azzal az állítással, hogy a nőknek készen kell lenniük arra, hogy a családjuk kedvéért kevesebb fizetett munkát végezzenek. Ugyanez az arány sokkal alacsonyabb (39%) azok között, akik elutasítók a meleggel és a leszbikusokkal szemben (lásd IV. sz. melléklet).

A saját étellel való elégedettség és a melegek és a leszbikusok elfogadása között is találtunk összefüggést: azok közül, akik elégedettek a saját életükkel, 71% szintén egyetértett azzal, hogy hagyni kell, hogy a meleg férfiak és a leszbikus nők szabadon éljék az életüket melegként és leszbikusoként úgy, ahogy akarják, miközben a saját életükkel inkább elégedetlenek körében ez az arány mindössze 47%²⁰ (lásd az V. sz. melléklet). A melegek és a leszbikusok elfogadása és a demokrácia működésével való elégedettség között is erős kapcsolat figyelhető meg (lásd VI. sz. melléklet). A vizsgált 26 európai országban a demokrácia működésével elégedett válaszadók 75%-a elfogadó volt a melegek és a leszbikusok irányában is, míg azok közül, akik nem voltak igazán elégedettek azzal, ahogy országukban a demokrácia működik, csak 53%-ról mondható el ugyanez.

¹⁹ Agnew és munkatársai (1993) például felvetették, hogy a homofóbia értelmezhető egy külsoport-elutasító mintázat (outgroup-rejection pattern) részeként.

²⁰ Az étellel való elégedettséget egy 0-tól 10-ig tartó tizenegy fokú skála mérte, ahol a 0 teljes elégedetlenséget, míg a 10 teljes elégedettséget jelentett. Azokat neveztük elégedetleneknek, akik a 0-12-es értékek valamelyikét választották, míg a 3-4-es értékeket választókat neveztük „inkább elégedetleneknek”. Az 5-ös értéket választók a semleges „is-is” kategóriába kerültek, a 6-os és a 7-est választókat „inkább elégedettnek” hívtuk, míg a 8-9-10-es értékeket választókat elégedettnek tekintettük.

2. ábra: A melegek és leszbikusok társadalmi elfogadottsága a demokrácia működésével való elégedettség szerint 26 európai társadalomban, 2008

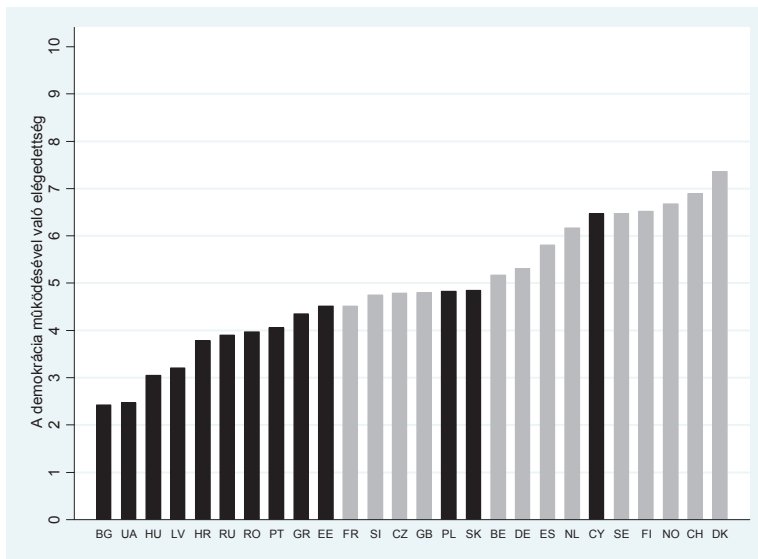
A melegek és a leszbikusok társadalmi elfogadottságát a demokrácia működésével való elégedettség szerint bemutató 2. ábrán jól látható, hogy az észak- és nyugat-európai országokban sokkal magasabb szintű a melegek és a leszbikusok társadalmi elfogadottsága és a demokrácia működésével való elégedettség, mint a volt szocialista országokban. A vizsgált társadalmi tér leginkább demokratikus és elfogadó sarkában Dánia, Hollandia, Svédország, Svájc, Norvégia, Finnország, Spanyolország, Belgium, Németország, Franciaország és az Egyesült Királyság található. Ezekben az országokban mindenhol létezik az azonos nemű párok kapcsolatának bizonyos mértékű intézményesítetttsége: vagy az azonos neműek házassága, vagy az azonos neműek regisztrált párok kapcsolata, vagy mindkettő. A vizsgált társadalmi tér ellentétes oldalán, amely homofóbiával és a demokrácia működésével való elégedetlenséggel jellemezhető, Ukrainát, Oroszországot, Romániát, Horvátországot, Lettországot, Magyarországot és Bulgáriát találjuk. Ezeknek az országoknak közös jellemzője az államszocialista múlt, valamint az azonos neműek közötti párok kapcsolatok intézményesítetttsége hiánya.²¹ E két országcsoport között a három dél-európai és öt volt szocialista ország található: Észtország, Szlovákia, Lengyelország, Ciprus, Szlovénia, Görögország, Portugália és a Cseh Köztársaság – közülük két országban (Szlovéniában és a Cseh Köztársaságban) létezik az azonos neműek regisztrált párok kapcsolata, mint jogintézmény.

Mindezek alapján úgy tűnik, hogy az egyéni észlelések szintjén az a demokráciadeficit, melyet a válaszadók szinte valamennyi volt szocialista országban

21 Magyarországon 2009 óta működik az azonos nemű partnerek bejegyzett élettársi kapcsolatának jogintézménye – az adatfelvétel folyamán azonban erre még nem volt lehetőség.

érzkelnek, hozzájárulhat a homofób társadalmi környezet kialakulásához. Ugyanakkor a demokrácia működésével való elégedettség hozzájárulhat az azonos neműek párkapcsolatának intézményesíttetésében is megnyilvánuló társadalmi elfogadottság növekedéséhez. A 3. ábra a demokráciával való elégedettség és az azonos nemű partnerek párkapcsolatának intézményesíttetését mutatja be a 26 országban.

3. ábra: Az azonos nemű partnerek párkapcsolatának intézményesíttetése a demokráciával való elégedettség szerint 26 európai társadalomban, 2008

A többszintű regressziós elemzés eredményei

A többszintű regressziós módszer alkalmazása lehetővé tette számunkra, hogy a magyarázóváltozók különböző szintű hatásait egy modellben vizsgáljuk. Először az üres modellt vizsgáltuk meg, hogy kiderüljön: vajon az országok közötti variancia szintje megfelelő nagyságú-e ahhoz, hogy az országos szintű magyarázóváltozók hatását egyáltalán vizsgálni lehessen (Bickel 2007). Azt találtuk, hogy a függő változó teljes varianciájának több mint 20%-a származik az országok közötti különbségekből, ez pedig megfelelő arány ahhoz, hogy érdemes legyen országos szintű magyarázóváltozókat bevonni a modellbe.²²

Országos szintű magyarázóváltozóként a következőket vizsgáltuk: az adott ország általános fejlettségének indikátoraként használt HDI (Human Development Index) mutatót, az államszocialista múltat, a munkanélküliségi rátát, a tradicionális nemi szerepeket elfogadó szemlélet elterjedtségét, az azonos nemű partnerek

²² Hasonlóan Aassve, Arpino és Billari (2010) elemzéseihez, az üres modell vizsgálata fontos következtetések levonását tette lehetővé számunkra: az országos szintű hatások (country random effects) statisztikailag szignifikánsak voltak – bár esetünkben az országok közötti variancia szintje alacsonyabb (28%) volt, mint amit egy másik, EVS adatokat használó, a homoszexualitással kapcsolatos attitűdökkel foglalkozó vizsgálatban találtunk (Gerhards 2010).

párkapcsolatainak intézményesítettségét és a közös örökbefogadás lehetőségét, valamint a demokrácia működésével való elégedettséget – mivel a korábbi kutatások tanúsága szerint ezek a változók nagymértékben befolyásolhatják a meleg férfiak és a leszbikus nők társadalmi elfogadottságát (Herek, 1984, 2004; Agnew et al. 1993; Simon 1998; Kite–Whitley 1998; Štulhofer-Rimac 2009). Az összes felsorolt országos szintű változónak külön-külön szignifikáns hatása volt a függő változóra, amennyiben a modell más országos szintű változót nem tartalmazott. Ezek alapján elmondható, hogy egy ország esetében az alacsony HDI mutató, az államszocialista múlt, a magas munkanélküliségi ráta, a hagyományos nemi szerepek széles körű elterjedtsége, a demokrácia működésével való elégedetlenség, valamint az azonos nemű párkapcsolatok intézményesítettségének és a közös örökbefogadás lehetőségének a hiánya nagy valószínűséggel jár együtt a melegek és a leszbikusok alacsonyabb szintű társadalmi elfogadottságával.

A következő lépésben olyan többdimenziós modell létrehozására törekedtünk, melyben a bevont országos szintű változóknak szignifikáns hatásuk van a függő változóra – az azonos nemű párkapcsolatok intézményesítettségére vonatkozó változó megtartása mellett is. Így a következő modellünkben két országos szintű változó szerepelt, melyek az azonos nemű párkapcsolatok intézményesítettségére és a demokrácia működésével való elégedettségre vonatkoztak. A demokrácia működésének egyik alapelve, hogy a magánélet politikamentes tud maradni, így feltételezhető, hogy azokban a társadalmakban, ahol a demokrácia működésével elégedettebbek, ott az állampolgároknak több lehetőségük adódik arra, hogy individuális szinten hozzanak döntéseket a magánéletükkel kapcsolatosan, mivel kevesebb szabályozó norma övezi ezt a szférát. Mindkét országos szintű változó hatása szignifikáns maradt ebben a modellben, melyet demokráciamodellnak neveztünk el, ugyanakkor szignifikáns volt a kapcsolat a modellben található két országos szintű változó között is, ami arra mutat, hogy azokban az országokban, ahol létezik az azonos neműek intézményesített párkapcsolata, inkább elégedettek a demokrácia működésével, mint ott, ahol nincs ilyen jogintézmény. A 3. táblázat mutatja be a különböző regressziós modellek eredményeit.

3. táblázat: Regressziós modellek eredményei

Változók	I.Üres modell	II.Demokráciamodell	III.Társadalmi nemi elvárások modell	IV. Komplex modell
Konstans	3.564***	3.172***	3.668***	3.801***
Párkapcsolat intézményesítettsége		0.526***		0.389**
Demokrácia működésével való elégedettség		0.206***		0.193***

Hagyományos nemi szerepek elfogadása I. – A nőknek készen kell lenniük arra, hogy a családjuk kedvéért kevesebb fizetett munkát végezzenek			0.831***	
Nem (Nők)			0.235***	0.245***
Kor			-0.01***	-0.009***
Iskolai végzettség: max. általános iskola			Referenciakategória	Referenciakategória
Iskolai végzettség: szakmunkásképző			0.176***	0.131***
Iskolai végzettség: középiskola			0.273***	0.204***
Iskolai végzettség: érettségizéshez kötött szakképzés			0.312***	0.226***
Iskolai végzettség: felsőfokú			0.424***	0.318***
Település, ahol él: Nagyváros				Referenciakategória
Település, ahol él: Nagyváros elővárosa				-0.022
Település, ahol él: Város/kisváros				-0.075***
Település, ahol él: Falu/község				-0.105***
Település, ahol él: Tanya				-0.151***
Felekezete: Római katolikus				-0.050**
Felekezete: Protestáns				-0.088***
Felekezete: Keleti ortodox				-0.178***
Felekezete: Muszlim				-0.568***
Felekezete: Egyéb				-0.326***
Nem tartozik semmilyen felekezethez				Referenciakategória
Szertartásra jár: Mindennap				-0.662***
Szertartásra jár: Hetente egyszer				-0.727***
Szertartásra jár: Hetente többször				-0.382***
Szertartásra jár: Havonta legalább egyszer				-0.146***
Szertartásra jár: Csak nagyobb vallási ünnepeken				-0.056**
Szertartásra jár: Ritkábban				-0.031*
Szertartásra jár: Soha				Referenciakategória
Felekezettől és egyházi hovatartozástól független vallásosság			-0.101***	-0.044***
Politikai nézet: baloldali			0,093***	0,064**

Politikai nézet: inkább baloldali			0,097***	0,078***
Politikai nézet: semleges			Referenciakategória	Referenciakategória
Politikai nézet: jobboldali			-0,027	-0,03
Politikai nézet: inkább jobboldali			-0,101***	-0,086***
Politikai nézet: válaszmegtagadó			-0,068***	-0,049***
Idegenellenesség				0,06***
Hagyományos nemi szerepek elfogadása I. – A nőknek készen kell lenniük arra, hogy a családjuk kedvéért kevesebb fizetett munkát végezzenek			0,023***	
Hagyományos nemi szerepek elfogadása II. – Ha kevés a munkalehetőség, a férfiaknak elsőbbséget kellene élvezniük a munkavállalásban			0,042***	
Mennyire elégedett a demokrácia működésével		0,017***	0,016***	0,005
Mennyire elégedett a saját életével				0,015***
Megfigyelések száma	47171	45449	43754	42439
Országok közötti variancia	0,329***	0,100***	0,125***	0,101***
Országokon belüli variancia	1,283***	1,263***	1,141***	1,08***
Log Likelihood	-72894,366	-69856,559	-65021,597	-61930,711
Wald Chi2	-	107,71***	4657,04***	6258,58***

* $p < 0,05$; ** $p < 0,01$; *** $p < 0,001$

Egy másik modell keretében arra fókuszáltunk, hogy a hagyományos nemi szerepek elfogadásának milyen hatása lehet a homofóbiára. A hagyományos nemi szerepek elfogadása egymástól világosan elkülönülő, ugyanakkor egymást jól kiegészítő férfi- és nőszerepeket feltételez (Becker 1965), amiből az is következik, hogy egy jól működő párkapcsolatnak két különböző nemű emberből kell(ene) állnia. Az általunk társadalmi nemi elvárások modellnek nevezett modellbe a hagyományos nemi szerepekkel kapcsolatos attitűdök elfogadottságát mérő országos szintű változó mellett számos egyéni szintű – például a kérdezett nemére, korára, legmagasabb iskolai végzettségére, települése típusára, vallásosságára, politikai nézeteire, a demokrácia működésével való elégedettségére és a nemi szerepekkel kapcsolatos elképzeléseire vonatkozó – változót is bevontunk, melyek hatása mind szignifikánsnak bizonyult. Eredményeink azt mutatták, hogy azokban az országokban, ahol a nőkkel szemben az a társadalmi elvárás terjedt el, hogy részesítsék előnyben a családon belüli munkavégzést a fizetett munkával szemben, ott a meleg férfiak és a leszbikus nők társadalmi elfogadottsága alacsonyabb szintű, mint a társadalmi nemi elvárások szempontjából egyenlőségre törekvő társadalmakban.

Végül a negyedik, komplex modell tartalmazza korábbi demokratikus modelünk két országos szintű magyarázóváltozóját és szinte valamennyi ez idáig vizsgált egyéni szintű magyarázó- és kontrollváltozót (a hagyományos nemi szerepekkel kapcsolatos attitűdöket mérő változók kivételével). Mindkét (a demokrácia működésével való elégedettségre és az azonos neműek párkapcsolatának intézményesíttetésére vonatkozó) országos szintű magyarázóváltozónak, valamint a már vizsgált egyéni szintű kontroll- és magyarázóváltozóknak is szignifikáns volt a hatásuk a függő változónkra ebben a regressziós modellben is. A korábbi modellekben nem vizsgált vallással, illetve vallásossággal kapcsolatos változók vizsgálata alapján arra következtettünk, hogy a vallásosságnak több dimenzióban is szignifikánsan negatív hatása van a meleg férfiak és a leszbikus nők iránti toleranciára: mind a felekezethez tartozás, mind a templomba járás, mind pedig az egyháztól független vallásosság hatását ki tudtuk mutatni.

Összegzés

Egyéni szintű hipotéziseink többségét a leíró statisztikai eredmények igazolták. Az általunk vizsgált 26 európai társadalomban a nők, a fiatalabbak és a magasabb iskolai végzettségűek elfogadóbbaknak mutatkoztak a meleg férfiak és a leszbikus nők felé, mint a férfiak, az idősebbek és az alacsonyabb iskolai végzettségűek. A településtípus és országcsoportok interakciójának tekintetében az európai nagyvárosok lakói kevésbé toleránsnak tűntek, mint a kisebb településen élők (bár egyedül az észak-európai országokban mutatkozott szignifikáns különbség a fővárosokban és a falvakban lakók attitűdjei között); a poszt szocialista országokban azonban ilyen típusú lineáris összefüggést nem tudtunk igazolni.

Vallásosság tekintetében azt találtuk, hogy egyes egyházakhoz és felekezetekhez tartozás, így például a keleti ortodox egyházhoz tartozás és a muszlim hit követése erősen hajlamosíthatta a válaszadókat homofób nézetek hangoztatására. Emellett a vallási szertartások sűrűbb látogatása negatívan hatott a meleg férfiak és a leszbikus nők iránti attitűdökre.

A politikai nézetek, az idegenellenség, a tradicionális női szerepek elfogadása, valamint a demokrácia működésével és a saját étellel való elégedettség tekintetében szignifikáns összefüggéseket találtunk a vizsgált európai népesség következő jellemzőivel kapcsolatban: a szélsőséges jobboldali nézeteket vallók hajlamosabban voltak homofób nézetek hangoztatására, mint a többiek; a bevándorlók elutasítása együtt járt a meleg és a leszbikusok elutasításával; a hagyományos női szerepekkel kapcsolatos nézetek elfogadása szintén együtt járt a homofóbiával; a demokrácia működésével és a saját étellel való elégedettség növekedése pedig együtt járt a meleg férfiak és a leszbikus nők elfogadásának növekedésével.

A meleg és a leszbikusok társadalmi elfogadottságának és a demokrácia működésével való elégedettség összefüggéseit vizsgálva azt találtuk, hogy a főként

a volt államszocialista országokban hangsúlyossá váló democráciadeficit hozzájárulhatott az azonos neműek közötti párkapcsolatok intézményesíttetésének hiányával is jellemezhető homofób társadalmi környezet kialakulásához többek között Ukrajnában, Oroszországban, Romániában, Horvátországban, Lettországon, Magyarországon és Bulgáriában. Ugyanakkor máshol a demokrácia működésével való elégedettség hozzájárulhatott az azonos neműek párkapcsolatának intézményesíttetésében is megnyilvánuló társadalmi elfogadottság növekedéséhez például Dániában, Hollandiában, Svédországban, Svájcban, Norvégiában, Finnországban, Spanyolországban és Belgiumban.

A többszintű regressziós módszerrel végzett elemzéseink alapján kijelenthetjük, hogy a homofóbia nem csupán egyéni szintű kontroll- és magyarázóváltozók függvénye, hiszen több országos szintű magyarázóváltozót is sikerült azonosítanunk. Az eredmények azt mutatták, hogy demokrácia működésével való elégedettség, az azonos neműek közötti párkapcsolatok intézményesíttetése és a hagyományos nemi szerepekkel kapcsolatos nézetek hiánya országos szinten is pozitívan befolyásolta a meleg és leszbikusok társadalmi elfogadottságát Európában – az oksági irányt azonban az elemzés alapján nem lehet megállapítani.

Tanulmányunk készítése során egy funkcionális attitűdelméletet alkalmaztunk, mely eltérő funkcióik alapján különbséget tesz a tapasztalati, a védekező és a szimbolikus attitűdök között. Empirikus vizsgálataink folyamán a leszbikus- és melegellenes attitűdöknek azok a szimbolikus funkciói kerültek előtérbe, melyek összefüggései a vizsgált társadalmak demokratikus működésével való elégedettséggel, valamint a tradicionális társadalmi nemi (gender) ideológiákkal kimutathatóvá váltak. Feltételezhető azonban, hogy a függő változónk által mért attitűdök egyre nagyobb mértékben foglalnak magukban tapasztalati attitűdöket elsősorban azokban az országokban, ahol az azonos nemű párok partnerkapcsolatainak valamilyen formájú intézményesíttetésére sor került. Egyszerűen fogalmazva: azokban az országokban, ahol működnek és hozzáférhetőek az olyan jogintézmények, mint a melegházasság, ott a meleg és leszbikus „létezési módok” („modes of existence” – Bech 1997) megnyilvánulási formáira egyre többen úgy tekintenek, mint a mindennapi élet minden rendkívüliséget nélkülöző részeire, melyek nem titkos találkahelyeken bonyolódnak immár, hanem mindenki számára hozzáférhető köztereken. Ezek a – minden rendkívüliséget nélkülöző – személyes tapasztalatok a jövőben vélhetően hozzájárulhatnak a kevesebb tudatlanságot és előítéletet tükröző nézetek kialakításához a leszbikus nők és a meleg férfiak valóságos életével kapcsolatban. Mindez megerősítheti alapfeltevésünk megalapozottságát az általunk analitikusan szétválasztott egyéni és társadalmi szintű homofóbia-indikátorok egymásba ágyazottságáról, ami egyénileg és társadalmilag is együtt járhat az egyéninél szélesebb körű értékválasztásokat tükröző, szocializációs gyökerű szimbolikus attitűdök és a személyes tapasztalatokra épülő tapasztalati attitűdök – akár a szinte teljes egybeesésig fokozódó – egymásra vetülésével.

A melegházasság, valamint a regisztrált partnerkapcsolat jogintézményeinek bevezetése formájában megvalósított egyenjogúsítás és a homofóbia mértékének potenciális csökkenése közötti összefüggés világos üzenet a közpolitikai döntéshozóknak, különösképpen azokban az országokban, ahol a leszbikus és a meleg állampolgárok egyenjogúsítása e téren még nem történt meg: nincs miért hátradőlni azt várni, hogy a társadalom lassacskán – vagy egyszer csak – majd megváltozik, beérik, és a homofóbia magától felszámolódik. A nyitott, befogadó társadalom kialakulása, „beérése” minden bizonnyal felgyorsítható a minden polgár számára egyenlő jogokat biztosító jogintézmények bevezetése és hozzáférhetővé tétele által.

Az azonos nemű párok kapcsolatok intézményes kereteinek megteremtése, Gregory Herek (2006) kissé átfogalmazott szavaival élve, azt a társadalmi ítéletet közvetíti, hogy az azonos nemű partnerek közötti odaadó, meghitt kapcsolatok nem alábbvalóak, mint az odaadó, meghitt heteroszexuális kapcsolatok, és az azonos nemű partnerkapcsolatok tagjai nem érdemelnek kevesebb társadalmi megbecsülést, mint a heteroszexuális párok tagjai. Meggyőződésünk szerint az azonos nemű párok kapcsolatok intézményes kereteinek megteremtése az út, mely a homoszexualitáshoz történetileg rögzített stigma felszámolása felé vezet.

ABSTRACT: One of our main aims was to answer the practical question whether the institutionalisation level of same-sex relationships can affect the social acceptance of lesbian women and gay men in Europe, and highlight some of the factors that can potentially determine the incidence of homophobia in 26 European countries. Our study contributes to the literature on acceptance of lesbian women and gay men in Europe by using the European Social Survey (ESS) dataset, focusing especially on a key variable measuring the agreement level with the statement that gay men and lesbians should be free to live their own life as they wish. For data analyses explanatory models were constructed by applying multilevel mixed-effects linear regression. Three models were tested: a democracy model, a gendered model, and a complex model.

Irodalom

- Agnew, Ch. R. – V. D. Thompson – V. A. Smith – R. H. Gramzow – D. P. Currey (1993): Proximal and Distal Predictors of Homophobia: Framing the Multivariate Roots of Outgroup Rejection. *Journal of Applied Social Psychology*, 3(24): 2013-2042.
- Aassve, A. – Bruno A. – F. Billari (2010): Age norms on leaving home: Multilevel evidence from the European Social Survey. Dondena Working Papers No. 32. Milan: Carlo F. Dondena Centre for Research on Social Dynamics. ftp://ftp.dondena.unibocconi.it/WorkingPapers/Dondena_WP032.pdf
- Bech, H. (1997): *When Men Meet: Homosexuality and Modernity*. Oxford: Polity Press.
- Becker, G. S. (1965): A theory of the allocation of time. *Economic Journal*, 75(299):

- 493–517.
- Bickel, R. (2007): *Multilevel Analysis for Applied Research: It's Just Regression!* London: The Guilford Press.
- Castells, M. (1997): The Power of Love: Lesbian and Gay Liberation Movements. In *The Information Age. Economy, Society and Culture*. Vol. II. The Power of Identity, 202–221. Oxford: Blackwell.
- D'Emilio, J. (1993 [1983]): Capitalism and Gay Identity. In H. Abelove, M. A. Barale, D. M. Halperin (eds). *The Lesbian and Gay Studies Reader*. 467–478. New York: Routledge.
- Duckitt, J. (1992): Psychology and Prejudice. A historical analysis and integrative framework. *American Psychologist*, 47(10): 1182–1193.
- Dunn, K. (2010): Biological Determinism and LGBT Tolerance: A Quantitative Exploration of Biopolitical Beliefs. *Western Journal of Black Studies*, 34(3): 367–379.
- EP [EuropeanParliament] (2006): *Resolution 18 January 2006: Homophobia in Europe* (P6_TA-PROV(2006)0018) <http://www.europarl.eu.int/omk/sipade3?TYPE=DOC=TA&REF=P6-TA-2006-0018&MODE=SIP&L=EN&LSTDOC=N>
- FRA [European Union Agency for Fundamental Rights] (2008) *Study on Homophobia and Discrimination on Grounds of Sexual Orientation and Gender Identity in the EU*
http://www.fra.europa.eu/fraWebsite/attachments/FRA_hdgso_report-part2_en.pdf
- Fraser, N. (1997): *Justice Interruptus. Critical Reflections on the "Postsocialist" Condition*. New York & London: Routledge.
- Gerhards, J. (2010): Non-Discrimination towards Homosexuality: The European Union's Policy and Citizens' Attitudes towards Homosexuality in 27 European Countries. *International Sociology*, 25: 5-28.
- Haddock, G. – M. P. Zanna (1998): Authoritarianism, Values, and the Favorability and Structure of Antigay Attitudes. In G. M. Herek (ed.). *Stigma and Sexual Orientation. Understanding Prejudice Against Lesbians, Gay Men, and Bisexuals*. 82–107. Thousand Oaks – London – New Delhi: Sage.
- Hedström, P. (2005): *Dissecting the Social. On the Principles of Analytical Sociology*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Herek, G. M. (1984): Beyond "homophobia": A social psychological perspective on attitudes toward lesbians and gay men. *Journal of Homosexuality*, 10(1/2): 1–21.
- Herek, G. M. (2004): Beyond "Homophobia": Thinking About Sexual Prejudice and Stigma in the Twenty-First Century. *Sexuality Research & Social Policy*, 1(2): 6–24.
- Herek, G. M. (2006): Legal Recognition of Same-Sex Relationships in the United States
A Social Science Perspective. *American Psychologist*, 61(6): 607–621.

- Hudson, W. W. – W. A. Ricketts (1980): A Strategy for the Measurement of Homophobia. *Journal of Homosexuality*, 5(4): 357–372.
- Inglehart, R. (1997): *Modernization and Postmodernization. Cultural, Economic, and Political Change in 43 Societies*. Princeton: Princeton University Press.
- Keuzenkamp, S. (2010): *Monitoring acceptance of homosexuality in the Netherlands*. The Hague: SCP – The Netherlands Institute for Social Research.
- Kite, M. E. – B. E. Whitley, Jr (1998): 'Do Heterosexual Woman and Men Differ in Their Attitudes Toward Homosexuality? A Conceptual and Methodological Analysis'. In G. M. Herek (ed.). *Stigma and Sexual Orientation. Understanding Prejudice Against Lesbians, Gay Men, and Bisexuals*. 39–61. Thousand Oaks – London – New Delhi: Sage.
- Kitzinger, C. (1987): *The Social Construction of Lesbianism*. London: Sage.
- Kon, I. (2010): Homophobia as a Litmus Test of Russian Democracy. *Russian Social Science Review*, 51(3): 16–37.
- Krekó P. – Molnár Cs. (2010): A szélsőjobboldal iránti kereslet növekedése Magyarországon (Increasing demand for right wing extremism). In Sándor P. – Vass L. (eds.). *Magyarország Politikai Évkönyve 2009-ről (Hungarian Political Almanac 2009)*. 57–60. Budapest: Kossuth.
- Larsen, K. S. – R. Cate – M. Reed (1983): Anti-Black attitudes, religious orthodoxy, permissiveness, and sexual information: A study of the attitudes of heterosexuals toward homosexuality. *Journal of Sex Research*, 19: 125–135.
- Petrovic, J. E. (1999): "Moral Democratic Education and Homosexuality: censoring morality". *Journal of Moral Education*, 28(2): 201–209.
- Petrovic, J. E. (2002): Promoting democracy and overcoming heterosexism: and never the twain shall meet? *Sex Education*, 2(2): 145–154.
- Plummer, K. (1975): *Sexual Stigma: An Interactionist Account*. Boston: Routledge and Kegan Paul.
- Plummer, K. (1981): 'Homosexual Categories: Some Research Problems in the Labelling Perspective of Homosexuality'. In Kenneth Plummer (ed.). *The Making of the Modern Homosexual*. 53–75 London: Hutchinson.
- Saisana, M. (2010): ELLI-Index: a sound measure for lifelong learning in the EU. JRC Scientific and Technical Reports. Luxembourg: Office for Official Publications of the European Union. http://composite-indicators.jrc.ec.europa.eu/Document/Saisana_JRCvalidation_ELLI.pdf
- (letöltve: 2010-11-17)
- Simon, A. (1998): 'The Relationship between Stereotypes of and Attitudes Toward Lesbians and Gays'. In G. M. Herek (ed.). *Stigma and Sexual Orientation. Understanding Prejudice Against Lesbians, Gay Men, and Bisexuals*. 62–81. Thousand Oaks – London – New Delhi: SAGE.
- Smith, A. M. (1994): *New Right Discourse on Race and Sexuality*. New York: Cambridge University Press.

- Štulhofer, A. – Ivan R. (2009): Determinants of Homonegativity in Europe. *Journal of Sex Research*, 46: 1–9.
- Takács J. (2008): 'Kertbeny Károly és a magánélet szabadsága'. *HOLMI* 20(12): 1613–1626.
- Ward, E. G. (2005): Homophobia, hypermasculinity and the US black church. *Culture, Health and Sexuality*, 7(5): 493–504.
- Weeks, J. (1987): 'Questions of Identity'. In Pat Caplan (ed.). *The Cultural Construction Of Sexuality*. 31–51. London: Tavistock.
- Weinberg, G. (1972): *Society and the Healthy Homosexual*. New York: St Martin's Press.
- Young, I. M. (1990): *Justice and the Politics of Difference*. Princeton: Princeton University Press.

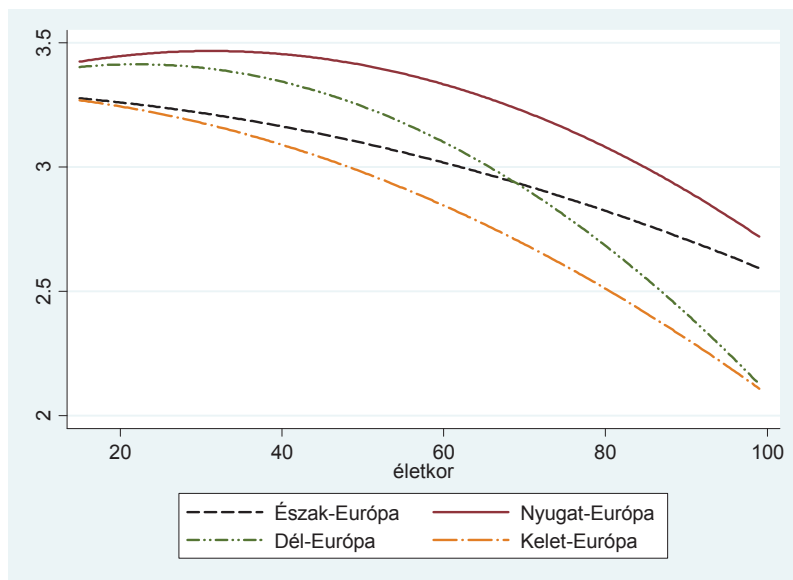
Mellékletek

I. sz. melléklet: A változók leírása

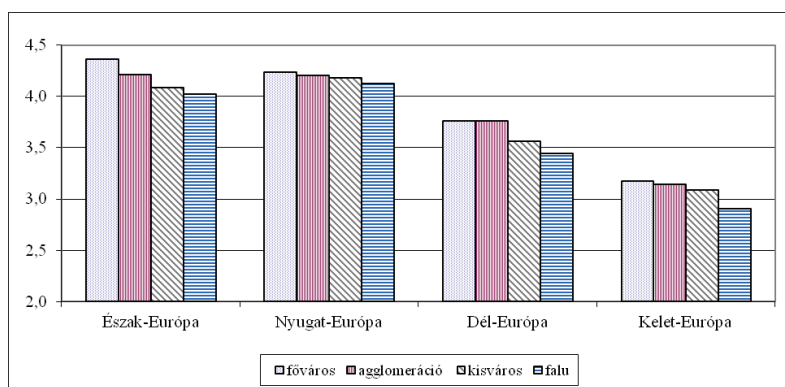
Változó	Változó típusa	Skála mértéke	Leírás
A meleg férfiakhoz és a leszbikus nőkhöz kapcsolódó attitűd	Függő változó	1–5	B31: Hagyni kell, hogy a meleg férfiak és a leszbikus nők szabadon éljék az életüket melegként és lesbikusként úgy, ahogy akarják. 1=egyáltalán nem ért egyet; 5= teljesen egyetért (átkódolás után)
Az azonos neműek párkapcsolatának intézményesítetttsége	Országos szintű kategorikus ma gyarázóváltozó	0–1	0 = Az azonos neműek házassága és/vagy regisztrált partnerkapcsolata nem megengedett. 1= Az azonos neműek házassága és/vagy regisztrált partnerkapcsolata engedélyezett.
A demokrácia működésével való elégedettség	Országos szintű folytonos ma gyarázóváltozó	0–10	B27: Mindent összevetve mennyire elégedett Magyarországon a demokrácia működésével? [Ahogy a demokrácia a gyakorlatban működik, nem pedig azzal, ahogyan működnie kellene] 0=teljesen elégedetlen; 10=teljesen elégedett
I. Hagományos női szerepek elfogadása	Országos szintű folytonos ma gyarázóváltozó	1–5	D3: A nőknek késznek kell lenniük arra, hogy a családjuk kedvéért kevesebb fizetett munkát végezzenek. 1=teljesen egyetért; 5= egyáltalán nem ért egyet
A kérdezett neme	Egyéni szintű kategorikus kontrollváltozó	0–1	F2: 0=Férfi; 1=Nő
A kérdezett kora	Egyéni szintű folytonos kontrollváltozó	15–105	Életkor 15 és 105 között
Legmagasabb iskolai végzettség	Egyéni szintű kategorikus kontrollváltozó	1–5	F6: 1=általános iskola, 2= szakmunkásképző, 3= érettségit adó képzés, 4= érettségi utáni szakképzés, 5= felsőfokú diploma

Település típusa	Egyéni szintű kategorikus kontrollváltozó	1–5	F5: település, ahol a kérdezett lakik: 1= nagyváros; 2=nagyváros elővárosa 3=város vagy kisváros; 4=falu vagy község; 5=tanya
Vallásosság I. Vallásosság függetlenül attól, hogy egyházhoz, hogy felekezethez tartozik	Egyéni szintű folytonos ma gyarázóváltozó	0–10	C21: Függetlenül attól, hogy Ön tartozik-e valamelyik egyházhoz vagy felekezethez, mennyire tartja vallásosnak magát? 0=egyáltalán nem vallásos; 10=magyon vallásos
Vallásosság II. Felekezethez tartozás	Egyéni szintű kategorikus ma gyarázóváltozó	1–6	Valamilyen valláshoz vagy felekezethez tartozás: 1=római katolikus, 2= protestáns, 3=keleti ortodox, 4=mohamedán, 5=egyéb, 6=nem tartozik semmilyen valláshoz vagy felekezethez [A C17 és a C18 változók alapján képzett]
Vallásosság III. Vallási szertartások látogatása	Egyéni szintű kategorikus ma gyarázóváltozó	1–7	C22: Az olyan különleges alkalmaktól eltekintve, mint az esküvők és a temetések, mostanában milyen gyakran vesz részt vallási szertartásokon? 1= mindennap; 2=hetente többször; 3=hetente egyszer; 4=havonta legalább egyszer; 5=csak nagyobb vallási ünnepeken; 6=ritkábban; 7=soha
Politikai nézetek	Egyéni szintű folytonos ma gyarázóváltozó	0–10	B23: A politikában az emberek gyakran beszélnek „bal” és „jobbaldalról”. Hol helyezné el önmagát ezen a skálán, ahol a „0” a baloldalt, a „10” a jobboldalt jelenti? 0=baloldali; 10=jobboldali
Idegenellenesség	Egyéni szintű folytonos ma gyarázóváltozó	0–10	B40: Rosszabb vagy jobb hely lett-e Magyarország azzal, hogy más országból idejöttek emberek élni? 0=rosszabb lett; 10=jobb lett
A hagyományos női szerepek elfogadása I.	Egyéni szintű folytonos ma gyarázóváltozó	1–5	D3: A nőknek késznek kell lenniük arra, hogy a családjuk kedvéért kevesebb fizetett munkát végezzenek. 1=teljesen egyetért; 5= egyáltalán nem ért egyet
A hagyományos női szerepek elfogadása II.	Egyéni szintű folytonos ma gyarázóváltozó	1–5	D6: Ha kevés a munkalehetőség, a férfiaknak elsőbbséget kellene élvezniük a munkavállalásnál. 1=teljesen egyetért; 5= egyáltalán nem ért egyet
A demokrácia működésével való elégedettség	Egyéni szintű folytonos ma gyarázóváltozó	0–10	B27: Mindent összevetve mennyire elégedett Magyarországon a demokrácia működésével? [Ahogy a demokrácia a gyakorlatban működik, nem pedig azzal, ahogyan működnie kellene.] 0=teljesen elégedetlen; 10=teljesen elégedett
A saját életével való elégedettség	Egyéni szintű folytonos ma gyarázóváltozó	0–10	B24: Mindent összevetve mennyire elégedett a mostani életével? 0=teljesen elégedetlen; 10=teljesen elégedett

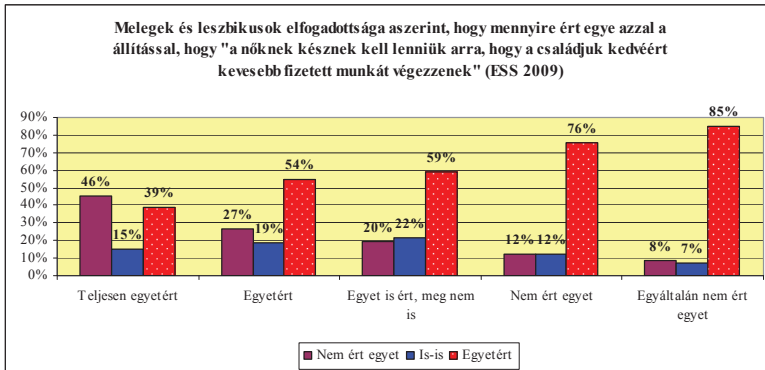
II. melléklet: A meleg férfiak és a leszbikus nők elfogadottsága, valamint az életkor közötti kapcsolat négy európai országcsoportban (2008–2009) – Interakciós regressziós együtthatók

III. melléklet: A meleg férfiak és a leszbikus nők elfogadottsága, valamint a településtípus közötti kapcsolat négy európai országcsoportban (2008–2009) – Interakciós regressziós együtthatók

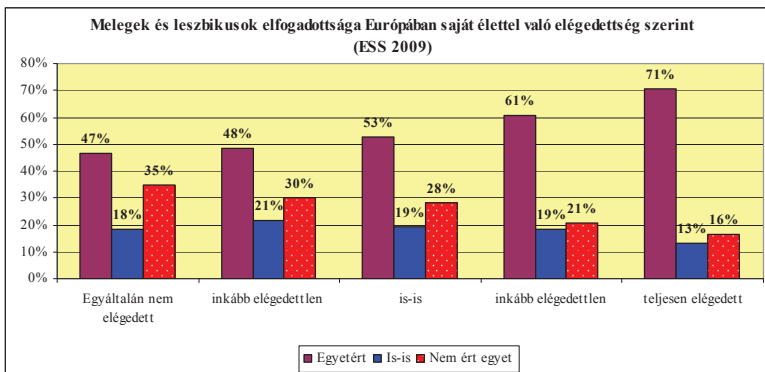

IV. melléklet: A meleg férfiak és a leszbikus nők elfogadottsága, valamint a hagyományos nemi szerepekkel való egyetértés közötti kapcsolat

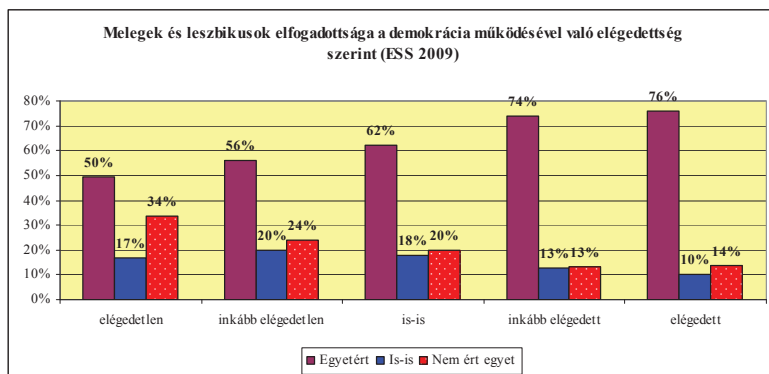
Sig=0,00

V. melléklet: A meleg férfiak és a leszbikus nők elfogadottsága, valamint a saját étellel való elégedettség közötti kapcsolat

Sig=0,00

VI. melléklet: A meleg férfiak és a leszbikus nők elfogadottsága, valamint a demokrácia működéssel való elégedettség közötti kapcsolat

SZOCIOLÓGIAI SZEMLE 22(1): 89–115.

A diffúziós burkok szerepe a pedagógiai innovációk terjedésében

BECZE Orsolya

beczeorsolya@gmail.com

ÖSSZEFOGLALÓ: Az eddigi magyarországi oktatásszociológiai szakirodalmat áttekintve az tapasztalható, hogy a kapcsolatháló-elemzés alkalmazásának lehetősége a pedagógiai innovációkutatásokban mondhatni ismeretlen elemzési eljárásnak számít, jóllehet ez az elemzési technika ezen a területen is nagyon jól használható, hiszen a pedagógiai innovációk központi/regionális/helyi szintű implementációja egyfajta hálózatépítés mentén megy végbe. Közösségalapú beavatkozásról lévén szó, a személyközi kapcsolathálóknak kulcsszerepük van a változás elérésében, ezért egy új pedagógiai módszer bevezetése során érdemes azt is megvizsgálni, hogy a hálózatok hogyan segítik az adaptációs folyamatot, illetőleg a különböző hálózati mechanizmusok milyen szereppel bírnak a terjedés folyamatában. Ezen szempontokat szem előtt tartva vizsgáltuk meg egy a hazai oktatási rendszerben innovatívnak számító, a rendszer keretein kívülről szervezett és vezérelt, a hátrányos helyzetű, a közoktatás rendszeréből lemorzsolódó tanulók számára kidolgozott reformpedagógiai program terjedési folyamatát, arra keresve a választ, hogy az intézmények együttműködési kapcsolatai miként befolyásolták a hazai oktatási rendszerben sajátos körülmények között lezajlott oktatási innováció elterjedését, annak időbeli és térbeli alakulását, egyúttal azt is szemügyre véve, hogy mely strukturális ismérvek biztosították a pedagógiai újítás gyors elterjedéséhez szükséges legoptimálisabb viszonyrendszert. A vizsgálódás során a hálózatok két alapkonceptiója – Granovetter klasszikusnak számító erős és gyenge kötések teóriája, valamint Burt „strukturális lyukak” elmélete – került előtérbe. A kapott eredmények pedig arra hívják fel a figyelmet, hogy a vizsgált intézményi hálón belül a kohézió elve a strukturális ekvivalencia elvével együttesen alakítja a diffúziós folyamatot, az innováció gyors elterjedéséhez szükséges optimális viszonyrendszert pedig a diffúzió érdekében létrehozott helyi/regionális kapcsolatháló biztosítja. Az így kapott terjedési minta leginkább a diffúziós burok fogalmával jellemezhető, amely úgy fogható fel, mint az innováció egy strukturálisan ekvivalens szereplők alkotta csoportosuláson belüli átadására szolgáló sűrű vagy laza szövésű kapcsolatháló.

KULCSSZAVAK: pedagógiai innováció, diffúzió, kapcsolathálók, diffúziós burok

Bevezetés

Az újítások terjedésének elméletéből jól ismert feltételezés, hogy egy új ötlet, gyakorlat elterjedésében szignifikáns szerepe van a kapcsolatrendszerek kiterjedésének és az ezekből kiépülő hálózatok szerkezeti aspektusainak (Brown 1981; Burt 1982; Granovetter 1983; Danowski 1986; Burt 1992; Valente 1995; Valente-

Rogers 1995; Letenyey 2000; Láng–Letenyey–Siklós 2003; Csizmadia 2004). Ha egy lépéssel továbbmegyünk a szerzők által felvázolt összefüggésrendszer tág terében, azt is megállapíthatjuk, hogy a társadalmi kapcsolathálóok szerkezete, tagjainak pozíciója, szerepvállalása, a hálóok dinamikája jelentősen befolyásolhatja az innovációk átvételének útját és terjedési sebességét (Granovetter 1983; Burt 1992; Valente 1995). Áttekintve és rendszerezve az egyes nemzetközi innováció-elemzők munkáit, megállapíthatjuk, hogy az innovációs jelenségeknek alig van olyan területe, amelyre ezen feltételezések igazolása vagy cáfolása ne terjedt volna ki. Más kérdés, hogy a különféle újítások networkszemléletű vizsgálatára irányuló hazai kutatási vonulat milyen „diffúziós pályát” ír le, mely területekről indult ki és gyűrűzött tovább más irányokba, azaz a tudomány belső fejlődése mely diszciplínák felé mozdította el a networkkutások hagyományos terepét.

Még hogyha a hálózati megközelítés szisztematikus alkalmazásának egyes területeivel csak érintőlegesen is foglalkozunk, összességében megállapíthatjuk, hogy noha a közgazdasági indíttatású innovációkutatások mellett a hazai szakmai paletta az innovációk szociologizált oldalára is egyre nagyobb figyelmet fordít, az innovációkutatás releváns hazai szakirodalma egyelőre alig ad számot olyan munkákról, amelyek kellő alapossággal foglalkoznának például a kutatásunk tárgyát képező pedagógiai innovációk hálózati szegmenseivel vagy az oktatáskutatásokban megjelenő hálózati perspektíva mögött rejlő lehetőségekkel.

Sőt mi több, maga az innováció terjedése, mint elemzési eljárás, sem szerepel a hazai oktatáskutatás módszertani eszköztárában, noha a nemzetközi szakirodalomban igen élénken tárgyalt és vitatott kérdés (Mort–Cornell 1941; Carlson 1965; Miles 1969; Havelock 1973; Huberman 1983; Hall 1992; Neal et al. 2008). Ennek legfőbb oka, hogy az oktatási rendszer működtetésében egyik oldalon a „felülről” vezérelt reformparadigma, másik oldalon – mintegy az előző ellensúlyozásképpen – az intézményi szakmai autonómia bázisára épülő, alternatív pedagógia jegyei dominálnak. Az állami kezdeményezésre létrejövő oktatásfejlesztési elképzelések beágyazódnak az állampedagógiai újítások rendszerébe, amelyek rendszerint kötelező érvényűvé válnak (kötelező új tanterv, módszertani eljárás stb. formájában), az alternatív kezdeményezések pedig többnyire egy-egy pedagógusközösség, munkacsoport, szülői kör belső ügye marad. Így kevés olyan fejlesztésről tudunk, amely tudatosan épített volna az eredmények disszeminációjára és az annak alapjául szolgáló hálózati tudás és együttműködés hozzáadott értékére. Viszont egy ilyen elemzési eszközzel a kezünkben gyakorlati segítséget nyújthatunk az egymástól elszigetelt innovációs szigetekben alkalmazott módszertani újítások rendszerszintű kiterjesztéséhez.

Ennek alátámasztására szolgál, hogy a rendszerszintű fejlesztések többnyire szorosan összefüggnek az intézményen belüli és az intézmények közötti kapcsolatok minőségével (McGrath–Krackhardt 2003; Tenkasi–Chesmore 2003, idézi Daly–Finnigan [in press]), hiszen a kapcsolathálóok szerkezete egyrészt segítheti vagy

gyengítheti az egyének, csoportok, intézmények közötti információáramlás lehetőségét és az új ismeretek elmélyítését (Ahuja 2000; Tsai–Ghoshal 1998, idézi Daly–Finnigan [in press]). Másrészt az intézményfejlesztés szempontjából kritikusnak tartott szervezeti jellemzők (pl. bizalom, kommunikáció, munkatársak közötti viszony) háttérben is a személyközi kapcsolatháló milyensége húzódik meg – pl. a befolyásos pedagógusok kulcsszerepet játszanak az új módszerek alkalmazásakor. Ezenfelül az intézményvezetők közötti bizalmi kapcsolatok is rendkívül fontosak egy reformtörekvés megvalósításakor, mivel ők biztosítják a rendszerszintű megoldásokhoz szükséges, a területen felhalmozott hallgatólagos és komplex tudást (Hansen 1999; Reagans–McEvily 2003; Uzzi 1997, idézi Daly–Finnigan [in press]). Míg a pedagógusok fontos építőkövei egy erős pedagógusközösségnek, addig a pedagógusok interperszonális kapcsolatai olyan sarokkövek, amelyek összekapcsolják az egyéni tudást, tapasztalatot és szakértelmet a hatékony iskolafejlesztés elérése érdekében, meghatározva a változtatási stratégia alakját, terjedését és sikerét (Spillane–Reiser–Gomes 2006, idézi Daly–Finnigan [in press]). Ez az egyik magyarázata annak, hogy miért fontos, hogy a diffúziókutatásban rejlő szakmai lehetőségeket feltárjuk az oktatáskutatás számára, és miért éppen a kapcsolatháló-elemzés kerülhet a pedagógiaiinnováció-kutatás középpontjába. Tovább erősíti a kapcsolatháló-elemzés térhódítását az a megállapítás, hogy a hálózatelemzéssel értékes információhoz juthatunk arra vonatkozóan is, mely személyek birtokolják egy reformparadigma sikeres disszeminációjában a stratégiai pozíciókat (Daly–Finnigan 2010). Ez különösen olyan iskolák esetében releváns, ahol az innováció átvételét a korlátozott erőforrások, a halmozott stressztényezők, illetve a tanárok kívülállókkal szembeni bizalmatlansága hátráltatja (Neal et al. 2011).

A vázolt törekvésekkel a háttérben, kutatásunk egyrészt arra keresi a választ, hogy az oktatási intézmények együttműködési kapcsolatai miként befolyásolták egy a hazai oktatási rendszerben sajátos körülmények között lezajlott oktatási innováció – a Lépésről lépésre program – terjedését, annak időbeli és térbeli alakulását, másrészt azt is szemügyre veszi, hogy mely strukturális ismérvek biztosították a pedagógiai újítás gyors elterjedéséhez szükséges legoptimálisabb viszonyrendszert.

Az elméleti keret tisztázása

Az innováció terjedésének elméleti alapjai

A pedagógiai innovációk diffúziójának vizsgálatát behatároló irányelvek, elméletek alapvetően a kérdéskör társadalomtudományi megközelítéséből származtathatók. A tárgykörbe tartozó elméletek az újítások elterjedésének folyamatát alapjában véve kommunikációs folyamatnak tekintik (Katz–Lazarsfeld 1955; Rogers 1962, 2003; Lazarsfeld–Menzel 1963; Farkas 1974), melyek szerint a terjedés

egy idődimenzióban leírható döntéshozó procedúra, amelynek egyes állomásain különböző információtípusok és tudásátadó mechanizmusok kapnak főszerepet (Dessewffy–Galács 2003: 46). E felfogás értelmében az innovációk terjedése egy olyan döntési folyamat, amelyben a potenciális alkalmazó a kezdeti, az újítást érintő információkkal való találkozás után alakítja ki alapvető vélekedéseit és megközelítését, ami végül az innováció alkalmazásának elfogadásához vagy elvetéséhez vezet (Rogers 2003).

Ezen definíció értelmében egy innováció sikeres elterjedése döntési helyzetek sokaságával állítja szembe a potenciális alkalmazót. A folyamat első fázisában az innovációval kapcsolatos információk megszerzése történik meg, jellemzően a tömegkommunikációs (más néven kozmopolita) csatornákon keresztül, melynek eredményeként a befogadó elméletben elfogadja az új ötletet, mérlegeli az alternatívákat, és annak gyakorlati kipróbálásáról dönt. Az ezt követő három szakasz az interperszonális és a lokális kommunikációs csatornák homlokterében zajlik, hiszen a technológia tényleges alkalmazásához szükséges információ nem egy központi forrásból terjed el, hanem a felhasználók szóban adják át egymásnak. A második, úgynevezett kísérleti fázisban az újítás kipróbálása és az innovációról alkotott alapvető vélekedések kialakítása történik meg. Az újítás alkalmazása melletti döntéshozatalt és az alkalmazást az innováció értékelése követi, amikor is a potenciális alkalmazók felméri az újítás előnyeit és újragondolják a felmerülő problémákat. A folyamat utolsó fázisában az elfogadó egyén az ötlet széles körű alkalmazása vagy végleges elvetése mellett dönt (Rogers 2003).

Eme felfogás szerint az interperszonális kommunikáció lényegi szerepet tölt be az adaptáció folyamatában. Az együttműködés révén az interperszonális kapcsolatok különféle kommunikációs hálózatokat hoznak létre, melyek jellemzői befolyásolhatják a diffúzió folyamatát. Ezeket Rogers diffúziós hálózatoknak nevezi, mivel ezek szolgálnak a terjedési folyamat alapjául (Rogers 1962, idézi Dessewffy–Galács 2003: 48). Az ebben helyet foglaló egyén adaptációs hajlandósága pedig a hálózat kohéziójának mértékétől függ, vagyis attól, hogy mennyire homofil a hálózat (hasonló társadalmi, gazdasági státusz, iskolai végzettség, attitűd). A társadalom tagjai sokkal gyakrabban érintkeznek magukhoz hasonlókkal, és az ilyen kommunikációs viszonyokban a megértés és a hatékony információátadás esélye is sokkal nagyobb. Ezért a diffúzió folyamatát segítheti a homofil kommunikáció, hiszen az egyes egyének aktívan keresik a hozzájuk közel állóktól, hozzájuk hasonlóktól származó információkat, amik komoly befolyással bírnak saját döntésükben. Azonban a homofília jelensége gátat is szabhat a sikeres elterjedésnek, hiszen az újítások sok esetben a társadalom felső rétegeiből gyűrűznek lefele, az eltérő rétegekbe tartozók kommunikációja pedig nem mindig zökkenőmentes (Rogers 1962, idézi Dessewffy–Galács 2003: 49). Az innovációk homofil diffúziós hálózatok közötti terjedésében kulcsszerepet játszanak az innovátorok, akik jellemzően elsőként kezdik el használni az új technológiákat, társadalmi kapcsolataikra pedig a heterofília jellemző (vagyis több, eltérő jellemzőkkel bíró társadalmi

csoporttal, és rajtuk keresztül több diffúziós hálózattal is rendszeres kapcsolatot tartanak fenn). Az innovációk adaptálása során időben őket követik a korai felhasználók, ezután a korai többség, majd a kései többség, végül pedig a lemaradók következnek (Rogers 1962, idézi Dessewffy–Galács 2003: 49).

Rogers további vizsgálatai megállapítják, hogy az adott közösség struktúrája, normái is lényegesen befolyásolják az innováció elterjedésének ütemét – itt Rogers részletesen elemzi azokat a közösségi hatásokat, amelyek az újítások elfogadása vagy elvetése melletti döntéshozatalt befolyásolhatják. A közösség normái minden esetben nagy hatással vannak a folyamat alakulására, még akkor is, ha az egyének szabadon döntenek az innováció elfogadásáról. Amennyiben az innováció bevezetése autokratív döntés eredménye, elfogadása lassúbb lesz, vagy pedig egyáltalán nem történik meg (Rogers 1962, idézi Dessewffy–Galács 2003: 51–53).

Ezek az elméleti megfontolások egyértelműen azt mutatják, hogy a diffúziós folyamat lefolyása nagymértékben függ attól, hogy a társadalom tagjai mennyire szervezettek, mennyire integráltak. Ez az összefüggés túlmutat a diffúzió kommunikációs folyamat jellegén, és a diffúziókutatások új területére, a személyes kapcsolatok, kiterjedt interperszonális kontaktusrendszerek újítások elterjedésében játszott szerepére hívja fel a figyelmet.

Az innováció terjedésének kapcsolathálózati megközelítése

Az innováció kapcsolathálózati megközelítése értelmében „az érintkezés hálózata határozza meg, hogy milyen gyorsan terjednek az innovációk, és milyen gyorsan fogadják be őket” (Valente 1995, idézi Láng–Letenyey–Siklós 2003: 3). Lényegüket tekintve ezek az elemzések arra hívják fel a figyelmet, hogy a „közösségi szinten megjelenő kötelékekből szövődő kontaktusrendszerek szerkezete, tagjainak pozíciója, szerepvállalása, a háló dinamikája, az adaptációs folyamat pillanatnyi állapota mintegy determinálja az új ötletek és gyakorlatok terjedésének ütemét és irányát” (Csizmadia 2004: 49).

A hálózatelméleti paradigmák felértékelődését követően talán a legátfogóbban és a legösszetettebb formában Thomas Valente (1995) tanulmányozta az innovációs rendszerek kapcsolathálózati megközelítését, és dolgozta ki az innovációk terjedésének egyetemes diffúziós modelljét. Az elmélet kapcsán Valente két általánosabb érvényű hálózati modell kialakítását célozta meg, amelyben négy hálózati mechanizmust különít el: strukturált, valamint kapcsolati diffúziós hálózati modelleket, melyek az egyén társadalmi kapcsolatainak nyugszanak, valamint küszöb- és kritikustömeg-modelleket, melyek az elfogadók, illetve az elfogadások mértékétől teszik függővé az újabb elfogadásokat (Valente 1995).

A strukturális diffúziós hálózati modell értelmében az innovációk átvétele és továbbadása a gyenge kötésekkel rendelkező, a társadalomba lazán beágyazott személyeken múlik. Granovettert idézi abban, hogy akiknek a személyes

kapcsolathálózatában az erős kötések dominálnak, többnyire a nagy homogenitású, szűkebb baráti körök által közvetített információkra lesznek utalva, míg azok, akiknek kapcsolati hálójá számos gyenge kötésből áll, változatosabb, és ennél fogva értékesebb információkhoz jutnak, ami gyorsítja az innováció terjedését (Valente 1995). A kapcsolati diffúziós hálózati modell a társadalom tagjainak személyes kapcsolataira helyezi a hangsúlyt. Ebben a modellben a közös csoporttagságból fakadó információáramlás, az aktorok személyes kontaktusainak sűrűsége befolyásolja az innováció terjedését (Valente 1995). Ezen belül még további négy modellt említ: a véleményvezetői, a csoporttagsági, a személyes hálózati sűrűségen alapuló és a személyes érintettségi modelleket. A véleményvezetői modell lényegét tekintve Rogers „kétlépcsős folyamat modelljén” alapul, mely szerint először a véleményvezetők jutnak hozzá az információhoz, és az rajtuk keresztül terjed a társadalom többi tagjai felé (Valente 1995). A véleményirányítói modell az oktatási innovációs kutatások egyik leggyakrabban hivatkozott modellje (Carlson 1965). A csoporttagsági modell azt feltételezi, hogy egy újítás az egymással kapcsolatban álló közösség tagjai között egyforma gyorsasággal terjed (Valente 1995). A személyes hálózati sűrűség alatt Valente a vizsgált szereplő egohálózatának fokát, azaz lehetséges kapcsolatainak számát érti. A modell szerint a nagyobb hálózati sűrűségű személyeknek nagyobb esélyük van az innováció átvételére (Valente 1995). A személyes érintettségi modell középpontjában az újítást még el nem fogadó személyek állnak, és akkor lesz személyesen érintett az egyén az innováció terjedésében, ha személyes kapcsolathálózában már van olyan személy, aki azt használja (Valente 1995). A diffúzió folyamatára még alkalmazzák a küszöbmodellt, mely szerint az adaptációs döntés egy küszöbértéktől függ. Ez az érték az újítást használó személyeknek azt az arányát jelöli egy hálózaton belül, amely mellett már az egyén önmaga is hajlandó átvenni azt (Granovetter 1978). A kritikustömeg-modell szerint egyes innovációk értékét alapvetően befolyásolja az, hogy elegendően használják-e (Valente 1995).

Coleman–Katz–Menzel (1966) klasszikus diffúziós tanulmánya és az őket követő Becker (1970) modellje a társadalmi kapcsolathálókat egy másik aspektusát ragadja meg, miközben az eredeti rogersi gondolathoz kanyarodik vissza. Mind Coleman és társai, mind Becker, vizsgálódva az orvostársadalom körében, arra a megállapításra jutottak, hogy az innováció adaptációs ideje összefüggésbe hozható az aktorok szociometriai pozícióival és az információforrás jellegével. Az innováció adaptációjával kapcsolatos döntés során nem csak egyszerűen az információ fontos, hanem az információ releváns jellege, hitelessége is. Megfigyelték, hogy a legmegbízhatóbb forrásból, a már alkalmazóktól, korai adaptálóktól származó információk bírnak a legnagyobb meggyőző erővel egy innováció terjedésében. A korai adaptálók szociometriai pozíciója pedig háromféleképpen befolyásolhatja a diffúzió időbeli alakulásának mintázatát: az interperszonális kommunikáció, a birtokolt tudáshalmaz, és a strukturális ismérvek – a kapcsolatok központiséga,

sűrűsége, kiterjedtsége révén. Ezek az egyének az általuk birtokolt információnak köszönhetően az informális kapcsolatok mintázatán belül központi helyet foglalnak el. Ebből következik, hogy a korai adaptáció a kapcsolathálózati centralitás magas fokával jár együtt (Becker 1970).

Ronald S. Burt (1982) innovációelmélete alapvetően más jellegű, a szemléletmód tekintetében ugyan ő is individualista, de a mérhetőség szempontjából olyan megközelítést képvisel, amelyben az innovációk terjedése a kapcsolathálózat strukturális aspektusainak függvénye (Csizmadia 2004: 130). Ennek a burti gondolatnak a logikája két lépcsőfokra bontható: először is a relációs és a pozicionális megközelítéseket állítja szembe egymással az egyén a csoport és a strukturált rendszerek szintjén, majd a hálózati modellek lehetséges típusainak áttekintése során arra a következtetésre jut, hogy a hálózati struktúra mérete és változatossága behatárolja az információs és az ezzel járó felhasználási előnyöket, tehát adott esetben a diffúzió sebességét (Burt 1992). Ha csak a korábban vázolt elméleti megfontolásból (Granovetter 1978; Valente 1995) indulunk ki, jól látszik, hogy egy nagy kiterjedésű és diverzifikált kapcsolatháló előnyösebb, mint egy kis méretű, zárt és homogén háló. Burt szerint a háló mérete azonban még önmagában nem jelent komoly előnyt, főleg akkor, ha a kapcsolatok jelentős része redundáns, tehát ugyanazon szereplőkhöz vezet, és ebből következően nem nyújt új információs előnyt. Továbbgondolva a korábbi elméleteket, ő arra a következtetésre jutott, hogy az olyan viszonyrendszer az optimális, amely kellően nagy számú nem redundáns kapcsolatra épül rá úgy, hogy a szükségtelen, új információt nem nyújtó többletkötélekek fenntartási költségét kiiktatjuk. Ezeknek a nem redundáns kapcsolatoknak az elkülönülése pedig strukturális lyukakat eredményez (Burt 1992, idézi Csizmadia 2004: 133). A legegyszerűbb megfogalmazásban a strukturális lyukak a két szereplő közti nem redundáns viszonyt, vagyis a kapcsolatok hiányát jelentik egy hálón belül (Csizmadia 2004). A strukturális viszonyokban megfigyelhető redundanciának két indikátora van: kohézió, ekvivalencia. A kohéziós kritérium szerint a gyakori, emocionális alapú erős kapcsolatok növelik a hálózati struktúra kohézióját, és ezzel csökkentik a strukturális lyukak valószínűségét. Így az erős kohéziót mutató struktúrák nagy valószínűséggel ugyanazokat az információkat hordozzák, és ezért nem vezetnek el új lehetőségekhez sem. A strukturális ekvivalencia pedig akkor áll fenn, hogyha a kapcsolathálóban két szereplő például ugyanolyan kapcsolatokkal rendelkezik vagy ugyanazon kötélekek bizonyos arányával, és ennek megfelelően azonos információforrásnak is tekinthetők. Tehát valójában ez sem biztosít jelentős információs előnyt. A valóságban azonban csak ritkán fordul elő a teljes ekvivalencia, inkább a strukturális ekvivalencia mértékéről beszélhetünk.

Burt úgy véli, hogy az optimális hálózati struktúra, a méret és a diverzifikáltság együttes figyelembevételével, lényegében két „tervezési alapelv” mentén körvonalazható. Az egyik alapelv szerint például két egyenlő méretű kapcsolatháló

közül a strukturális előnyök szempontjából az az eredményesebb, amelyik több nem redundáns kapcsolattal rendelkezik, mivel az olyan új kötéseknek a kialakítása, amelyek hasonló információkhoz nyújtanak hozzáférést, nem több, mint idő- és energiapocsékolás a háló fenntartási költségeinek szempontjából (Csizmadia 2004). Ezt az elvet a kapcsolatháló-elemzésben a hatékonyság elveként is szokták emlegetni. Ennek fényében kap értelmet a hatásosság elve is, amely túllép a hálózati struktúrában elhelyezkedő elsődleges kapcsolatokon, és a kontaktszemélyek ebben az összefüggésben olyan hozzáférési pontoknak tekinthetőek, akik elérést biztosítanak a „mögöttük” elhelyezkedő egyének (intézmények) csoportjához. Az első alapelvnek megfelelően ezeknek a „kikötőknek” is nem redundáns kapcsolatoknak kell lenniük ahhoz, hogy az eddig szeparált, változékony strukturális előnyök birodalmába vezessenek akár az informáltság, akár az alkalmazás szempontjából (Csizmadia 2004: 134).

A lépésről lépésre program terjedésének vizsgálatát behatóan irányelvek, hipotézisek

Mielőtt rátérnénk a konkrét vizsgálatra, mindenképp rögzítenünk kell, hogy az elemzés tárgyát képező pedagógiai innováció terjedésének vizsgálata során a fenti elméleti megfontolások közül mit tartunk irányadónak, és mely hipotézisek szolgálhatnak a kutatás lebonyolításához vezérfonalként.

Ennek a viszonylag kevésbé kutatott innovációs problematikának az elemzése során először is abból indulunk ki, hogy más ágazatokhoz hasonlóan az oktatás területén végbemenő innovációs folyamatoknak is fontos összetevője a „hálózat”, vagyis az a közeg, ahol a változtatás hatni kíván. A felülről jövő reformok során ez kevésbé hangsúlyos elem. De mivel az elemzés tárgyát képező pedagógiai program az oktatási innovációk azon specifikus válfaját képviseli, melynek alapvető jellegzetessége, hogy nem a rendszer belső folyamataiba és feltételrendszerébe ágyazódva, hanem az alrendszer keretein kívüli intézmény (Soros Alapítvány) szervezésében, támogatásával és irányításával jutott érvényre, így a diffúziós folyamatban meghatározó szerepe lehet a hálózati struktúráknak és mechanizmusoknak. Másik fontos összetevője a partnerség, az interakció. E nélkül nincs innováció, pontosabban, ami van, az nem az, legfeljebb egy felülről, az állam erejével bevezetett reform. Visszatérve elemzésünk tárgyához, azt mondhatjuk, hogy ez a szempont a mi esetünkben is igen releváns, a program terjedésének alapkonceptiója ugyanis az volt, hogy egyfelől figyeljen fel minden tenni akaró emberre (legyen akár pedagógus, óvónő vagy intézményvezető), intézményre; másfelől biztosítson teret számukra, ahol kapcsolatba tudnak lépni egymással, támogatást tudnak nyújtani egymás számára.

A networkszemléletű súlypontot továbbá az is indokolja, hogy a nemzetközi oktatási innovációkutatások homlokterében az újítások terjedésének kapcsolathálózati aspektusai állnak. Már a pedagógiai innovációk terjedésének

területéről származó első kutatások (Allen 1956; Carlson 1965; Rogers–Jain 1968; Emrick–Peterson 1977; Huberman 1983) kimutatták, hogy egy új pedagógiai program vagy módszer elterjedését nagyban segítheti az ún. változásügynökök (change agent) vagy véleményvezetők (opinion leaders) jelenléte, azok hálózatba rendeződése. A legnagyobb érdeklődést a témában Carlson (1965) vívta ki a diffúziós hálózatokon keresztül terjedő új pedagógiai kezdeményezés elemzésére irányuló kutatásával. Eredményei azt mutatták, hogy az elemzés tárgyát képező pedagógiai innováció adaptációja és alkalmazása mindaddig nem történt meg a vizsgált közösségen belül, ameddig a rendszer három legbefolyásosabb véleményvezetőjéből és azok legközelebbi kapcsolataiból álló szűk partneri kör bele nem vágott az újításba. Ezt követően a módszer adaptációja fokozatos növekedésnek indult, és öt év leforgása alatt a vizsgálatba bevont szakmai kör összes szereplőjéhez eljutott. Ennek hátterében leginkább az a tény állt, hogy az első adaptáló túl innovatívnak számított ahhoz, hogy megfelelő modellként szolgáljon a többi potenciális alkalmazó számára, és az adaptáció mindaddig várattott magára, amíg a szűk partneri közösség véleményvezetői nem támogatták az innovációt.

Az itt tárgyalt szempontokat szem előtt tartva, a Lépésről lépésre pedagógiai program terjedésének vizsgálatát illetően, a kérdéskör kapcsolathálózati megközelítését fogadjuk el irányadónak. Az oktatás területén megjelenő innovációk diffúziójának olyan definíciójára van ugyanis az elemzéshez szükségünk, amely az innováció rendszerszerű konfigurációját az együttműködési kapcsolatok és az ezekre épülő hálózatok struktúrájába ágyazódva képes vizsgálni. Ennélfogva az új pedagógiai program terjedését segítő optimális viszonyrendszer definiálásához Granovetter klasszikusnak számító erős és gyenge kötések teóriája, valamint Burt „strukturális lyukak” elmélete nyújthat megfelelő értelmezési keretet.

A hálózati szinten értelmezett strukturális ismérvek és a gyenge kötések makroszintű integratív hatását tekintve kézenfekvőnek tűnik a következő feltételezés:

H1: A gyenge kötésekkel rendelkező, a társadalomba lazán beágyazott szereplők és kapcsolatok jobban segítik az innováció átvételét és továbbadását, mint az erős kötések.

Ezen feltételezés szerint a gyenge kötések alkalmasabb eszközei az információhoz való jutásnak, mint az erős kötések, hiszen akiknek személyes kapcsolathálózában az erős kötések dominálnak, többnyire a nagy homogenitású, szűkebb partneri kör által közvetített információkra vannak utalva, míg azok, akiknek kapcsolati hálója számos gyenge kötésből áll, változatosabb, és ennélfogva értékesebb információkhoz juthatnak. Az olyan intézményi közösségekben, amelynek tagjai nem alkotnak zárt csoportosulást, a köztük levő gyenge kapcsolatokon keresztül gyorsan terjed az innováció, ugyanakkor felvetődik a kérdés, hogy a kohézió alkotta klikkjellegű képződmények milyen befolyással bírnak a diffúziós folyamat alakulására, azaz, ha az innováció zárt intézményi közösségbe kerül, az erős kötések ereje gyorsítja vagy lassítja az innováció terjedését.

H2: Feltételezésünk szerint a nagy sűrűségű, zárt kapcsolati háló tagjai, a szűk partneri csatornákon keresztül, csak jóval később értesültek az újítás létezéséről, mint gyengén beágyazott társaik.

Ugyanis az erős kohéziót mutató csoportosulásokon belül a gyakori, emocionális alapú, erős kapcsolatok nagy valószínűséggel ugyanazokat az információkat hordozzák, és ezért nem vezetnek el új lehetőségekhez.

A kapcsolatok erőssége, sűrűsége strukturális ismérvek diffúziós folyamatra gyakorolt hatását elemezve feltevődik a kérdés, hogy az intézmények Lépésről lépésre együttműködési hálóján belül mely strukturális ismérvek biztosítják az innováció gyors elterjedéséhez szükséges legoptimálisabb viszonyrendszert. Feltételezésem szerint a kohézió elve a strukturális ekvivalencia elvével együttesen alakítja a diffúziós folyamatot.

H3: Ennek alapján azt várjuk, hogy az innováció a kisebb hálózati sűrűségű, eltérő strukturális helyzetű szereplők hálóján belül gyorsabban terjed, mint a nagy hálózati sűrűségű, egymással hasonló strukturális helyzetű szereplők zárt közösségén belül. Ebben a felfogásban a kevésbé sűrű, egyedi kapcsolati struktúrával rendelkező, hídszerepet betöltő csomók lesznek a legfontosabb diffúzióközvetítők, akik biztosítják az egyes csoportosulások közötti átjárhatóságot.

Röviden a mintáról és az alkalmazott módszerekről

A Lépésről lépésre program magyarországi terjedésével kapcsolatban megfogalmazott hipotézisek érvényességének ellenőrzésére a témában rendelkezésre álló dokumentumok és statisztikai adatok másodelemzése, illetőleg a programot adaptáló oktatási intézmények körében végzett, teljes körű telefonos, valamint a program terjedése szempontjából sajátos régióban – az észak-alföldi régióban – készült face to face kérdőíves adatfelvétel szolgált.

Az adatok felvétele két ütemben zajlott. A kérdőíves felmérés lebonyolítása előtt, előkutatási szándékkal, megpróbáltam telefon útján felvenni a kapcsolatot mindazon intézményekkel, amelyekről dokumentációimat felhasználva tudtam, hogy pedagógusai részt vettek Lépésről lépésre továbbképzésen. A telefonos megkeresés célja a programot alkalmazók csoportjának behatárolása, azaz a kutatás adatokkal való megala-pozása volt, majd ennek eredményei alapján pontosítottam a vizsgálandó célcsoportot: ennek az adatfelvételnek a lebonyolítására 2008. szeptember–november között került sor, míg a kérdőíves adatfelvételt a telefonos kutatás előzetes eredményeinek ismeretében 2009. január–május között bonyolítottam le az intézmények színhelyein.

Tekintettel arra, hogy kutatásom a Lépésről lépésre program magyarországi terjedését és hatásait vizsgálja, az ezzel kapcsolatban megfogalmazott hipotéziseim érvényességének ellenőrzését egy országos szintű felmérés segítette volna leginkább. Erre azonban – főként pénzügyi okoknál fogva – nem volt lehetőségem, így kénytelen voltam szűkíteni a kutatásom látókörét. Végül a regionális elemzés mellett döntöttem, teljes körű lekérdezést alkalmazva egy a program terjedése szempontjából sajátos régióban.

A régió kiválasztásának elve a program működtetésének a sikeressége volt: olyan régiót kerestem, amelyre a Lépésről lépésre program széles körű elterjedése jellemző, amely egyben a fenntarthatóság garanciája is. A program országos elterjedési arányaiban mutatkozó különbségeket szem előtt tartva választásom végül az észak-alföldi régió a Lépésről lépésre programot jelenleg alkalmazó közoktatási intézményeire (óvodák és iskolák) esett, amelyek a program sikeressége mentén a legnagyobb választékot kínálták: a kérdőíves vizsgálathoz kellő számban álltak rendelkezésre olyan intézmények, amelyek a program adaptációjában eltérő szinten teljesítettek. Az így kapott vizsgálati minta 64 intézményt, azaz a benne tevékenykedő 64 intézményvezetőt és 242 pedagógust foglalta magában.

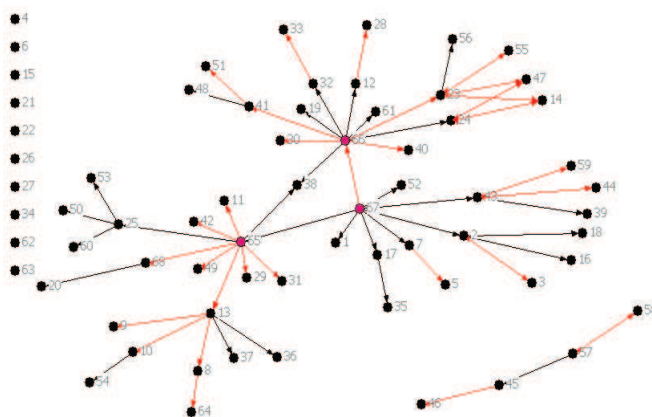
A kérdőíves vizsgálat során összegyűjtött adatok statisztikai elemzését SPSS programmal végeztük el, a kapcsolathálózati elemzésekhez UCINET programot használtunk. A kapcsolatháló grafikai képének felvázolásához az UCINET grafikai lehetőségeit (NetDraw) használtuk ki.

A kutatás eredményei

Első hipotézisünkéből kiindulva látható, ahhoz, hogy a fenti összefüggések (H1, H2) valóban kimutathatók legyenek, hipotéziseink két szinten szorulnak bizonyításra. Először is azt nézzük meg, hogy a terjedés korai szakaszában az innovátor intézményektől milyen kapcsolatokon keresztül jutott el az innováció az első alkalmazókhoz. Ha a terjedés útját grafikusán ábrázoljuk, az így kapott hálózati ábrán jól látható, hogy kik az innovátorok, az egyes intézmények kiktől értesültek a programról, azaz kiknek a tanácsára vezették be az új módszert, és a köztük lévő kapcsolat mennyire szoros. (Az ábrán a színes csomópontok az innovátorokat különítik el az imitátoroktól a következőképpen: piros csomó: innovátor, fekete csomó: imitátor, az erős és gyenge kötéseket azonosítói a különböző vonalszínek: piros nyíl az erős kötést, a fekete a gyenge kötést jelöli.)

1. ábra: A Lépésről lépésre módszer átvétele az észak-alföldi régióban

(aszimmetrikus ábra)

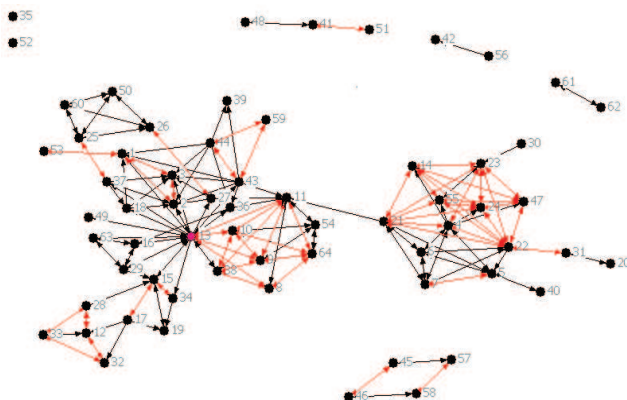

Ahogy azt az ábra is mutatja, a terjedés hálóján belül az intézmények három innovátor köré tömörülnek. Ezek közül az egyik a Soros Alapítvány (67), háttérben az Open Society Institute-tal, a program magyar közoktatási rendszerben való elterjedésének kezdeményezőjével és fő támogatójával, a másik innovátor a Hajdúböszörményi Óvóképző Főiskola (65), amely gesztorintézményként vállalkozott a program hazai adaptációjának elkészítésére. A harmadik innovátor intézmény, az Ec-Pec Alapítvány (66) az előző két intézményhez képest régebbi belépőnek számít, noha a program terjedésének második szakaszában ugyanolyan innovátor szerepet töltött be.

Ha megnézzük, hogy ezektől az innovátoroktól milyen erősségű kapcsolaton keresztül jutott el az újítás az innovációra leginkább nyitott intézményekbe, azt tapasztaljuk, hogy a diffúzió kezdeti szakaszában mind az erős, mind a gyenge kapcsolatok jelentős szereppel bírtak. A Hajdúböszörményi Óvóképző Főiskola főleg régi kapcsolathálóján keresztül terjesztette az újfajta pedagógiai kezdeményezést. Az Ec-Pec Alapítvány, tekintettel arra, hogy a programgazdák (Open Society Institute, Soros Alapítvány) kifejezetten a program terjesztése és népszerűsítése céljából hozták létre, ezért viszonylag szűk kapcsolathálóján túl kezdetben formalizált (gyenge) kapcsolatait is igénybe vette a program terjesztéséhez. Azok az intézmények, amelyek a támogató Soros Alapítványon keresztül értesültek az új módszerről, a helyi szakértők véleménye (gyenge kapcsolatok) alapján kerültek kiválasztásra. Az első kétéves kísérleti időszakot követően pedig a program adaptációjára csak pályázati úton nyílt lehetőség, amely szintén gyenge kapcsolatnak minősül.

Annak megállapítása, hogy a diffúziós folyamat teljes lefutása alatt mely kapcsolatok segítették jobban az innováció átvételét és továbbadását, azaz az adaptáció későbbi szakaszaiban mely kapcsolaton keresztül jutott el az innováció a háló többi, mintakövető tagjához, további vizsgálódást igényelt, amelyet az intézmények együttműködési hálóján (lásd 2. ábra) végeztem el.

2. ábra: A kapcsolatok erőssége az intézmények Lépésről lépésre kapcsolathálóján belül (Sum = 235)

Az így kapott háló először is azt mutatja, hogy a Lépésről lépésre intézmények partneri kapcsolatai két külön komponens mentén szerveződnek: az egyik komponens az innováció terjedésében centrális szerepet betöltő Hajdúböszörményi Főiskola Gyakorló Óvodájának (13) partneri hálóját jeleníti meg, amelyben jól látható, hogy kik tartoznak az intézmény szűkebb partneri körébe, és kik azok, akik gyengén beágyazott pozíciójuknak köszönhetően hídszerepet töltenek be ebben a komponensben. Mindemellett az is megfigyelhető, hogy az az innovációs kör, akikkel a gyakorlóóvoda közelebbi kapcsolatban állt (8, 9, 10), csak egy szűkebb partneri körnek adta át a programmal kapcsolatos ismereteit. Az intézmény távolabbi kapcsolatainak keresztül az innováció jóval nagyobb kört járt be, olyan intézményeket is bevonva, amelyek izoláltságuk miatt soha nem kerültek volna kapcsolatba a hajdúböszörményi „központtal”.

A háló peremén elhelyezkedő, jórészt erős kötések alkotta második csúcscsoportosulás térben és időben is elkülönül az előző komponestől. Térben Karcag és vonzáskörzete intézményeit fogja át, időben pedig, az első csoportosuláshoz képest, négy évvel későbbre (1998) tehető benne az innováció terjedésének kezdete, amely ellenben egész későig kitartott (2006). Központi szereplői a karcagi Madarász Imre Egyesített Óvoda és Pedagógiai Szakszolgálat (22) és annak két tagóvodája (21, 4). Elszigeteltsége részben azzal magyarázható, hogy a jellemzően erős kapcsolatokkal rendelkező intézmény nem a lokális, interperszonális kommunikációs csatornákon keresztül értesült az innovációról, hanem központi forrásból. Noha ez nem jelentette azt, hogy ezek az intézmények el lettek volna zárva az innovációs lehetőségektől, csak éppen nem első, hanem többnyire második vagy harmadik körben jutottak hozzá az innovációhoz. Elszigeteltségükben továbbá az is szerepet játszott, hogy ezek az intézmények erős kötéseiket felhasználva többnyire a nagy homogenitású, szűkebb partneri körben kezdték el terjeszteni az innovációt. A többi intézmény belépését pedig nem feltétlenül a racionális kalkuláció előzte meg, hanem az irányadó, az oktatási intézmények hálójában előkelő helyet képviselő intézményeket követve vágtak bele az újításba. Ennek eredményeként a túlnyomórészt erős kötésekkel rendelkező intézmények olyan zárt gócpontot hoztak létre, amelyen belül gyorsan terjedt az innováció, ám a szoros partneri kör végén, a hídszerű kötések hiányában, elakadt az információáramlás, ezáltal megkötve az innovációt.

Mindez azt igazolja, hogy a program terjedésében mind az erős, mind a gyenge kapcsolatok jelentős szereppel bírtak, jóllehet a kétfajta kötés mentén eltérő sebességgel, másfajta mintát követve terjedt az innováció. A terjedés korai szakaszában mindkét kötés egyformán segítette az innováció gyors terjedését. A második és harmadik terjedési hullámmal már szinte kizárólag csak olyan intézmények csatlakoztak az innovációs körhöz, akikkel az innovátor távolabbi kapcsolatban állt – az „ismerősök ismerősei”. A szoros partneri kapcsolatok főleg a diffúziós folyamat későbbi szakaszában kedveztek ismét az innováció elterjedésének.

Ott, ahol az innováció a gyenge kötésekön keresztül bekerült egy zárt partneri közösségbe, a referenciainstítúción hatására viszonylag gyorsan eljutott a közösség többi tagjához, még hogyha a többi intézmény belépését nem is előzte meg feltétlenül racionális mérlegelés, hanem csak az irányadó, az oktatási intézmények hálójában előkelő helyet képviselő intézményeket követve vágtak bele az újításba. Ugyanakkor az is megfigyelhető, hogy a szoros partneri körön túli közvetítéshez olyan szereplőkre is szükség volt, akik a szűk partneri körön túl is rendelkeztek kapcsolatokkal, valamint az oktatási intézmények hálójában elfoglalt sajátos pozíciójuknak köszönhetően befolyással bírtak a település vagy régió más intézményeire is, ellenkező esetben az innováció elakadt, és csak esetlegesen jutott tovább ezektől a csoportosulásoktól más intézményekhez vagy csoportokhoz.

Ez az eredmény azonban csak részben szolgálhat az elemzés elején felállított hipotézis alátámasztására. Noha beigazolódni látszik, hogy a gyenge kötésekkel rendelkező, az intézményi hálóba lazán beágyazott szereplők és kapcsolatok jobban segítették az innováció gyors átvételét és továbbadását, ez elsősorban olyan földrajzi és intézményi környezetben érhető tetten, ahol az új módszer addig ismeretlen volt, és tagjai nem alkottak zárt csoportosulást. Ott ahol az innováció zárt intézményi közösségbe került, a háló kevésbé vállalkozó szellemű tagjainak döntéshozatalát leginkább az erős partneri kapcsolatok befolyásolták.

Ha azonban tovább vizsgálódunk, és a kapcsolatok sűrűségét, mint az innováció terjedését befolyásoló másik strukturális ismérvet is figyelembe vesszük (és mindezt az idő függvényében tesszük), akkor a kapott sűrűségi indexek (1. táblázat) és a diffúziós folyamatok sebessége (3. ábra) alapján megállapítható, hogy az innovációs folyamat felgyorsításában sem a nagy sűrűségű kapcsolatháló, sem a lazább szálon futó csoportosulások nem játszottak túl nagy szerepet, azaz nem eredményezett ugrásszerű gyorsulást.

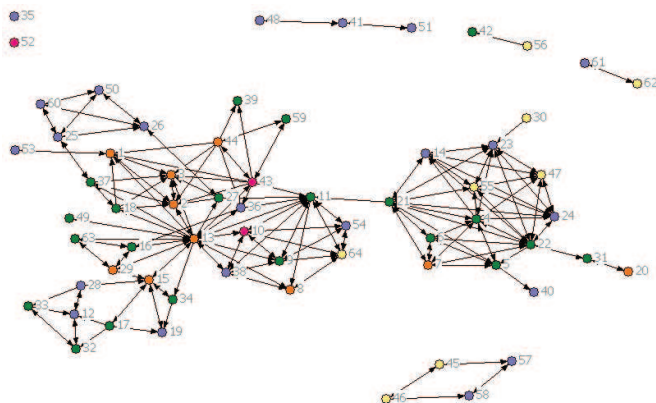
1. táblázat: A két legnagyobb sűrűségű csoportosulás egohálójának sűrűségmutatói

Sűrűségmutatók	Karcag	LLORH
az egohálóban szereplő intézmények száma	8	6
az intézmények közti valós kapcsolatok száma	50	29
az intézmények közti lehetséges kapcsolatok száma	56	30
a csoportosulások teljes hálón belül számított sűrűsége	11,9%	10,5%
a csoportosulások egohálón belül számított sűrűsége	89,3%	96,7%
A teljes háló sűrűsége	5,8%	

Az adatok tanúsága szerint az első nagyobb sűrűségű tartományban (karcagi intézményi háló) a Lépésről lépésre programot először 1998-ban adaptálták,

az utolsó intézmény pedig 2006-ban csatlakozott (lásd 3. ábra). Ez a Lépésről lépésre program magyarországi elterjedésének rövid, mindössze 15 éves diffúziós folyamatában lassú terjedési ütemnek számít. A második tartományban (LLORH) már jóval nagyobb terjedési sebesség figyelhető meg – ezen a hálón belül a diffúziós folyamat 1997-ben kezdődött és 2000-re ért véget –, ugyanakkor ez az adat nem magyarázza szignifikáns mértékben a terjedés sebességét.

3. ábra: Az innováció terjedésének ideje a kapcsolati sűrűség függvényében

Megjegyzés az ábrához: a csúcsok színe az adaptáció idejét jelöli a következőképpen: piros – innovátorok (1994-ben csatlakozók), narancs – korai elfogadók (1995–1997 között csatlakozók), zöld – korai többség (1998–2000 között csatlakozók), kék – kései többség (2001–2005 között csatlakozók), sárga – lemaradók (2006–2007 között csatlakozók)

Ahogy azt az ábra is jól mutatja, a meglévő régi kapcsolatok csak a diffúziós folyamat korai szakaszában gyorsították az új módszer közösségen belüli terjedésének sebességét, ott, ahol az innováció kezdeti fázisában nem sikerült a szoros partneri kör minden egyes tagjával elfogadtatni az újítást, később ez csak valamilyen külső tényező, motivációs inger hatására alakulhatott ki (például Karcag esetében egy városi pályázat váltotta ki ezt az ösztönző hatást).

Mindebből azt a következtetést vonhatjuk le, hogy ha a személyes referenciákon keresztül bekerül az innováció egy nagy sűrűségű zárt közösségbe, előbb-utóbb a háló minden egyes tagjához eljut. Az ilyen csoportosulások között azonban jellemzően alacsony az „átjárás”, a lokális, vagyis a település határain belül létrejött szoros partnerségi csoportosulásokból csak nehezen jut át az újítás más településekre. Így feltevődik a kérdés, hogy az intézmények Lépésről lépésre együttműködési hálóján belül mely strukturális ismérvek biztosítják az innováció gyors elterjedéséhez szükséges optimális viszonyrendszert. Feltételezésünk szerint a kohézió elve a strukturális ekvivalencia elvével együttesen alakítja a diffúziós folyamatot. Ennek alapján további feltételezésünk, hogy az innováció a kisebb hálózati

sűrűségű, eltérő strukturális helyzetű szereplők hálóján belül gyorsabban terjed, mint a nagy hálózati sűrűségű, egymással hasonló strukturális helyzetű szereplők zárt közösségén belül. Ebben a felfogásban a kevésbé sűrű, egyedi kapcsolati struktúrával rendelkező, hídszerepet betöltő csomók lesznek a legfontosabb diffúzióközvetítők, akik biztosítják az egyes csoportosulások közötti átjárhatóságot.

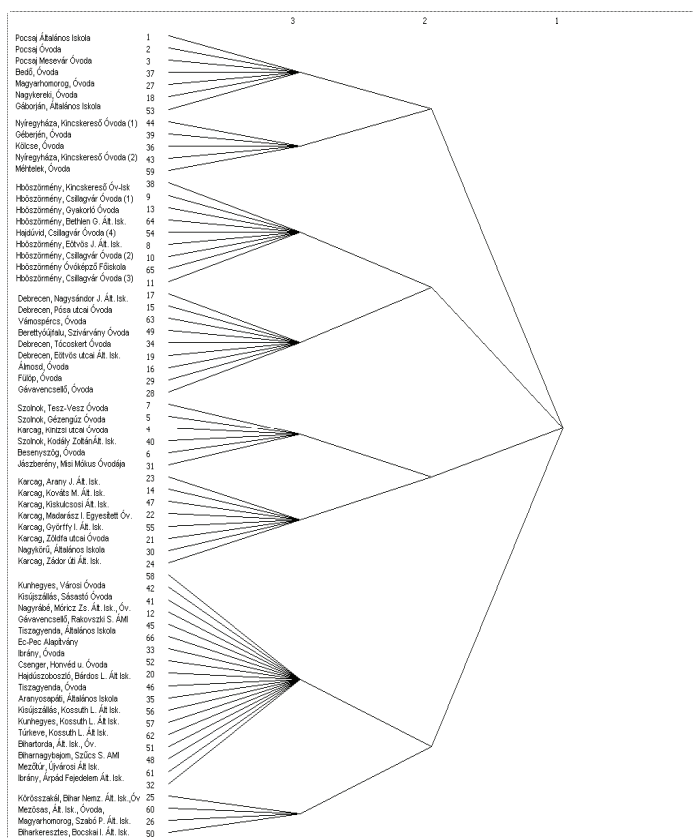
A fenti oksági összefüggések magyarázatához és annak eldöntéséhez, hogy az intézmények Lépésről lépésre kapcsolathálóján belül valóban a véleménybrókerek a legfontosabb innovációközvetítők, Burt innovációdifúziós elméletével juthatunk közelebb, amely a strukturális ekvivalencia, strukturális lyukakon alapuló kapcsolati tőke elméletét ötvözi a diffúzióelméletekkel (Burt 1992). Tézisének központi kérdése, hogy az intézmények hálóján belül pozicionális értelemben véve melyek az azonos helyzetű szereplők, illetőleg a strukturális hasonlóságok alapján különböző pozíciókhoz rendeződő aktorok hogyan befolyásolják a diffúziós folyamat alakulását. Ezekre a kérdésekre keresve a választ, Burt nem állít mást, mint hogy a hálózati struktúra mérete és változottsága behatárolja az információs és az ezzel járó felhasználási előnyöket, tehát adott esetben a diffúzió sebességét (Burt 1999).

A strukturális hasonlóságok alapján elkülönülő csoportok értelmezésére Burt a pozíciók kapcsolatközpontú definícióját javasolja (Burt 1976). Ez a fajta megközelítés az egyéneknek használt jelzőket, mint például az izolált, fogadó, küldő stb. alkalmazza a pozíciókra is. Burt ezen a logikán alapuló tipológiája a következő: megkülönbözteti azokat a pozíciókat, amelyek fogadnak, illetve amelyek nem fogadnak kötéseket, valamint azokat a pozíciókat, ahol a tagok kötéseinek több mint a fele kifelé, illetve befelé irányul. Ez a kétfajta felosztás négy pozíciót eredményez: izoláltaknak (Isolate) nevezi azt a csoportosulást, akiknek inkább befelé vannak kötései, ugyanakkor a fogadott kötései száma is alacsony, talpnyalóknak (Sycophant) nevezi azon egyének csoportját, akiknek inkább kifelé vannak kötései, de hasonlóképpen kevés kötetést fogadnak. A sok kötéssel rendelkezők csoportján belül azokat, akik a befelé irányuló kötések többségével rendelkeznek, eliteknek vagy kiválasztottaknak (Primary) nevezi, akik pedig több kifelé irányuló kötéssel bírnak, azok az úgynevezett véleménybrókerek (Broker) (Burt 1976; Kürtösi 2006).

Burt elméleti és módszertani megfontolásait követve az elemzés első lépését a vizsgált régióban a közel azonos kapcsolati helyzetben levő szereplők azonosítása jelentette. A strukturálisan ekvivalens pozícióban lévő aktorok keresésére és a szereplők csoportokba rendezésére, hasonlóságuk, illetve közelségük alapján, leginkább a strukturális networkvizsgálat blokkmodell-elemzési módszerei bizonyultak alkalmasnak. A pozicionális hasonlóságokra érzékeny elemzési eljáráshoz alkalmazott különböző szoftvercsomagok (UCINET, Pajek) több algoritmust is kínálnak – CONCOR (Breiger et al. 1975), Tabu Search (Glover 1989), Generalized blockmodeling (Nooy et al. 2005) – a strukturálisan ekvivalens csomópontok meghatározására. Esetünkben, viszonylag kisebb kapcsolathálóról lévén szó, a hagyományos CONCOR (CONvergence of iterated CORrelations) elemzés tűnt használhatónak, amelynek segítségével azonosítani tudtuk azokat az intézményeket, amelyek az erőforrások és korlátok tekintetében hasonlóságot mutatnak. E módszer lényege, hogy a beérkező és a kifelé irányuló kötéseket méri, és ez alapján keres hasonló pontokat: a kötések mérésére, úgymint a szereplők közötti

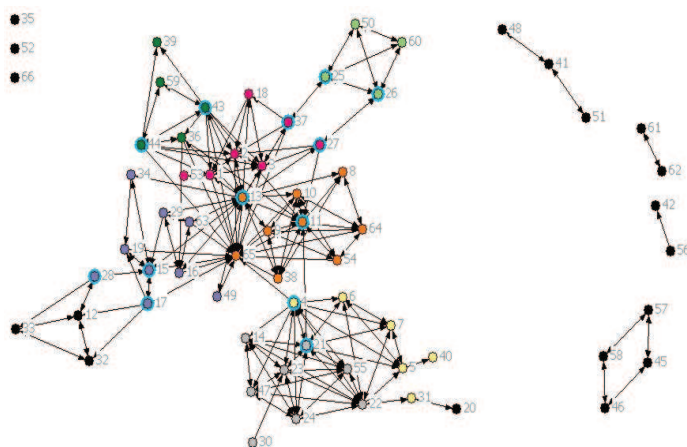
ekvivalencia lehetséges mértékének megállapítása, a CONCOR eljárás a korreláción alapuló számítást ajánlja, amely iterációval számítja a paramétereket, amíg az optimális megoldást el nem éri. Ez annyit jelent, hogy a hálóban található minden egyes szereplő pár (sorok és oszlopok) között korrelációt számít, melynek értékét egy korrelációs mátrixba rendezi, majd újra korrelációt számol a sorok (vagy oszlopok) között, kiszámítva a korreláció korrelációit. Ezt az eljárást addig ismétli, amíg a sokadik korrelációs mátrix néhány almátrixra redukálódik, amelynek értékei 1-et vagy -1-et vesznek fel (Breiger et al. 1975; White et al. 1976; Wasserman–Faust 1994; Kürtösi 2006). Az így kapott mátrixokat egy-egy blokknak tekinthetjük, amely a hasonlóság és közelség elve alapján rendezi csoportba a szereplőket; a cél az, hogy az egymáshoz közel levő szereplők egy csoportba kerüljenek, míg a távolabbiak egy másikba. Azt, hogy hány blokkot szeretnénk eredményként kapni, előre kell meghatároznunk. Vizsgálódásunk során először az intézmények kétszeres bontását végeztük el, amely négy blokkba rendezte az egymáshoz hasonló strukturális helyzetű szereplőket. Az így kapott blokkok azonban nem követték elég jól a háló struktúráját, ezért ahhoz, hogy egy finomabb csoportosítást kapjunk, ezeket további két részre bontottuk. Az intézmények csoportosításában a háromszori újrabontást, azaz nyolc kijelentéscsoport képzését tartottuk optimálisnak (4. ábra).

4. ábra: Klaszterpartíciós diagram: a nyolc blokk elemei három bontás után

Amikor a strukturális hasonlóságok keresésébe fogtunk, a vizsgálat céljainak megfelelően négy dimenzió mentén próbáltuk az egyes blokkokat beazonosítani, megkülönböztetve azokat a pozíciókat, amelyeknek alacsony vagy magas a sűrűsége, fogadnak vagy nem fogadnak kötések, ahol a tagok kötéseinek több mint a fele kifelé, illetve befelé irányul, illetve azokat a pozíciókat, amelyek valamilyen kötődést mutatnak az innovátor intézménnyel. Eddigi vizsgálódásaink során figyelmen kívül hagytuk az innovátor intézményhez fűződő kötődéseket, a pozícióanalízis szempontjából nézve azonban jó okunk van azt feltételezni, hogy azok az intézmények, amelyek jelenleg is kapcsolatban állnak az innovátorokkal, az együttműködések kapcsolathálóján belül eltérő pozíciót töltenek be. Az adatok értelmezésében az 5. ábra gráfja is segített, amely a csomópontok kapcsolatait, valamint a hídszerepben levő csúcsokat mutatja mindegyik csoportosulás esetén. A különböző színekkel elkülönített csomópontok a blokkok tagjainak közvetlen kötődéseit tárják elénk, piros körök jelölik azokat a hídszerepben levő intézményeket, amelyek a háló kettő vagy több alcsoportja között teremtenek kapcsolatot.

5. ábra: Együttműködési blokkok és áthidaló pontok az intézmények kapcsolathálóján belül

Az eljárás során létrejött csoportok közül az első (B1) olyan intézményeket tömörít, amelyek többnyire befelé irányuló kapcsolatokkal rendelkeznek. Ezeknek a kötéseknek a nagy része egy három intézményből álló központi mag körül koncentrálódik, fogadott kapcsolataik aránya növeli az adott intézmények csoportosulásban betöltött pozícióját, magasabb státuszt biztosítva számukra. Tulajdonképpen egy település három oktatási intézményéről van szó, amely elsőként vezette be a Lépésről lépésre módszert és vált a program modellintézményévé, biztosítva a hospitálás és a módszer kipróbálásának lehetőségét az érdeklődő pedagógusok számára. Ugyanakkor a B1 blokk nem csak ezt az egyetlen endogám csoportosulást képviseli, hanem vannak olyan, a csoport határait áthidaló pontok,

amelyek más blokkokhoz is kapcsolódnak (27, 37 számú aktorok), ezáltal lazítva a strukturális ekvivalencia szigorú szabályán. A két elkülönülő alcsoport pedig leginkább a földrajzi közelség révén mutat szektorális hasonlóságot.

A B2 csoportosulás létrejöttének hátterében ugyanaz a motivációs tényező áll: a tudásátadás a térség innovációra nyitott intézményei, pedagógusai számára. A tagok kötései ebben a blokkban inkább kifelé mutatnak, ami a befolyásolás, a másokra való hatás erősségét jelzi. Ha megnézzük, hogy mely intézmény birtokolja a kifelé irányuló kötések legnagyobb hányadát, világosan látható a nyíregyházi Kincskereső Óvoda két tagóvodájának (43, 44) rendkívüli dominanciája. Ezek az intézmények befolyásukat jórészt annak köszönhetik, hogy korai adaptálóként rendkívül hitelesek a program alkalmazásában, lévén, hogy az 1994–1995-ös tanévtől végzik munkájukat a Lépésről lépésre program szerint. A következetesen végrehajtott program és a lelkiismeretes nevelői munka modellértékűvé tette az intézmények működését és az ott folyó pedagógiai munkát más intézmények számára is.

A harmadik csoportosuláshoz (B3) tartozó intézmények közös jellemzője, hogy mindannyian a minta legcentrálisabb helyzetben levő szereplőjéhez, az innovátor Hajdúböszörményi Óvóképző Főiskolához kapcsolódnak. Mivel kötődéseik nem nyúlnak túl a város határán, ezek az intézmények, az azonos intézményi körbe való tartozás velejárájaként, egymással is sűrű összefonódást mutatnak. Ebben a maximálisan homogén mintában azonban két olyan intézményt is találunk, amelyek nemcsak egymás, hanem a külső együttműködési kapcsolatok iránt is nyitottak. A Hajdúböszörményi Főiskola Gyakorló Óvodája (13), amely a kifelé irányuló kapcsolatok legnagyobb számával rendelkezik, több alcsoportot is összekapcsol, szakmai támogatások diádjait és triádjait hozva létre. A csoportosulás másik híd-szerepben levő intézménye Hajdúböszörmény legnagyobb óvodai egysége, annak is Kálvineum utcai tagintézménye (11), noha átjárószerepet tölt be több alcsoport között is, összekötő pozíciója a központ és a periféria, azaz a régió két különálló területi-közigazgatási egysége (Hajdú-Bihar és Jász-Nagykun-Szolnok megyék) között bír a legnagyobb jelentőséggel. Az alcsoport „sztár”-pozícióban lévő alakja, az Óvóképző Főiskola, kiterjedt intézményi hálójával és sajátos pozíciójával nemcsak a blokk tagjaival tart fenn szoros kapcsolatot, hanem a minta különböző egységei között is, információt továbbítva a tagok számára. A mintán belül a főiskola rendelkezik a legtöbb kapcsolattal, és mivel a forrás elterjesztésében is főszerepet játszott, így joggal sorolható a burti tipológia szerint a véleménybrókerek csoportjába.

Miközben az előző csoportosulás (B3) szoros területi koncentrációval jár együtt, addig a negyedik (B4) blokk széles területi szóródást mutat. A strukturális ismérvek alapján is ez a csoportosulás mutatja a legkisebb sűrűséget: a tagok egymás közötti kapcsolatai meglehetősen szórványosak, kapcsolataikban inkább a csoportosuláson kívülre orientáltak. Ugyanakkor a magas kifok érték és a fogadott

kötések alacsony száma egyfajta alárendelt szerepet is jelent, ami arra utal, hogy az innovátor intézményekkel való kapcsolattartás önérdekű stratégiai manipuláció része, azaz nem kizárólagosan a szakmai együttműködés, hanem leginkább a lokális hasznosság növelése, a helyi, intézményi szintű sikeres felzárkóztatás elősegítése, és az ennek eszközéül szolgáló innováció átvétele érdekében jött létre. Az így feltáruló blokk a Burt (1976) által emlegetett „talpnyalók” (Sycophant) csoportjával mutat leginkább strukturális hasonlóságot. Meghatározó szereplője a 15-ös csomópont, amely a csoportosuláson belül egyfajta hídszerepet tölt be, vagyis mind az információfogadó, mind az információtovábbító szerepe jelentős. Ugyanez jellemző a 28-as és 17-es számmal jelölt intézményekre is, azzal az elteréssel, hogy ezek a szereplők nem a csoportosuláson belül, hanem két egység között töltenek be hídfunkciót.

Az ötödik alcsoport (B5) esetében a kapcsolattartás exkluzív szövetség formájában jut érvényre, a Karcag és környéke Lépésről lépésre program szerint működő óvodáit integráló szakmai hálózatot (Lépésről lépésre Óvodák Régiós Hálózata) ölelve fel. A hálózat egészét illetően azonban hiányos adathalmazról beszélhetünk, hiszen a háló két bázisintézménye (Zöldfa Utcai Óvoda, Madarász Imre Egyesített Óvoda) szerkezeti sajátosságai miatt fogva másik csoportosulás tagjaként szerepel a mintában. Strukturális hasonlóságokat keresve arra jutottunk, hogy a blokk valamennyi intézménye közvetlenül kötődik a blokk többi intézményéhez, így az intézmények többségére több kölcsönös kapcsolat is jut.

A hatodik blokk (B6) mutatja a legnagyobb sűrűséget és egyben a legnagyobb komplexitást is: ebben a maximálisan endogám mintában nincs két olyan intézmény, amelynek valamely, a csoportosuláson kívüli harmadik intézményen keresztül kapcsolata lenne. A nagyfokú belső zártság bizonyítéka az is, hogy ez a stratégiaileg kiegyensúlyozott klikkcsoporthoz nemcsak a legerősebb reciprocitást mutatja, hanem terület szerinti koncentrációja is, a B3-as blokkhoz hasonlóan, nagyon magas. Míg Hajdúböszörmény oktatási intézményeit (B3) az Óvóképző Főiskola szakmai tekintélye és befolyása fűzi össze, a B6-os blokk intézményei egy városi fejlesztési projekt révén kapcsolódtak össze. Ezzel magyarázható, hogy összetétele a többi csoportosulástól eltérően jóval nagyobb egységességet mutat: a blokk tagjai között ott találjuk Karcag mind az öt általános iskolai intézményét, ezenkívül három óvodai intézményt, valamint a város pedagógiai szakszolgáltató intézményét is. A csoportosuláson belül egyetlen olyan intézmény található, a karcagi Zöldfa Utcai Óvoda (21), amely megyén kívüli szakmai együttműködési kapcsolatok kiépítésében is érdekelt. Ez az egyetlen áthidaló pont a Lépésről lépésre program két stratégiai fontosságú egységét kapcsolja össze, a program északkeleti régiós központját a Jász-Nagykun-Szolnok megyei Lépésről lépésre óvodai hálózattal.

Míg a B6-os csoportosulás maximális endogámiával működik, a B7-es blokk maximálisan exogám: a blokk intézményei között csak elszórtan találhatók együttműködési kapcsolatok, ráadásul a többi blokk tagjaihoz is csupán egy-egy szórványos szálon kötődik néhány intézmény. Feltehetően kapcsolati rendszerük ennél jóval kiterjedtebb, de mivel kapcsolataik nem a Lépésről lépésre intézményei közül kerülnek ki, azért az elemzés alapján perifériális helyzetűeknek tekinthetők. Egy-máséhoz is csak akkor

kapcsolódnak, ha szomszédos települések intézményei (48, 41, 51), vagy ha ugyanannak a kistérségi társulásnak a tagjai (62, 62), vagy történetesen egy intézmény egységnek a tagintézményei (45, 46). Ez a csoportosulás valójában annyiban létezik, amennyiben tagjai a háló legperiferikusabb szereplőinek minősülnek.

A B8, a legegyszerűbb csoportosulás, négy erősen összetartó, egymással kölcsönös kapcsolatokat fenntartó intézményből áll. Egymáson kívül csak két másik intézménnyel tartanak fenn kapcsolatot, sűrűségük meglehetősen alacsony ($=0,055$). Ettől eltekintve a kis létszámú alcsoport erős szektorális koncentrációt mutat, ugyanazon kistérségi társulás négy általános iskolai intézményét fogva át.

A fenti elemzés után valószínűnek tűnik a következtetés, hogy a különböző együttműködési blokkok különféleképpen befolyásolták az innováció terjedésének idejét és térbeli alakulását. Hogy a következtetés ne csak valószínű, hanem meggyőző is legyen, a blokkról blokkra haladó rendszeres áttekintést egy olyan elemzéssel egészítettem ki, amely az idődimenziót is bevonja a vizsgálatba, és lehetőséget nyújt arra, hogy az adaptáció idejének függvényében adjon számot az összes esetről és változóról.

A vizsgálódáshoz egy olyan mátrixot állítottam össze, amely a nyolc csoportosulás által követett innovációátvételi mintákat írja le a strukturális viszonyokban megfigyelhető redundancia és az idő függvényében, a mátrix sorai egy-egy blokkcsoportnak felelnek meg. Az oszlopok pedig azon mutatóknak, amelyek az innovációátvétel irányát és idejét befolyásolják: 1. a blokkcsoport tagjait összefűző kapcsolatok hasonlóságának mértéke, 2. a blokkcsoportok belső kohéziójának foka, 3. a blokkcsoporton belül a hídszerepben levő aktorok száma, 4. a blokkcsoporton belül az innováció átvételének ideje. Ezeket a mutatókat több változóból képeztem, melyek listáját és a számszerűsítésükhöz használt indikátorokat az alábbi táblázatban foglaltam össze (2. táblázat).

2. táblázat: Az innováció időbeli és térbeli elfogadottságát befolyásoló strukturális indikátorok összetétele

A blokkcsoport tagjait összefűző kapcsolatok ekvivalenciájának mértéke	
használt változók	mérőszám
1. a blokkcsoporton belülré mutató kapcsolatok száma	a befok értéke
2. a blokkcsoporton kívülré mutató kapcsolatok száma	a kifok értéke
3. a blokkcsoporton belül a fogadott kötések száma	a befok értéke
A blokkcsoportok belső kohéziójának foka	
használt változók	mérőszám
1. a blokkcsoporton belüli kapcsolatok sűrűsége	a közvetlen kapcsolatok sűrűsége
2. a blokkcsoporton kívülré mutató kapcsolatok száma	a kifok értéke
A blokkcsoporton belül a hídszerepben levő aktorok száma	
használt változók	mérőszám
1. a blokkcsoport tagjait összekötő belső áthidaló pontok száma	a belső áthidaló pontok száma
2. két vagy több blokkcsoport tagjait összekötő külső áthidaló pontok száma	a külső áthidaló pontok száma
Forrás: Stark–Kemény–Breiger (2000: 438) alapján saját szerkesztés és kidolgozás.	

Az ekvivalenciaváltozó a megadott mérőszámok alapján a csoportosulások ekvivalenciaskálán való elhelyezkedését méri, ahol a skála egyik végpontja a tökéletes strukturális ekvivalenciát, a másik végpont pedig a gyenge ekvivalenciát mutatja, a változó értéke az erős ekvivalenciával rendelkező kapcsolatok esetén a legmagasabb. A kohézióváltozó a csoportosulások sűrűségátlagának és a küldött jelölések számának lineáris kombinációja, lehetséges értékei az 1 és 4 közötti tartományban vannak, ahol az 1-es a legerősebb, a 4-es pedig a leggyengébb csoportkohéziószám, azaz 1-es jelöli azokat a csoportokat, amelynek tagjai erős, nagy sűrűségű és kölcsönös kapcsolatokkal rendelkeznek, 4-es pedig az alacsony sűrűségű, lazább kapcsolatokkal rendelkező tagok csoportját. A harmadik változó a csoportosulás belső/külső irányultságának az eddigiektől analitikusan eltérő oldalát írja le. Míg az előző kettő a küldött és fogadott kötések számát, illetve a kapcsolatok sűrűségét mérte a blokkcsoport tagjai között, ez a változó a blokkcsoportokon belülre, illetve kívülre irányuló áthidaló pontok számát méri. Minél több hídszerű csomópont található a csoportosuláson belül, annál magasabb a változó értéke. A negyedik, nem strukturális változónk az innovációátvétel időpontját veszi alapul. Ebben az esetben a változó különböző értékei egyszerűen azt fejezik ki, hogy az egyes csoportosulásokon belül az intézmények milyen időintervallumon belül tértek át az új módszer alkalmazására, ahol az évente egy csatlakozó intézmény jelenti a referenciakategóriát. Az ehhez viszonyított érték a változó lehetséges értékeinek arányát, vagyis az egy év alatt csatlakozó intézmények referenciaindikátorhoz viszonyított szóródását mutatja meg. A változó értéke akkor magas, ha a csoportosuláson belül az innováció terjedési sebessége eléri a célértéket (évente egy csatlakozó intézmény), minél kisebb ez az arány, annál kisebb diffúziósebességre képes. Részünkről az időváltozót tekintjük eredményváltozónak, az előző hármat pedig magyarázó változónak. A következőkben pedig azt vizsgáltuk meg, hogy az említett adatredukciós módszerek segítségével kapott származtatott magyarázó változók milyen hatást gyakorolnak az eredményváltozóra, vagyis miként befolyásolják az innováció terjedési sebességét.

Az adatok megfelelő kiértékelése után arra a megállapításra jutottunk, hogy az innovációátvétel a nagyjából egyedi kapcsolati struktúrával és viszonylag kis sűrűségű kapcsolathálóval (B4) rendelkező intézmények alkotta blokkban éri el a legnagyobb sebességet. A csoportosuláson belül az innováció terjedését hídszereplők is segítik, jóllehet, ezekhez a közvetítőkhöz nem rendelhető a véleménybrókerek kiemelt pozíciója, mivel a kifelé irányuló kapcsolatok kevésbé jellemzők rájuk. Továbbá az is megállapítható, hogy a sűrű, lokális kapcsolatokkal rendelkező szereplők alcsoportján belül, függetlenül attól, hogy a kapcsolatok jellemzően nagyobb vagy csak csekély strukturális hasonlóságot mutatnak (B6, B5), a diffúzió sebessége ugyancsak jelentősnek mondható. Itt azonban mindkét csoportosulás esetében megfigyelhető a brókerszereplők jelenléte, akik hídpozíciójuknál fogva összeköttetést képeznek a háló több lokális alcsoportja (blokkjai) között is.

A további vizsgálódásokból az is kiderül, hogy – függetlenül a kohéziós mutatóktól – az ekvivalencia nélküli kapcsolatháló (B2) ugyanúgy az innovációátvitel gátjának tekinthető, mint az erős ekvivalenciát mutató szereplők alkotta csoportosulás (B7). Noha a legátlagosabb kapcsolatokkal bíró szereplők alkotta csoportosulás (B8) mutatja a legnagyobb diffúziósebességet, miután csak egy szűk partneri körön belül segítette az innováció terjedését, ez az adat a fentiekhez képest lényegesen alacsonyabb mértékben magyarázza a diffúzió sebességét.

Ezek az eredmények azonban csak részben szolgálnak a hipotézis alátámasztására, hiszen bizonyíthatóan nem csak a laza szövésű kapcsolathálóval bíró, többségében eltérő pozíciójú intézmények alcsoportján belül terjedt gyorsan az innováció, hanem a nagy sűrűségű hálóval rendelkező, hasonló strukturális helyzetű intézmények alcsoportján belül is. Míg az egyik esetben a blokk strukturális és területi diverzifikáltsága, tagjainak eltérő pozíciója, a szereplők laza kapcsolódása egyértelmű tudáselőnyt jelentett, amely az elérhető és kiaknázható lehetőségeken, információtöbbleten keresztül az innováció gyors átvételéhez vezetett, addig az erős kohéziót mutató struktúra, sűrű szövésű kapcsolati hálójával, úgyszintén jelentős diffúziós előnyt biztosított a potenciális alkalmazók számára, hiszen az ilyen típusú hálóban a csoporton belüli gyakori interakció (kommunikáció) gyorsíthatja az információáramlást.

Továbbá az is megfigyelhető, hogy mindkét csoportosuláson belül meghatározó szerepet játszanak a közvetítők, noha az egyes csoportosulásokon belül eltérő közvetítő funkciót teljesítenek. A kis sűrűségű, jellemzően egyedi kapcsolatok alkotta (B4) csoportosulás hídszerepben lévő tagjai kétszeres közvetítő funkciót töltenek be. A debreceni Nagysándor József Általános Iskola (17), illetve a gávavencsellői óvoda (28) leginkább a regionális kapcsolatok és együttműködések kiépítésében érdekelt, a debreceni Pósa Utcai Óvoda (15) elsősorban a településen belül fejt ki fontos szakmai támogató tevékenységet. A regionális hídszerepet betöltő intézmények azáltal, hogy három csoportosulást kapcsolnak össze, mintegy áthidalva a strukturális lyukakat, több csoport véleményét is ismerik, így lehetőségük volt arra, hogy az innovációt már alkalmazók személyes tapasztalatai alapján alakítsák ki az innovációval kapcsolatos attitűdjeiket és hozzák meg döntéseiket. Ugyanakkor az is megfigyelhető, hogy kötések inkább kívülré mutatnak, ami azt jelenti, hogy tőlük csak kevesen kérnek tanácsot, és többnyire ők azok, akik tanácsért/információért másokhoz fordulnak. Ha a hídpozícióba került szereplők jellemzően a burti tipológiát vesszük alapul, akkor e tulajdonságok alapján azt mondhatjuk, hogy ezeket a szereplőket nem kifejezetten a hosszú távú szakmai együttműködés vezérelte az innovátor intézményekkel való kapcsolat kialakításakor, hanem elsősorban a helyi, intézményi szintű sikeres felzárkóztatás elősegítése, integrációs törekvéseik megvalósítása.

A pozíciók burti értelmezésének megfelelően, a nagy sűrűségű és jellemzően átlagos kapcsolatokkal rendelkező intézmények (B6, B5) alcsoportján belül,

a közvetítők (21, 4) brókerszerepet töltenek be, akik úgy jellemezhetők, hogy aktívak saját csoportjukban, de erős kapcsolataik vannak más csoportokkal is. A csoportok közötti kapcsolataik révén az egymástól viszonylag független forrásból feléjük áramló információ olyan többlettudással ruházza fel őket, melynek birtokában képesek a többi intézmény innováció bevezetésével kapcsolatos döntéseit támogatni és hatékonyan befolyásolni, vagy éppenséggel közvetíteni a mögöttük álló hálózati csoport által megszürt, koncentrált és legitimált információtömeget a háló izolált szegmensei számára.

Következtetések

Mindebből azt a következtetést vonhatjuk le, hogy az intézmények Lépésről lépésre együttműködési hálóján belül lezajló diffúziós folyamatban mind a kohézió, mind a strukturális ekvivalencia fontos szerepet játszott, az innováció gyors elterjedéséhez szükséges optimális viszonyrendszert pedig a kohézió és ekvivalencia elve mentén elkülönülő csoportosulások helyi/regionális hálója biztosította. Az így kapott – strukturális és pozicionális jellemzők által meghatározott – terjedési minta leginkább a diffúziós burok fogalmával jellemezhető, amit az intézményi együttműködések olyan zárt rendszereként definiálunk, amelyet a diffúzió hozott létre, tart fenn és működtet. Ennek megfelelően a burok úgy fogható fel, mint az innováció egy strukturálisan ekvivalens szereplők alkotta csoportosuláson belüli átadására szolgáló sűrű vagy laza szövésű kapcsolatháló. Ha az idő dimenzióját is bevonjuk vizsgálódásunkba, az eredmények azt mutatják, hogy az innováció terjedése ezeken a diffúziós burkokon belül éri el a legnagyobb sebességet, a burkok közötti átjárhatóságot pedig a hídfőként funkcionáló, egyedi kapcsolati struktúrával rendelkező, gyenge kapcsolatok (véleménybrókerek) segítik.

Ezek a megállapítások azonban csak óvatosan, a kutatási körülmények korlátainak figyelembevételével kezelhetők. Először is a meglehetősen kicsi, mindössze egy régió iskoláiból álló minta csökkenti az eredmények általánosíthatóságát. Továbbá fontos azt is figyelembe venni, hogy jelen tanulmány az újítás terjedését a program elterjedési arányaiban mutatkozó regionális különbségek szempontjából elemzi, kevés információval szolgálva arról, hogy más földrajzi, gazdasági adottságokkal bíró régióban milyen terjedési mintát írt le a program implementációja, tehát érdemes lenne a kutatást szélesebb körben is megismételni az eredmények validálása végett. Így elemzésünkkel legfőképp az oktatási implementációk hatásosabb terjesztési stratégiáinak kifejlesztéséhez járulhatunk hozzá, gyakorlati eszközöket nyújtva ahhoz, hogy a különböző innovatív kezdeményezések kitörjenek az „innovációs gettókból” és hatást gyakoroljanak az egész közoktatásra.

ABSTRACT: Reviewing the literature on the sociology of education in Hungary, one can say that the adaptation of network analysis in the field of educational innovation research is almost unknown,

despite the fact that it can be used successfully in this particular field, since the implementation of pedagogical innovations at the central/regional/local level happens through some kind of networking. In a community-based intervention like this, social networks have a key role in achieving change. Thus, during the implementation of a new pedagogical method it is worth observing how a network helps the adaptation process, or rather what roles the different network mechanisms have within the diffusion process. Keeping this in mind, we analyzed the diffusion of an alternative pedagogical programme, organized and managed outside of the frame of the national education system, developed for underprivileged students who dropped out from public education. Our main questions were the following: how did the cooperative connections between the educational institutions influence the diffusion, the temporal and spatial aspects of the educational innovation that ran its unique course in the Hungarian education system; which structural criteria ensured the optimal system of relations for the quick propagation of the pedagogical innovation. During the investigation, two of the main conceptions of network research – Granovetter's classic „strong and weak ties” theory together with Burt's „structural holes” theory – were in the focus. The results highlight that, within the observed institutional network, the diffusion process is defined by the principle of cohesion and the principle of structural equivalency, and the optimal relation system needed for the rapid spread of the innovation is secured by the local/regional social networks. The pattern of diffusion is best described by the definition of the diffusional bubble, a densely or loosely knitted network aimed at passing on the innovation among the group constituted by structurally equivalent stakeholders.

Irodalom

- Allen, H. E. (1956): *The diffusion of educational practices in school systems of the Metropolitan School Study Council*. Unpublished doctoral thesis, Teachers College, Columbia University, New York.
- Becker, M. H. (1970): Sociometric Location and Innovativeness: Reformulation and Extension of the Diffusion Model. *American Sociological Review*, Vol. 35, No. 2.
- Breiger, R. L. – Boorman, S. A. – Arabie, P. (1975): An algorithm for clustering relational data with applications to social network analysis. *Journal of Mathematical Psychology*, 12: 329–383.
- Brown, L. (1981): *Innovation diffusion: a new perspective*. New York: Methuen.
- Burt, R. S. (1976): Positions in networks. *Social Forces*, Vol. 55:1, September 1976.
- Burt, R. S. (1982): *Quantitative Studies in Social Relations*. New York: Academic Press.
- Burt, R. S. (1992): *Structural Holes: The Social Structure of Competition*. Cambridge: Harvard University Press.
- Burt, R. S. (1999): The Social Capital of Opinion Leaders. *The ANNALS of the American Academy of Political and Social Science*, 566 (November).
- Carlson, R. O. (1965): *Adoption of Educational Innovations*. Center for the Advanced Study of Educational Administration, University of Oregon.
- Coleman, James S. – Katz, Elihu – Menzel, Herbert (1966): *Medical innovation: A*

- diffusion study*. New York: Bobbs Merrill.
- Csizmadia Z. (2004): *Az innováció hálózati alapú megközelítése*. Kézirat, MTA RKK NYUKI.
- Daly, A. J. – Finnigan, K. (2010): A bridge between worlds: Understanding network structure to understand change strategy. *Journal of Educational Change*. 111: 111-138.
- Daly, A. J. – Finnigan, K. (in press): Exploring the space between: social networks, trust, and urban school district leaders. *Journal of School Leadership*.
- Danowski, J. A. (1986): Interpersonal network structure and media use: a focus on radially and non-mass media use. In: *Inter/Media: Interpersonal Communication in a MediaWorld*. New York: Oxford University Press.
- de Nooy, W. – Mrvar, A – Batagelj, A. (2005): *Exploratory Social Network Analysis with Pajek*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Dessewffy T. – Galács A. (2003): „A dolgok új rendje” – Technológiai diffúzió és társadalmi változás. In: Dessewffy T. – Z. Karvalics L. (szerk.): *Internet.hu – A magyar társadalom digitális gyorsfényképe*. Aula Kiadó, Budapest.
- Emrick, J. A. – Peterson, S. M. (1977): *Evaluation of the National Diffusion Network*. Final report. Volume II: Technical supplement. Menlo, California: Stanford Research Institute.
- Farkas J. (1974): *Az ötlettől a megvalósulásig*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Futó P. – Fleischer T. (2003): *Az EU integráció hatása a magyar környezetvédelmi politikára: A Közép-Magyarországi Régió hulladékgazdálkodásának társadalmi kapcsolatháló elemzése*. Az ADAPT EU-5 nemzetközi kutatási program keretében készített tanulmány magyar változata, www.vki.hu.
- Gaszó F. (1999): A társadalmi folyamatok és az oktatási rendszer. In Meleg Cs. (szerk.): *Iskola és társadalom II*. Szöveggyűjtemény. Pécs: JPTE Tanárképző Intézet Pedagógiai Tanszéke.
- Glover, F. (1989): Tabu search – Part 1. *ORSA Journal on Computing*, 1: 190–206.
- Granovetter, M. (1973): The Strength of Weak Ties. *American Journal of Sociology*, 6.
- Granovetter, M. (1983): Threshold models of diffusion and collective behavior. *Journal of Mathematical Sociology*, No. 9.
- Hall, G. E. (1992): The Local Educational Change Process and Policy Implementation. *Journal of Research in Science Teaching*, 29: 877–904.
- Havelock, R. G. (1973): *The change agent's guide to innovation in education*. New Jersey: Educational Technology Publishing.
- Huberman, M. (1983): The role of teacher education in the improvement of educational practice: A linkage model. *European Journal of Teacher Education*, 6(1): 17–29.
- Katz, E. – Lazarsfeld, P. (1955): *Personal influence: The part played by people in the flow of mass communications*. Glencoe: Free Press.

- Kürtösi Zs. (2006): A társadalmi kapcsolatháló-elemzés módszertani alapjai. In: Letenyei L. (szerk.): *Településkutatás II.* Budapest: Új Mandátum kiadó – Ráció Kiadó.
- Láng S. – Letenyei L. – Siklós V. (2003): Információs technológia diffúzió. Információs technológia és szakismeretek terjedése a Kaposvári kistérségben. In.: Lengyel Gy. (szerk.): *Információs technológia és helyi társadalom. II. kötet.* Budapest: BKÁE.
- Lazarsfeld, P. F. – Menzel, H. (1963): Mass Media and Personal Influence. In W. Schramm (ed.): *The Science of Human Communication.* New York: Basic Books.
- Letenyei L. (2000): Innovációs láncok falun. *Szociológiai Szemle*, 4.
- Letenyei L. (szerk.) (2006): *Településkutatás I.* Budapest: Új Mandátum Kiadó – Ráció Kiadó.
- Miles, M. B. (1969): *The development of innovative climates in educational organizations.* Menlo Park, CA: Stanford Research Institute.
- Mort, P. R. – Cornell, F. G. (1941): *American schools in transition: How our schools adapt their practices to changing needs, a study of Pennsylvania.* New York: Teachers College.
- Neal, J. W. – Shernoff, E. S. – Frazier, S. L. – Stachowicz, E. – Frangos, R. – Atkins, M. S. (2008): Change from within: Engaging teacher key opinion leaders into the diffusion of interventions in urban schools. *The Community Psychologist*, 41(2): 53–57.
- Neal, J. W. – Neal, Z. P. – Atkins, M. S. – Henry, D. B. – Frazier, S. L. (2011): A változás csatornáit: hálózati mechanizmusok összevetése a beavatkozások következtében. *Esély*, 5: 118–135.
- Rogers, E. M. – Jain, N. C. (1968): *Needed research on diffusion within educational organizations.* U.S., Educational Resources Information Center, ERIC Document ED 017740, March, 1968.
- Rogers, E. M. (1962, 2003 5th ed.): *Diffusion of Innovations.* New York: Free Press.
- Stark, D. – Kemény Sz. – Breiger, R. L. (2000): Posztszocialista portfóliók: Hálózati stratégiák az állam árnyékában. II. rész. *Közgazdasági Szemle*, XLVII. évf., június.
- Valente, T. W. (1995): *Network Models of the Diffusion of Innovations.* New Jersey: Hampton Press.
- Valente, T. W. – Rogers, E. M. (1995): The origins and development of the diffusion of innovations paradigm as an example of scientific growth. *Science Communication -- An Interdisciplinary Social Science Journal*, 16(3).
- Wasserman, S. – Faust, K. (1994): *Social Network Analysis: Methods and Applications.* Cambridge: Cambridge University Press.
- White, H. C. – Boorman, S. A. – R. L. Breiger (1976): Social structure from multiple networks: I. Blockmodels of roles and positions. *American Journal of Sociology*, 81 (January): 730–780.

SZOCIOLÓGIAI SZEMLE 22(1): 116–130.

Az önkéntes kockázatvállalás lehetséges magyarázatai az alternatív szabadidősportokban

RÉDEI Csaba

redei.csaba@tpfk.hu

ÖSSZEFOGLALÓ: Az alternatív szabadidősportok máig a rekreáció kevésbé kutatott területéhez tartoznak. Jelentőségük mégis óriási: elképesztő mértékben növekszik az új típusú szabadidősportok népszerűsége a fejlett országokban. Ezek a sportok kivételes teret nyújtanak az aktív kockázatvállalásra, ami jelentősen eltér attól a magatartástól, amelyet az élet más kockázatos helyzeteiben tanúsítunk. A tanulmány célja, hogy összegezze azokat az elméleteket, amelyek az önkéntes kockázatvállalás lehetséges okait magyarázzák. Első lépésként az alternatív szabadidősportokban megmutatkozó kockázatvállalás legfontosabb jellemzőit tekintem át, majd megvizsgálom, milyen szerepe lehet a kockázatvállalási hajlandóságban a makrokörnyezeti tényezőknek, a globális biztonsági szint változásainak és annak a túlradó szabályozásnak, amellyel a jelenkor újfajta kockázatait próbáljuk meg kivédeni. Kitérek a sport „mimetikus” szféráját körülíró elméletekre. Végül összegzem azokat a kutatásokat, amelyek e kitüntetett magatartás magyarázataiban a belső motivációk jelentőségét hangsúlyozzák, és amely elméletek szerint a kockázatvállaló egyén közvetlen célja az önmegvalósítás, az én kiteljesítése és a „flow” jellegű örömök megélése.

KULCSSZAVAK: alternatív szabadidősportok, kockázatvállalás, túlszabályozottság, kockázat-társadalom, önmegvalósítás, kiteljesedés

Középpontban az alternatív szabadidősportok

A fejlett országokban közismert jelenségnek számít az új alternatív szabadidősportok egyre növekvő népszerűsége. Az olyan sporttevékenységek, mint az ejtőernyőzés, a vadvízi evezés, a sziklamászás, a siklóernyőzés, a tengeri kajakozás, a szabadsíelés, a gördeszkázás, a hódeszkázás, a szörfözés vagy a bungee jumping új mozgásformát, új eszközöket, és legfőképp új értékeket hirdető szabadidős tevékenységek. Ezek a sportok, amelyek egy rendkívül képlékeny és gyorsan fejlődő halmazt alkotnak, a nyugati országokban fiatalok egész generációira vannak hatással. Az új sportokat különböző elnevezéssel illetik: az Egyesült Államokban leginkább action vagy alternatív sportoknak nevezi őket, mert a hagyományos versenysportokhoz képest új értékeket helyeznek a középpontba; az Egyesült Királyságban az életmód sport elnevezés terjedt el, amely a tevékenységek életmód

jellegét és kivételes identitásformáló szerepét hangsúlyozza; Franciaországban a sportok művelőinek virtuozitását és a tevékenység esztétikai élményét és művészi jellegét emelik ki; míg Németországban a kockázatsport (Risikosport) elnevezés a sport gyakorlásával együtt járó veszélyekre és kockázatokra utal. A kereskedelmi média által támogatott „extrém sport” elnevezés szintén az Egyesült Államokból ered. Az elnevezés azt fejezi ki, hogy a résztvevők a fizikai határaik kijelölésére és kiszélesítésére törekednek, illetve a félelemmel szembeni ellenálló képességüket tesztelik sportolás közben.

Az „extrém” sportok diadalútja lényegében a 70-es években kezdődött el a nyugati országokban. Ezek a sportok az utóbbi évtizedekben töretlen fejlődést mutatnak, egyre szélesebb körben terjedtek el, és mind a mai napig növekszik népszerűségük (Celsi 1993; Wheaton 2004). A fejlett országokban dinamikus növekedést tapasztalható a résztvevők számában (Yong 2008). Csak az Egyesült Államokban 2002-ben hozzávetőlegesen 86 millió főre becsülték az alternatív sportokban aktívan részt vevők számát (Ostrowski 2002). A jelenség azonban korántsem korlátozódik Amerikára: Angliában Lewis (2004) hegymászók és Wheaton (2004) szörfösök körében végzett vizsgálatai hasonló növekedésről tanúskodnak. Más nemzetközi példák tovább erősítik ezt a képet: Franciaországban Midol és Broyer (1995) a hódeszkások és szabadsíelőők szubkultúrájában, illetve Németországban a bungee jumpingot kipróbáló fiatalok körében végzett felmérései (Opaschowski 2000) tanúsítják, hogy egyre többen kerülnek az új sportágak bűvkörébe.

A sportolással kapcsolatos preferencia eltolódása kihatással van az új és a hagyományos sportok fogyasztására egyaránt. Miközben az Egyesült Államokban az új sportokat felvonultató X Games és más hasonló hivatalos sporteseményeket egyre több sportoló és néző látogatja, addig jelentősen megcsappant a hagyományos sportok (kosárlabda, röplabda stb.) iránti érdeklődés (Wheaton 2004). Az új sportok kereskedelmi értéke is óriási: az American Sports Data adatai szerint az alternatív sportokhoz kapcsolódó iparág 2004-ben 14 milliárd dollár bevételt eredményezett az Egyesült Államokban, ami a sporthoz köthető összes bevétel immár közel egyharmadát képviseli (Yong 2008).

Magyarországon kutatások híján egyelőre nem rendelkezünk olyan adatokkal, amelyek segítségével az alternatív sportok népszerűségét mérhetnénk. Induktív módon azonban arra következtethetünk, hogy hazánkban is nő azok száma, akik ezeket a sportokat – akár kísérleti jelleggel – kipróbálják. Feltételezhető, hogy a gazdasági válság és az anyagi lehetőségek beszűkülése folytán átmenetileg csökken az érdeklődés, a tapasztalatok azonban hosszú távú növekedő trendről tanúskodnak. A fentiek bizonyosságául elég lehet kilátogatni egy nyári délután a Hármashegyre, amely a siklóernyőzők és sárkányrepülők közeli paradicsoma; ellátogatni ősszel vagy tavasszal a környező országok vadvízi folyóira (az ausztriai Salzára vagy a szlovén Socára), ahol főszezon idején végelethetetlen sorban egymást érik a többek között magyar szervezésű kajakos, trekhajós és rafthajós csoportok; vagy elutazni télen a környező országok síparadicsomaiba, amelyek a síelő mellett többek között a magyar hódeszkásoktól is hangosak.

A szenzoros élménykeresés skálája és az önkéntes kockázatvállalás

Az alternatív sportok népszerűségét vizsgáló kutatások pszichológiai és szociológiai magyarázatokra egyaránt kiterjednek. Az első kutatások, amelyekben pszichológiai magyarázatokat társítottak az új sportokhoz, Zuckerman nevéhez kapcsolódnak. Zuckerman (2000) a szenzoros élménykeresés skálájával (sensor seeking scale) igyekezett meghatározni azokat a személyiségjegyeket, amelyek a kockázatos sportokban való részvételt valószínűsítik. Nyilvánvalóvá vált, hogy esetenként jelentős eltérés tapasztalható abban, hogy az egyének hogyan reagálnak ugyanazokra a környezeti ingerekre: míg egy kockázatos helyzet az emberek egy részénél félelmet vált ki és elkerülő magatartásra ösztönöz, addig mások ugyanezeket a helyzeteket kifejezetten inspirálóknak találják, és a tevékenységben rejlő kihívás jóleső érzéssel tölti el őket. A kiváltott reakció nagyban függ a monotoniatűrő képességtől: míg a többség úgy tűnik, elegendő örömet talál a biztonságos keretek között végzett munkában vagy hobbi jellegű tevékenységekben, addig mások esetében az ingereknek egy magasabb, stimulálóbb szintjére van szükség ahhoz, hogy érzelmileg aktivizálódjanak.

Az alternatív sportok egyik különleges sajátossága a sportolás közben tanúsított kockázatvállalás tényéhez kapcsolódik. Az új sportok ezen alkotóeleme a tevékenységek népszerűségének magyarázatakor a legnehezebb feladat elé állítja a kutatókat. A kalandsportokra jellemző önkéntes kockázatvállalás ugyanis éles ellentétben áll az emberiség történetét végigkísérő, hagyományosan kockázatkerülő magatartással.

Jelen tanulmány célja, hogy áttekintse azokat az elméleteket, amelyek az önkéntes kockázatvállalás lehetséges okait magyarázzák. Mielőtt bemutatom azokat a kutatásokat, amelyek a tevékenység mögött rejlő motivációkat vizsgálták, célszerű áttekintenünk, hogy melyek az alternatív sporttevékenységek gyakorlására jellemző kockázatvállalás legfontosabb jellemzői.

A kockázatvállalás jellegzetességei az alternatív sportokban

Az alternatív sportokban tanúsított kockázatvállalásról már megállapítottuk, hogy önkéntes magatartásról van szó. Második jellemzőként hozzáfűzhetjük, hogy ez az attitűd tudatos választás eredménye. A szabadidős sporttevékenységekben vállalt kockázatokat az önkéntesség mellett számos egyéb körülmény különbözteti meg más tevékenységek és döntések kockázataitól, amely körülményeket és jellegzetességeket Hayenhjelm (2006) összegezte kutatásaiban. A kockázatvállalás mögött rejlő különbségek Hayenhjelm nézetei szerint három lényeges tényező körül csoportosulnak, melyek a döntés tényleges önkéntességében, a döntés meghozatalakor az egyén számára rendelkezésre álló információmennyiségben és a döntés következményeire vonatkozó kontroll gyakorlásában öltenek testet.

Hayenhjelm kiindulópontja szerint a modern korban az egyéni tevékenységből eredő kockázatok közül a legnagyobb veszélyt a sebezhetőség kockázata jelenti (2006: 193). Ez a kockázat azoknál a döntéseknél a legnagyobb, amelyek kényszerítő körülmények hatása alatt születnek. Az ide sorolható helyzetekre Hayenhjelm az alábbi példákat adta: veszélyes menekülés politikai üldöztetés vagy szegénység elől, radikális gyógy módok vállalása egy halálos betegség elleni küzdelemben, menekülés közvetlenül fenyegető fizikai veszély elől (pl. égő házból), pénzügyi kockázatok vállalása óriási adósság visszafizetése céljából, illetve ide tartozik a megélhetési bűnözés is. Ezekre a tevékenységekre egyöntetűen jellemző, hogy kevésbé beszélhetünk az egyén önkéntes választásáról. Az ilyen helyzetekben a fenyegető körülmények legtöbbször predesztinálják a cselekvést. Hayenhjelm ezeket a szituációkat elviselhetetlen élethelyzeteknek nevezte. Az elviselhetetlen élethelyzetek további sajátossága, hogy a döntéshozó egyén kevésbé rendelkezik cselekvési alternatívákkal, a számára elérhető információmennyiség általában csekély, és kevésbé képes kontrollt gyakorolni választása következményei felett.

Az alternatív sportokból eredő kockázatok – ezzel szemben – Hayenhjelm véleménye szerint külön halmazt alkotnak. A döntés itt teljes mértékben önkéntes választás eredménye, függetlenül attól, hogy az egyén izgalmat és élvezetet keres, vagy valamilyen kiegészítő élményforrást szeretne hozzáadni az életéhez. Még akkor is ez a helyzet, ha a valódi cél a hétköznapi problémák vagy unalom előli menekülés. A döntés a kockázatvállaló egyén javát szolgálja, szükségletet elégít ki, és bizonyos értelemben helyettesíthető is. Ha a hegymászó nem tud hegyet mászni, még mindig választhatja hasonló élmények átélése céljából a síelést, a hódeszkázást, vagy korlátozottabb anyagi lehetőségek mellett pl. a gördeszkázás élményeit.

Hasonló mérvű különbség tapasztalható a két csoport között abban, hogy a döntéshozó egyén mennyi információval rendelkezik az adott tevékenység kockázatait illetően. Míg az első halmazhoz tartozó tevékenységek esetében a döntés általában információszegény vagy éppen információhiányos környezetben, sokszor egyetlen pillanat alatt születik, addig az „extrém sportoló”, legalábbis elvben, elegendő információt gyűjthet a tevékenység kockázataival és annak várható következményeivel kapcsolatban. Az időjárás és a természeti körülmények ugyan szolgálhatnak olyan meglepetésekkel, amelyek új – akár kikényszerített, és így már nem önkéntes – választás megtételére készítetik, a kiinduló állapot szerint azonban maga a döntés, amelyben az egyén a tevékenység folytatását választja, teljes mértékben önkéntes.

A sporttevékenység végzésekor gyakorolt kontroll a különbségek harmadik aspektusát képviseli. Míg a Hayenhjelm által a sebezhetőség kockázataihoz sorolt tevékenységek esetében az egyén nem, vagy alig képes kontrollt gyakorolni a döntése következményei felett, addig az alternatív sportok esetében erre számos lehetőség kínálkozik. A kockázatos helyzetek első kategóriájában a tevékenység megkezdése után a későbbi visszalépés általában már nem lehetséges. Az „extrém

sportoló”, ezzel szemben, egy bizonyos határig még visszaléphet, és ebben a visszalépésben néha komoly külső segítségre is számíthat. Hayenhjelm (2006) Göran Kropp hivatásos svéd kalandor esetét hozza fel példának: Kropp sítálpakon szeretett volna eljutni az Északi-sarkra, amikor azonban útközben azt tapasztalta, hogy a hüvelykujja fagyási sérüléseket szenvedett, segítséget kért, ezt követően helikopterrel elmentek érte és hazaszállították. Ilyen szintű támogatás és háttér csapat persze nem áll minden sportoló rendelkezésére, mégis összességében elmondhatjuk, hogy – legalábbis tudatos tervezés esetén – az alternatív sportokban a várható kockázatokat jelentős mértékben csökkenteni, és menet közben kontrollálni lehet.

Az alternatív sportokra jellemző kockázatvállalás önkéntes jellege a kutatót és a laikus szemlélődőt egyaránt nehezen megválaszolható kérdések elé állítja. Az egyik kérdés, amely a leginkább magyarázatra szorul, így hangzik: Mi lehet az indíték, vagy mi lehet a várható haszon, amely az egyént önkéntes kockázatvállalásra sarkallja? Vagyis mi lehet a motivációja annak az embernek, aki a köznyelv megfogalmazásával élve „magának keresi a bajt”? Ha erre a kérdésre Zuckerman és a pszichológusok személyiség típusokhoz fűződő magyarázatát el is fogadjuk, akkor is megválaszolatlanul marad még egy igen fontos kérdés: miért vannak a fejlett országokban egyre többen azok, akik az új sportok és új kockázatos életmódok bűvkörében élnek? A tanulmány további részében azokat az elméleteket igyekszem számba venni, amelyek közvetlenül vagy közvetett módon ezt a kérdést próbálják megválaszolni.

Kockázattársadalom versus kiszámítható világ

Az elméletek egy jelentős csoportja az önkéntes kockázatvállalás lehetséges okait a külső környezet megváltozásában látja. Ezek az elméletek a kockázatvállalási hajlandóság növekedését a globális kockázati szint emelkedésével magyarázzák.

A 80-as évek közepétől élénk diskurzus bontakozott ki a „kockázattársadalomról”, amely fogalom Ulrich Beck nevéhez fűződik. Beck azokat a mindennapi életben bekövetkezett jelentős társadalmi, gazdasági, politikai, környezeti változásokat próbálta érzékeltetni a kifejezéssel, amelyek az egyén biztonságérzetéhez kapcsolódnak (Beck 2003). A kockázattársadalom következménye, hogy alapvetően sérült a biztonságunk, de még ennél is fontosabb körülmény a biztonságérzetünk sérülése. A posztmodern korban sok embernek támad olyan érzése, hogy a saját életpályája és életútja egészen egyedi a többiekéhez képest. Ha a kockázatok egyénre szabottak, akkor a különböző veszélyeket már nem lehet kollektív szinten felfogni, csupán az egyén szintjén megtapasztalni, és a kockázatok kezelése is csak ezen a szinten lehetséges.

Beckhez hasonlóan Giddens (1999) is elfogadta a kockázattársadalom vízióját, amelyben ezt az állapotot a modernizáció előrehaladott állapotaként

értelmezte, amelynek uralkodó vonása a kiszámíthatatlanság és a rendkívül gyors változások. A késő modern állapot Giddens szerint egyenértékű a nagyfokú sérülékenységgel és a kockázatok magas szintjével. Míg a korábban általánosan elfogadott nézet szerint az egyén életét a sors irányította, addig az új korban az egyén életvezetése független és autonóm tevékenységnek tekinthető, amelyet azonban a kockázatok széles skálája veszélyeztet. Az egyén ebben a helyzetben állandó készenléti állapotba kényszerül, amelyben folyamatosan mérlegeli a kockázatokat.

Beck és Giddens követői úgy vélték, hogy a „kockázattársadalom” alapjaiban változtatta meg az egyén kockázatokkal szembeni attitűdjét. Az állandó fenyegetettség érzése egyfelől a kockázatkerülés különböző stratégiáit hívta életre a mindennapokban, másfelől azonban mintegy hozzászoktatta az embereket a kockázatok tényéhez, ami a fenyegetettség állapotának bizonyos szintű tudomásulvételéhez és elfogadásához vezetett. Úgy vélték, hogy a magasabb kockázatok, paradox módon, kevésbé hatnak bénítóan, a késő modern kor veszélyeit az ember természetes feladatként, a veszélyek kivédését pedig egyfajta kihívásként értelmezi. Ahogy a kockázatok kezelésére irányuló stratégiák reflektorfénybe kerültek, ez érdekes módon megnövelte az egyén kockázatvállalási hajlandóságát, ami a tudatosan vállalt kockázatos tevékenységek (pénzügyi spekuláció, szerencsejátékok, kockázatos egyéni életformák, gyorshajtás, „extrém” sportok) széles körű elterjedéséhez vezetett. Ahogy az ittas vezetés, a bolti lopás, az utcai randalírozás vagy az adócsalás és más szabálysértések és kihágások mutatják, a kockázatkeresésnek sokszor a törvényi korlátok sem szabnak határt.

A kockázattársadalom tehát – ebben az értelemben – nem csökkentette, hanem megnövelte az egyének kockázatvállalási hajlandóságát. A kockázatok állandó jelenléte különösen a fiatalok kockázatvállalási készségét befolyásolta pozitívan, ami részleges magyarázatul szolgálhat az olyan kockázatos tevékenységek elburjánzására, mint a dohányzás, a kábítószer-használat vagy a túlzott alkoholfogyasztás (Furlong és Cartmel 1997). Úgy tűnik, hogy a kockázatvállalást számtalan esetben kifejezetten díjazza a jelenkori társadalom: a kockáztató egyén viselkedésével megkülönböztetett társadalmi státuszt vívhat ki magának, a kockázatvállalás örömforrásként szolgál, és a kockázatokat felvállaló viselkedés sokféle előnyt biztosít az egyén számára (Plant és Plant 1992; Lupton 1999). A gyorsan változó körülmények korában a gyors adaptáció, a változások megelőlegezése, az intuíció és a veszélyekkel való bátor szembenézés váltak olyan személyes tulajdonságokká, amelyeket igen gyakran nagyra értékel a társadalmi környezet. Rummelt hozzáfűzi ehhez: „aki hosszú éveken keresztül űzte a szabadidősportok extrém válfajait, olyan élményeket élt meg és olyan izgalmakat élt túl, amelyek segítségével könnyebben fogja kezelni a kockázattársadalom kihívásait” (Rummelt 2003: 211).

Miközben az életmódsportok extrém válfajait és a spontán kockázatos viselkedés gyakorlatát nagyrészt a fiatalok szubkultúráihoz kötik (Morrissey 2008), meglepőnek tűnhet az a kettősség, amelyben a fiatalságot olykor egymásnak

ellentmondó definíciókkal próbálják jellemezni. A kutatók ezt a korosztályt olykor különösen veszélyeztetettnek (youth at risk) titulálják (Giddens 1999), máskor tudatos kockázatvállalókként (voluntary risk-taker) jellemzik őket (Plant és Plant 1992). A két kategória persze nem feltétlen mond ellent egymásnak. A „kockázattársadalom” fényében ugyanakkor érdekesen hat a kutatások azon irányvonala, amely a kockázatvállalási kedv növekedését a kockázati szint növekedése helyett homlokegyenest ellentétes körülményekkel magyarázza. A kutatók jelentős része nem, vagy csak fenntartással fogadja el a kockázattársadalom teóriáját. Úgy gondolják, hogy a jelenkor társadalmára nem a kockázatok magas, hanem éppenséggel a korábbinál jóval alacsonyabb szintje jellemző, legalábbis a fejlett országokban.

Ellis Cashmore brit sportkutató a sportok magyarázatáról írt könyvében (1996) körbejárta a sportfogyasztás lehetséges okaival összefüggő kérdéseket. A könyv bevezetőjét az alábbi érdekes sorokkal indítja: „Ki fizetne azért, hogy több mint három órán keresztül egy helyben ülve azt figyelje, amint néhányan egy disznóbőr labdát próbálnak eljuttatni egy képzeletbeli mezőbe, amely mezőt mások egy három láb hosszú kőrifa ütővel védelmeznek? A válasz: emberek milliárdjai.” Ez a kép az amerikai Super Bowl baseballkupa döntőjét idézi fel, amelyet a nézőtéren és a TV-képernyők előtt egyaránt tízmilliók kísérik figyelemmel. Miért teszik? Mert valami érdekeset és izgalmasat keresnek egy olyan világban, amely sokunk számára túlzottan sterilnek és sematikusnak tűnhet. Cashmore a jelenség okát vizsgálva két fontos megállapítást tett: véleménye szerint az élet a nyugati demokráciákban egyrészt (1) túlságosan biztonságos (itt elsősorban a fizikai kockázatokra gondol), másrészt (2) túlságosan kiszámítható. Vagyis Beck új típusú kockázatai sem feledtethetik azt a tényt, hogy ma a fejlett világ országaiban alapvetően nagyobb biztonságban élünk, mint ahogyan bármelyik történelmi korban éltek elődeink. Bár Cashmore gondolatmenetében elsősorban a másodlagos sportfogyasztásról beszél (a sport nézőként történő élvezete), következtetései nyilvánvalóan az elsődleges sportfogyasztásra és ezen a halmazon belül az alternatív szabadidősportokra is kiterjeszhetőek.

Furedi hasonló véleményének adott hangot, amikor kijelentette: „ma olyan világban élünk, amely messze biztonságosabb, mint a történelem során bármikor” (1997: 54). Lupton és Breivik is szembeszálltak Beck és Giddens nézeteivel, amennyiben tagadták, hogy az újfajta kockázatok megnövelték volna a társadalom egészségének kockázatvállalási hajlandóságát. Lupton szerint a mai világban egyértelműen a kockázatok elkerülésén van a hangsúly (Lupton 1999). Breivik szerint egy olyan társadalomban élünk, amely a kockázattal szembeni idegenkedést és a kockázatkerülő viselkedést maximálisan támogatja (Breivik 2007). A civilizációs fejlődés során az egyre diverzifikáltabb kockázatokra az egyre kiterjedtebb szabályozás volt a válasz. A kutatók hangsúlyozták: ahogy a kockázatok bővültek, úgy bővült a szabályozás is. Lupton, Furedi, Breivik és más kutatók úgy gondolták, hogy a mai ipari társadalmaknak nem a kockázatok magas foka, hanem a túlzott

szabályozás a valódi rákfeneje. A szabályozás az egyén által gyakorolt önkontrolltól kezdve az egyéntől független külső kényszerekig sokféle formát ölthet. Furedi még tovább megy, amikor kijelenti: a túlhangsúlyozott kockázatok és a minduntalan sugallt bizonytalanság létrehozta mára a „félelem kultúráját”, amelyben az egyén saját viselkedését és cselekedeteit önkéntelenül is korlátozza (Furedi 1997: 12). Lupton úgy véli, hogy a nyugati társadalmakra jellemző túlzott kockázatkerülés egybeforrt a „civilizált test” ideájával. A „civilizált test” ideája azt fejezi ki, hogy az egyén maximális erőfeszítéseket tesz azért, hogy önmaga és a teste felett kiterjedt kontrollt gyakoroljon, amely révén élete minden mozzanatát ellenőrizni szeretné. Legfőbb célja, hogy kivédje a sors keltette bizonytalanságokat.

Számtalan eset igazolja, hogy a túlzott szabályozás mennyire fojtogató légkört teremthet. Ez különösen a fiatalokra van negatív hatással. Morrissey (2008) az alábbi, a brit iskolarendszerből vett példákat hozta fel cikkében a fentiek igazolására: 2002-ben néhány iskolában betiltották a százszorszépgyűjtő kirándulásokat, mert a nevelők attól féltek, hogy a gyerekek fertőző bacilusokat szedhetnek össze a földről. Ugyanebben az évben a sérülés veszélye miatt az iskolák egy részében betiltották a yo-yo játékot. 2004-ben egy clackmannanshire-i általános iskolában betiltottak minden olyan játékot, amelynek köze volt a vadgesztenyéhez, mert kiderült, hogy az iskola két növendéke dióallergiában szenved. 2005-ben pedig nagy szenzációt kapott az a hír, hogy egy southamptoni iskolában betiltották a „rounders” nevű, a baseballra emlékeztető labdajátékot, amelyben a tanárok és diákok hagyományosan egymással vetélkedtek. A tiltás, amellyel egy 30 éves hagyományt szakítottak meg, azért lépett életbe, mert az iskola vezetése attól tartott, hogy ha baleset történik, a szülők beperelhetik az intézményüket (Morrissey 2008: 416).

Egyre bizonytalanabb vagy a szabályozás révén egyre biztonságosabb világban élünk tehát? Kétségtelen tény, hogy könnyen elbizonytalanodhat az ember az egymásnak ellentmondó elméletek láttán. Ez az ellentmondás azonban csupán látszólagos: valószínűsíthetjük ugyanis, hogy két ellentétes tényező együttesen fejt ki hatását. Aligha lehet kétségbe vonni, hogy a technikai fejlődés, a kapitalista gazdaság hullámszerű fejlődése, valamint környezetünk, éghajlatunk megváltozása, beleértve a globális felmelegedést, újfajta kockázatokat teremtett. Ebben a helyzetben az ember óhatatlanul is hozzászokik a kockázatok állandóan magas szintjéhez, ami az éberségi állapot folyamatos fenntartására kényszeríti. Úgy tűnik ugyanakkor, hogy a vélt, vagy valóban magasabb kockázati szintre kiterjedt szabályozás volt a válasz a fejlett országokban. Nehezen meghatározható, hogy ez a fokú kontroll még egészséges mértékű-e, vagy már olyan szintet képvisel, amelyben az egyén könnyen a Weber által leírt racionális világ fogságában érezheti magát. A túlzott szabályozásból fakadó korlátok és a biztonságérzet relatíve magas foka kiegészítő izgalmak keresésére sarkallják az embert. Ahogy Plant és Plant (1992) utaltak rá: „az emberek mindenféle formában keresik az izgalmat”, míg néhány ember

számára az izgalom forrása a „kábitószer és az injekciós tű, addig mások ugyanezt az állapotot és élményt a siklóernyő, a síléc és a jégcsákány világában találják meg” (Plant és Plant 1992: 120). A jelenkor számos tünetjelensége, ideértve a fiatalok túlzott dohányzását, alkoholfogyasztását és sok szempontból kockázatos életmódját, arra utal, hogy mégiscsak túlzott mértékű lehet az életünket behálózó szabályozás. Bár a védelmünket célzó kontroll olykor jogosnak tűnhet, egyúttal nehéz lehet elfogadni az ezzel együtt járó számtalan korlátozást. Sokan vélik úgy, hogy túlléptük az egészséges kereteket. Opaschowski röviden így összegezi a helyzetet: „a gomba módra szaporodó extrém sportfajták a legkézenfekvőbb bizonyítékai annak, hogy megbomlott az egészséges egyensúly az életünket fenyegető valós kockázatok és a biztonságunkat célzó szabályozás között” (Opaschowski 2000: 36).

A sport mimetikus szférája

Bár hasonló helyzetértékelésből indultak ki, a szabadidősportok egy kiterjesztett magyarázatát adták „Quest for excitement” című munkájukban Elias és Dunning (1986). A szerzők a kiinduló állapotot a fent vázolt kutatókkal összhangban ábrázolták. Ők is úgy látták, hogy a jelenkor társadalmá a túlszabályozottság állapotában van, amely állapot az élet szinte minden területére jellemző. A „civilizációs folyamat” (Elias 2004) hatásait ez utóbbi művükben a szabadidő vonatkozásában kutatták.

A modern társadalmat Elias és Dunning az „izgalom nélküli társadalom” elnevezéssel illették. A korábbi szerzőkkel ellentétben, a túlszabályozottságot és izgalomnélküliséget azonban nem az egyén, hanem a közösségi lét szempontjából tekintették érdekesnek. A kulcs, véleményük szerint, a közösségben megélt érzelmek korlátozásában van. Tanulmányukban kifejtették, hogy a fejlett ipari társadalmak magas fokú szabályozottsága jelentősen beszűkítette annak lehetőségét, hogy erős közösségi érzelmek kontrollálatlan formában kitörhessenek. Az emberiség történelme folyamán nem voltak meg ezek a korlátozások. Az izgalmat és az érzelmeket mára azonban végérvényesen a magánélet szférájába kellett száműznünk.

A fent elmondottakból következik, hogy az egyén a szabadidő szférájában igyekszik bepótolni mindazt, ami az élete többi szegmenséből hiányzik. A civilizált társadalomban a túlzott kontrollt a „mesterséges izgalom” állapotával kell kompenzálni. A szerzők szerint ezt a szerepet tölti be a sport és a szabadidős tevékenységek egy része. Elias és Dunning a sportot és más katartikus eseményeket „mimetikus” tevékenységeknek nevezte, amelyeknek elsődleges funkciója az, hogy a különböző feszültséggel teli helyzeteket (például a háborút) az érzelmek szintjén szimulálja. Az egyén úgy élheti át a felfokozott drámaiság állapotát, hogy mindeközben egy teljesen biztonságos és kontrollált környezetben tartózkodik, amelyben a kockázatokat és veszélyeket minimalizálták. Így lehet átélni a háború valóságos érzelmeit annak valóságos pusztítása nélkül. A kockázatok elsődleges

szerepe Elias és Dunning értelmezésében az, hogy érzelmeket váltsanak ki. Mivel azonban a társadalom nem szívleli a veszély fogalmát, olyan mesterséges helyzeteket kell kialakítani, amelyek biztonságosak ugyan, de mégis a veszély illúzióját hordozzák. Hasonló nézetet képvisel a már hivatkozott Hayenhjelm is, amikor a szabadidősportokra jellemző veszélyhelyzeteket a sérülékenységből eredő tényleges kockázatokkal vetette össze és a két csoport közötti döntő különbségekre hivatkozott.

A fent bemutatott kutatásokból az a megállapítás következik, hogy túlszabályozott világunkban az egyén nem a valós veszélyeket, hanem csupán a veszélyek illúzióját keresi. Az ehhez hasonló illúziókat elsősorban a tömegrendezvények, sportmérkőzések látogatásán és a drámai hangulatot keltő televíziós közvetítéseken (sport, bűnügyi hírek, VV kiszavazó show stb.) keresztül lehet megélni. Lupton (1999), aki elfogadta Elias és Dunning érvelését, úgy vélekedett, hogy az egyéni kockázatvállalás izgalma hasonló szerepet tölthet be, mint a tömegjelenetek során felszabaduló kollektív érzelmek. Míg a „civilizált én” megregulázása a kockázatok elkerülésére ösztönöz, addig a fizikai tevékenységekkel együtt járó kockázatoknak katartikus szerepe lehet. Ezen kockázatok révén képes az egyén kitapasztalni azokat az érzelmeit, amelyek megélése élete legtöbb szegmensében lehetetlenné vált.

Bár Elias és Dunning érvelése elegendő magyarázatot adhat a tömegtüntetéseken vagy futballmérkőzéseken tapasztalt szélsőséges megnyilvánulásokhoz, az újabb kutatások alapján azonban kevésbé magyarázza az önkéntes kockázatvállalás individualista formáit. Elias és Dunning nézetei elsősorban a közösségekben átélt érzelmek megértéséhez nyújtanak támpontot. Ez részben átültethető a közösségben, csoportos formában űzött „extrém” sportokra. De mi a helyzet azokkal a sportolókkal, kalandorokkal, akik egyedül indulnak útnak, és a tevékenységükből a nyilvánosságot is kizárják? Stranger rámutatott, hogy Elias és Dunning tézise nem magyarázza meg azon individuális törekvéseket, amelyek esetében a sporttevékenység a nézők tömegének kizárásával zajlik (Stranger 1999). Wheaton pedig hozzáfűzte ehhez, hogy az ilyen magyarázatok a szabadidősportok extrém válfaji esetében sem kielégítőek. Ezek a sportok ugyanis a reális kockázatok nem csupán illuzórikus, hanem ténylegesen magasabb szintjét hordozzák (Wheaton 2007). Végül Morrissey (2008) cikkében utalt rá, hogy az izgalom mimetikus szférája nem nyújt elegendő magyarázatot a fiatalok kontrollálatlan, spontán, ad hoc viselkedésének megértéséhez. A Morrissey által megemlített kockázatos tevékenységek (pl. a tömegközlekedési eszközök ütközőjén stb. történő utazás, vagy a bevásárlókocsikon való száguldás, a „trolley surfing”) olykor kifejezetten a veszélykeresést célozzák, és közvetlenül a civilizált magatartásformákkal szállnak szembe.

A legújabb kutatások, bár elfogadják a külső környezet és a közösség befolyásoló hatását, egyéb tényezőkből eredeztetik a motiváció kialakulását. Ezzel elérkeztünk a kutatások legújabb hullámához, amelynek képviselőiről (Stranger, Wheaton, Lyng, Celsi és Csíkszentmihályi) általában elmondható, hogy leértékelik

a külső kockázati szint és a „mimetikus” szféra hatását, és a szabadidős sporttevékenységek okaiban alapvetően a belső indítékok szerepét hangsúlyozzák.

Az egyén kiteljesedése, az én megélése, a „flow” és más belső motívumok

A belső indítékok jelentőségét kiemelő kutatások a kockázatoknak a hagyományostól merőben eltérő megközelítését alkalmazzák. Korábban a kockázatot egyfajta szükséges rosszként értelmezték (pl. The Macquarie Encyclopedic Dictionary 1995). Ma már vitathatatlan tény, hogy a kockázatvállalásnak megvan a maga pozitív hozadéka. Akik veszélyes tevékenységekbe bocsátkoznak, önmaguk és mások előtt bizonyítják, hogy képesek uralkodni a félelmeik felett és kontrollálni tudják a testüket és az énjüket. Ezzel egyidejűleg felfokozott érzelmi és izgalmi állapotba kerülnek. Az egyének azért vesznek részt veszélyes tevékenységekben, mert maga a kockázat lesz csábító számukra (Celsi 1993). A veszély szolgálhat egyfajta örömforrásként, amelyet tudatosan keresnek a résztvevők. A kockázat ebben az értelemben nem más, mint egy eszköz, amely révén az egyén különleges minőségű, „felsőbb szintű” élményekhez juthat (Csíkszentmihályi 1990).

Úgy tűnik, a kockázatok pozitívabb értelmezése kiemelt helyet kap napjainkban. Az önkéntes és tudatos kockázatvállalás mára olyan természetessé vált, hogy az angol nyelvben Hunter S. Thompson újságíró nyomán egy külön kifejezéssel (edgework) illetik ezt a jelenséget. Steven Lyng, aki elsősorban ejtőernyősökkel foglalkozott, kiterjedt kutatásokat végzett az „edgework” körébe sorolható tevékenységek feltérképezésében, amelyben főként a résztvevők motivációit kutatta. Lyng egyfelől elismerte a külső környezet motivációra gyakorolt hatását, amennyiben ezt írta: „a kockázatos tevékenységek vonzereje egyre nő a modern társadalom túlszabályozott rendszerében, amelyet az elidegenedés és a túlszocializáció fémjelez, és amelyben az egyént szorosan köti a bürokratikus rutinok gyakorlata” (1990: 865). Másfelől azonban a kockázatvállalás magyarázatában a belső motivációkra helyezte a hangsúlyt. Lyng úgy találta, hogy a kockázatos tevékenységeknek általában kettős céljuk van: az egyén a teljesítmény technikai határait keresi (pl. a tesztrepülés vagy az autóversenyzés esetében), és/vagy a test és a psziché jelentette korlátokat igyekszik megtalálni (mint pl. a maratont futók esetében). Az egyén számára az jelenti a legfőbb kihívást, hogy megőrizze a kontrollt egy olyan helyzetben, amely a teljes káosszal fenyeget, és amelyet a legtöbb ember teljesítéssel kontrollálhatatlannak érez. Az élmény, hogy úrrá lesz a káosz felett, jelentős örömforrásként szolgál. A Lyng által megkérdezett ejtőernyősök azt állították, hogy a kockázatok révén közelebb kerülnek az önmegvalósítás, az önmeghatározás és a kiteljesedés élményéhez (Lyng 1990).

Az Elias és Dunning által felvetett érzelmek kérdése sem másodlagos jelentőségű Lyng tézisében. Lyng azonban úgy vélte, hogy nem a közösségi érzelmeknek, hanem az egyénileg átélt érzelmeknek van döntő jelentősége. A kutató azt tapasztalta, hogy a kockázatok legyőzésével kapcsolatos pozitív élményeket a

különleges érzelmek egész sora kíséri. Az élmények kezdeti stádiumában a félelem átütő érzése a döntő. Lyng felméréseiben még azok az ejtőernyősök is elismerték a félelmet, akik már több ezer ugrást hajtottak végre. A zuhanás pillanatában azonban a kezdeti félelem átadta helyét a mérhetetlen izgalom és a legyőzhetetlenség túláradó élményének.

Lyng arról számolt be a kutatásában, hogy a sportot kísérő különleges szellemi-fizikai állapot többek között a valóság érzékelését is módosítja. A megváltozott tudatállapothoz három megfigyelt jelenséget társított: a megváltozott idő-érzékelést, a természettel vagy a sportolás eszközével való harmónia érzését és a „hiperrealitás” élményét. Az időérzékelés véleménye szerint lehet lassúbb vagy gyorsabb a ténylegesnél: az ejtőernyősök a beszámolóik tanulsága alapján a 45 másodperces szabadesést örökkévalóságnak érezték, míg más felmérésekben a sziklamászók a sziklákon eltöltött több órát mindössze néhány percként élték meg (Lyng 1990). A harmónia nyilvánvalóan arra utal, hogy a pilóta vagy az autóversenyző egynek érzi magát a gépével, az ejtőernyős, a szörfös, az extrém síelő pedig szoros egységet érez a természettel. Lyng végül a „hiperrealitás” élményével arra a körülményre utalt, hogy a résztvevők a sportolásból fakadó élményeket a hétköznapi lét pillanatainál sokkal valóságosabbnak érzékelték. A Lyng által megkérdezett ejtőernyősök egyike így nyilatkozott erről: „Először mindig megijedek, és eltűnök rajta, hogy milyen bizarr dolgot művelek – kiugrom egy repülőgépből. De amint kiugrom, úgy érzem, mintha máris egy másik dimenzióba kerülnék. Minden nagyon valóságosnak és igaznak tűnik. *A szabadesés sokkal valóságosabb, mint a hétköznapi létezés*” (kiemelés tőlem – R. Cs.).

A Lyng által leírt állapot szorosan kapcsolódik a „flow” élményéhez (Csíkszentmihályi 1985). A „flow” állapotát szintén az időérzék torzulása, a személyes átalakulás élménye és a természettel, illetve a tevékenység eszközével érzett teljes harmónia élménye kíséri. Lyng mindazonáltal úgy vélte, hogy a két állapot között jelentős különbségek vannak, amelyek az egyes állapotokat leíró, egymástól eltérő strukturális paraméterekből adódnak. Lyng a tudatos szintű élmények skáláján három kiemelt csoportot különböztetett meg. Az egyik szélsőséges állapotot az unalmas egyhangúság képviseli az élmények skáláján, a másik szélsőség pedig a félelmet keltő káosz állapota. A kettő között helyezkedik el az a szint, amelyet Lyng a változatos élmények világának nevezett (1990: 863). A „flow” élménye ez utóbbi köztes állapothoz kapcsolódik, amelyben az egyén képességei és a feladat, illetve a környezet által támasztott kihívások egyensúlyban vannak egymással. Az „edgework” kategóriába tartozó tevékenységek azonban inkább a harmadik csoportba tartoznak, mivel ezen csoportban nem feltétlenül, vagy nem folyamatosan áll fenn az egyensúly a képességek és a kihívások között. A másik fontos különbség az egyes tudatállapotokban átélt élmények közötti különbségekből adódik. Míg a „flow” állapotát általában az öntudat elvesztése kíséri (Csíkszentmihályi 1990: 491), addig a kockázatos tevékenységek során átélt csúcselményekre Lyng szerint

az én intenzív megélése és a legyőzhetetlenség érzése a jellemző, amely az én kiteljesedésében ölt testet (Lyng 1990: 863).

Stranger, aki az ausztrál hullámszörfösök világát kutatta, Lyng és Csíkszentmihályi megállapításaival hasonló következtetésekre jutott a motivációk tekintetében. A sportolás közben érzett izgalom, Stranger szerint, önmagunk felülmúlásának élményéből táplálkozik. A kutatásban megkérdezett szörfösök legfőbb motivációi a természettel való egység érzése (visszautalás Lyngre), az én kiteljesedése és a pillanat intenzív megélése voltak (Stranger 1999). A legfontosabb hívó szót Stranger szerint a szépség élménye jelenti. Úgy látta, hogy az izgalom utáni vágy elsősorban a szépség kereséséből táplálkozik. A posztmodern létben az élmények pusztá szépsége átveszi a modern kor racionális magyarázatainak szerepét (Stranger 1999: 270). Vagyis nem valamiféle célszerűség, hanem a szépség élménye idézi elő azt az érzést, hogy jó részt venni az ilyen sportokban. Ez az érzés Stranger szerint az izgalom kereséséből és a tudat alatti élményekből táplálkozik.

Celsi a 90-es évek elején a motiváció kutatásában egy komplexebb modell felállítására tett kísérletet. Lynghez hasonlóan ő is az ejtőernyősök szubkultúráját kutatta. Celsi is elismerte a külső körülmények hatását. Az ejtőernyősökről készített etnográfiai jellegű munkájában (1993) kiemelte, hogy a makrokörnyezeti tényezők hatása mellett számos egyéb tényező is befolyásolja a nagy kockázatú szabadidősportokban való részvételt (Celsi 1993). Ezeket a tényezőket személyiségek között érvényesülő és személyiségen belül megmutatkozó tényezőkre bontotta. Az első csoportba a közösségi élményt célzó tényezők tartoznak, míg a második csoport az egyéni örömök területe. Celsi a részvételre sarkalló hatásokat más szempontból normatív, öntökéletesítő és hedonista jellegű motivációknak nevezte. A normatív hatások véleménye szerint több síkon jelentkeznek. Ide tartozik a belső késztetés, amely arra indít, hogy valamilyen régóta vágyott tettet végrehajtsunk, vagy más személyek norma jellegű „elvárásai”, amelyek szintén a sporttevékenység kipróbálására ösztönözhetnek. A motiváció összefügghet a közösségben átélt élménnyel, amely még jelentősebb lehet egy a társadalom normáitól eltérő normákat valló közösség esetében. Az öntökéletesítés motivációján Celsi azt értette, hogy az egyén a megelégedettség érzésére vágyik, illetve átlag feletti kompetenciára szeretne szert tenni kedvenc sporttevékenységében. Kiemelte, hogy a veszélyes körülmények között folytatott cselekvés és a közben elsajátított tudás vagy új képességek jelentősen megnövelhetik az egyén önértékelését, ami a motiváció újabb fontos forrását jelentheti. A harmadik ösztönző tényező az élményszerzés hedonista jellegéhez kapcsolódik. Celsi – Lyng és Stranger nézeteivel összhangban – kijelentette, hogy minden izgalmas cselekvés jelentős örömforrásként szolgál, és végeredményben katartikus élményhez juttatja az egyént egy a társadalom által veszélyesnek tekintett tevékenységben.

A belső motivációk fontosságát kiemelő kutatókról egyöntetűen elmondható, hogy nem tulajdonítanak a társadalmi biztonságérzetet befolyásoló erőknél különösebb jelentőséget. Véleményük szerint nincs értelme a kockázattársadalomról

és a kiszámítható világról folytatott diskurzusnak. Nem a makrotársadalmi folyamatok változását tekintik elsődleges magyarázatnak. Bár elismerik a média által propagált új értékek hatását, a kockázatos tevékenységek mögött megbúvó motívációk, véleményük szerint, elsősorban nem a külső kockázati körülményekből, hanem az érintett egyén személyiségének mélyéből származnak.

ABSTRACT: Within the field of recreation, the topic of alternative or action sports is still underresearched. However, such sports are of vital importance: studies have revealed that their popularity among young people is continuously on the rise in the developed countries. Alternative recreational sports offer special opportunities of risk-taking – a behaviour very different from risk-taking in everyday situations. This study aims at summarizing the theories that attempt to explain the attitude of voluntary risk-taking. First, I examine the special characteristics of risk-taking in alternative sports, then I go on to see what kind of role macro-economic factors, changes in the global level of security and extensive regulations of our everyday lives might play in the process. I also summarize the theories related to the “mimetic” sphere of sports. Finally, I summarize the theories that highlight the importance of intrinsic motivations such as self-determination, self-actualization and the pursuit of “flow” and other pleasures in the activities.

Irodalom

- Beck, U. (2003): *A kockázat-társadalom / út egy másik modernitásba*. Budapest: Századvég.
- Booth, D. (1995): Ambiguities in Pleasure and Discipline: The Development of Competitive Surfing. *Journal of Sport History*, 22 (3): 189–206.
- Breivik, G. (2007): The quest for excitement and the safe society. In McNamee, M. J. (szerk.): *Philosophy, risk and adventure sports*. London: Routledge, 10–24.
- Cashmore, E. E. (1996): *Making sense of sports*. New York: Routledge and Kegan Paul.
- Celsi, R. L., Rose, R. L. és Leigh, Th. W. (1993): An exploration of high-risk leisure consumption through skydiving. *Journal of Consumer Research*, 20: 1–22.
- Csikszentmihályi M. (2001): *Flow, az áramlat, a tökéletes élmény pszichológiája*. Budapest: Akadémiai K.
- Elias, N. (2004): *A civilizáció folyamata*. Budapest: Gondolat.
- Elias, N. és Dunning, Eric (1986): *Quest for excitement: sport and leisure in the civilizing process*. Oxford: Oxford University Press.
- Furedi, F. (1997): *Culture of Fear: risk taking and morality of low expectation*. London: Continuum.
- Furlong, A. és Cartmel, F. (1997): *Young people and social change: individualisation and risk in late modernity*. Buckingham: Open University Press.

- Giddens, A. (1999): Risk and responsibility. *Modern Law Review*, 62(1): 1–10.
- Hayenhjelm, M. (2006): Out of the Ashes: Hope and Vulnerability as Explanatory Factors in Individual Risk Taking. *Journal of Risk Research*, 9(3): 189–204.
- Lewis, N. (2004): Sustainable adventure: embodied experiences and ecological practices within British climbing. In Wheaton, B. (2004): *Understanding life style sports, consumption, identity and difference*. London: Routledge, 70–93.
- Lupton, D. (1999): *Risk*. London: Routledge.
- Lyng, S. (1990): Edgework: A Social Psychological Analysis of Voluntary Risk Taking. *American Journal of Sociology*, 95(4): 851–886.
- Midol, N. és Broyer, G. (1995): Towards an anthropological analysis of new sport cultures: The case of whiz sports in France. *Sociology of Sport Journal*, 12: 204–212.
- Morrissey, S. A. (2008): Performing risks: catharsis, carnival and capital in risk society. *Journal of Youth Studies*, 11(4): 413–427.
- Opaschowski, H. W. (2000): *Xtrem – Der kalkulierte Wahnsinn: Extremsport als Zeitphänomen*. Hamburg.
- Ostrowski, J. (2002): Corporate America makes pitchmen of pariahs. *Sports Business Journal*, Augusztus 12–18, 19–26.
- Plant, M. és Plant, M. (1992): *Risk-takers: alcohol, drugs, sex and youth*. London: Routledge.
- Rummelt, P. (2003): Risiko-Sport in der Risiko-Gesellschaft – semantischer Zufall oder logische Konsequenz? In G., Norbert és Schwier, J. (szerk.): *Abenteurer, Erlebnis und Wagnis. Persepektiven für den Sport in Schule und Verein?* Hamburg, 203–220.
- Stranger, M. (1999): The Aesthetics of Risk. A Study of Surfing. *International Review for the Sociology of Sport*, 34(3): 265–276.
- The Maquarie Encyclopedic Dictionary (1995): North Ryde, NSW: Macquarie Library.
- Wheaton, B. (2004): Inroduction: mapping the lifestyle sport-scape. In Wheaton, Belinda (2004): *Understanding lifestyle sports, consumption, identity and difference*. London: Routledge, 1–28.
- Wheaton, B. (2007): Windsurfing: An extreme form of material and embodied interaction? *Anthropology Today*, 23(6): 8–12.
- Yong, J. K. (2008): Action sports participation: consumer motivation. *Internatio nal Journal of Sports Marketing & Sponsorship*, januári szám, 111–124.
- Zuckerman, M. és Kuhlman, D. M. (2000): Personality and Risk Taking: Common Biosocial Factors. *Journal of Personality*, 68(6): 999–1029.

SZOCIOLÓGIAI SZEMLE 22(1): 131–136.

Korszakok határán

Válogatás Rézler Gyula 1932 és 1999 között megjelent írásaiból. Szerk. Tóth Pál Péter, Budapest, Gondolat Kiadó, 2011, 302 o.

BARTHA Eszter

barthaeszter@hotmail.com

Rézler Gyula neve nem ismeretlen a tájékozott magyar olvasó előtt, de a teljes életmű megismerése sokáig váratott magára. A jó érzékkel összeválogatott kötet immáron a második Rézler Gyula túlnyomórészt Magyarországon született írásai-ból, amely a tudós születésének 100. évfordulója alkalmából rendezett akadémiai emlékülés alkalmából jelent meg.¹ A kötet fontos lépés azon az úton, ami elvezet bennünket Rézler Gyula újrafelfedezéséhez, megmutatja a magyarság helyzetéről kialakított gondolatainak aktualitását, és segít kijelölni a helyét a magyar szocio-lógiában – amivel a tudomány a mai napig adós maradt.

Rézler Gyula nehéz történelmi időszakban született és kezdte meg tudományos pályafutását, de éppen ezek a körülmények segítették őt abban, hogy újraértékelje a magyar fejlődést és Magyarország lehetőségeit. Fiatalkorát – mint megannyi más magyar kortársát – meghatározta a trianoni területek elvesztése, és a hit abban, hogy egy nemzetileg egységes, erős, keresztény Magyarország megoldást adhat a magyar történeti-gazdasági fejlődés évszázados zsákutcáira. Fiatalkori írásait át-ítatja ez a hit, mint ahogyan őszinte politikai meggyőződés fűtötte annak bizonyga-tásában is, hogy a magyar fiatalságnak kitüntetett szerepe van az új politika kiala-kításában, amely elvezethet a remélt egységes, erős nemzetállamhoz.² Akkor még Rézler persze nem sejtette, milyen tragédiákat okoz a faszizmus, amely ezzel az ideával – és persze a fiatalság következetes (és tegyük hozzá, erőszakos) politikai nevelésével operál.

Rézler Gyula fiatalkori írásait a kor társadalmi kontextusában kell értékelnünk, és nem kétséges, hogy mindenkor elkötelezett volt a nemzeti ügy iránt. A fiatalság iránti őszinte aggodalom és elkötelezettség vezérelte akkor, amikor több cikkben is szóvá tette a magas diplomás-munkanélküliséget, a protekciózást az állások betöltésénél, vagy éppen a fiatalok fizikai erőnlétének és sportkultúrájának fontosságát. A *Magyar Egyetemi Híradó*ban megjelent cikkei már mutatják remek stílusát, logikai

1 Az első kötet: Tóth (szerk., 2005). Az évforduló alkalmából kötet is készült a Rézler-ösztöndijasok munkáiból: Janky (szerk., 2011). Az MTA Székházában a IX. Osztály Emlékülésére a Rézler-centenárium alkalmából 2011. május 27-én került sor, Pálin-kás József professzor, az MTA Elnökének védnökségével. A konferencia levezető elnöke Tóth Pál Péter volt, a bevezető, megnyitó előadást Török Ádám osztályelnök akadémikus tartotta.

2 „Programot az ifjúságnak!”

érzékét és lényeglátó gondolkodását, és sejtetik benne a későbbi nagy tudóst. Sok gondolata ma is aktuális – idézhetnénk itt például azt a megállapítását, hogy igen magas a diplomás-munkanélküliség, ami arra kényszeríti a fiatalokat, hogy képzettségük alatt vállaljanak el bármilyen munkát, ami éppen adódik,¹ vagy pedig azon sürgetését, hogy a magyar fiatalságnak behatóbban kellene tanulmányoznia a közgazdaságtant, mert a leendő diplomások e téren aggasztó hiányosságokat árulnak el.² De Rézler Gyula politikai és szociális érzékét dicséri, hogy kiemeli a magyar feudális eredetű földbirtokrendszer tarthatatlanságát, és rámutat arra, hogy a román földszerzés Erdélyben már Trianon előtt végbement³ – ami szépen mutatja az akkori politikai elit rövidlátását és felelősségét a nemzeti területek nagy részének elvesztéséért. Rézlerből nem hiányzott a politikai bátorság, amit számtalan alkalommal bizonyított – már fiatakorában is hozzá mert nyúlni politikai tabutémákhoz, és mindenkor igazságérzete, emberi és tudományos becsületessége, példátlan objektivitása irányította megnyilvánulásait. Említhetem itt többszörös felszólalását a protekciózás ellen,⁴ a diplomás-munkanélküliség csökkentésére irányuló, mai is aktuális javaslatait,⁵ de idetartozik a fiatalság helyzete miatti aggodalma vagy a földreform melletti felszólalása is.⁶

Rézler Gyula azonban mindenekelőtt tudós volt és nem politikus. A háború előtti munkásságának kiemelkedő részét képezik munkáskutatásai és a tudományos módszertan kidolgozása. Keményen bírálta a falukutatókat, amiért nem elég módszeresek, és sokszor társadalmi riportokkal és szubjektív leírásokkal helyettesítik a komoly tudományos vizsgálódást és kritikai elemzést. Még Erdei Ferencnél, akit egyébként nagyra tartott, sem habozott rámutatni az írások belső ellentmondásaira és a definíciók pontatlanságaira. Rézlernél – és ez tudományos program volt nála! – döntő volt az ideológiamentesség és a módszer objektivitásának tisztelete. A falukutatókat éppen azért bírálta, mert sokszor hiányzott a tudományos módszer – nem tudjuk meg a másik fél, a szembenálló társadalmi osztályok érveit, mint ahogyan azt sem, hogy mennyire elterjedt a vizsgált negatív társadalmi jelenség (az egykezés, a hiányos táplálkozás, az alkoholizmus vagy a reménytelen nyomor).⁷ Rézler saját témaválasztásában – az ipari munkásság helyzetének felmérésében – szigorúan következetes tudományos módszert követ: az adatfelvétel kiterjed a település és az üzem sajátosságaira, a gyáripar munkástársadalmára, a munkafeltételek alakulására, az üzemek szociálpolitikájára, az érdekképviselőre és a szervezkedésre, a munkásság lakás-, családi, gazdasági és kulturális viszonyaira. Az általa kidolgozott módszerrel vizsgálta a téglagyári, cukorgyári, vasgyári és textilipari munkásságot. A korszakban írt nagy műve – A magyar nagyipari

1 „Veszélyben a diploma!”

2 „Közgazdasági látóköörünk hiányai!”

3 „A múlt hibái – a jövő tanulságai!”

4 „Riport a fővárosi gyakornoki vizsgákról!”

5 „Kálváriás diploma!”

6 „A múlt hibái – a jövő tanulságai!”

7 „A magyar társadalomleírás kialakulása az elmúlt évtizedben.”

munkásság kialakulása 1867–1914 (Rézler 1938) – a két világháború közötti magyar szociológia maradandó teljesítménye. Megmutatja, hogy lehet módszeres empirikus kutatást folytatni Magyarországon is – még hozzá egy olyan témában, ami finoman szólva nem élvezte az akkori politikai hatalmi elit támogatását. Itt hívom fel a figyelmet Rézler Gyula páratlan szorgalmára és forrásérzékenységére – igen jó érzékkel, Edward P. Thompson előtt felfedezte a rendőrségnek a munkásmozgalomról a belügyminisztériumhoz felterjesztett titkos jelentéseit, amelyeket felhasználó munkájához.

Rézler Gyula régi álma volt egy integrált munkatudományi kutatóintézet létrehozása, amely interdiszciplináris elvek mentén tanulmányozta volna a munkát, belevonva a vizsgálódásba a szociológiát, a közgazdaságtant, a jogot, az államtudományokat és a lélektant.⁸ Ezt végül 1943-ban sikerült megvalósítani, és itt került Rézler Gyula kapcsolatba Hegedüs Andrással és Szűcs Ferencsel, akik az Intézetnek dolgoztak. 1944-től az Intézet – Rézler Gyulának a kötetben megjelent visszaemlékezése alapján – az ellenállási tevékenység fedezékéül szolgált. A németek azonban kész listával rendelkeztek – Hegedüst, aki kérdezőbiztosként vett részt Rézler gyári kutatásaiban, letartóztatták, maga Rézler Gyula pedig bujkálásra kényszerült.⁹ Az Intézet összegyűjtött anyagait és könyvtárát eltűzelték a várost a náci rémuralom alól felszabadító szovjet csapatok.

Rézler Gyula szociológiája még sokáig felfedezetlen maradt, ezért csak örülhetünk annak, hogy a kötetben a „Bevezetés a szociológiába” című rendszerező munkája is helyet kapott. Rézler a bemutatott szociológiai elméletek egyfajta szintézisére törekedett, de láthatóan nagy hatást gyakorolt rá a marxizmus mint módszer szigorú tudományossága, rendszerező hajlama és társadalomszemlélete okán. Igen nagy kár, hogy a tudóst az akkori dogmatikus légkörben kirekeszteni és nem befogadni igyekeztek abban a hazában, amelyért annyit tett tudományosan és politikailag. Itt érdemes megemlíteni a „Kiegyezés és Trianon: Szempontok a legújabbkori magyar történelem revíziójához” című írását, amelyben lelkiismeretesen igyekszik számot vetni saját fiatalkori nemzeti romantikus eszményeivel – a fasizmus tragédiája után.¹⁰ Rézler a kiegyezésben véli megtalálni a magyar liberalizmus fő buktatóját – a magyar nemzet, úgymond, egészséges politikai érzékkel elvetette a hanyatló Habsburg Birodalommal való szövetséget, amelyet úgy erőltetett rá egy szűk csoport, amely ezáltal jól fizető állásokhoz jutott az újraszervezett birodalomban. A kiegyezés azonban ellentétes volt az ország nemzeti és gazdasági érdekeivel, és konzerválta a Nyugattól való gazdasági függést. Rézler azonban itt túlzottan nemzetközpontúan gondolkodik, és nem veszi figyelembe azt a tényt, hogy Magyarország évszázados gazdasági lemaradásban volt a Nyugathoz képest, és a kiegyezés lehetőséget teremtett arra, hogy az ország tőkéhez, hitelhez jusson – ami nélkül csak a lakosság embertelen kizsákmányolása árán valósítható meg az

⁸ A munkatudomány feladatai Magyarországon.

⁹ Első lépések a szociológia terén. Megemlékezés Hegedüs Andrásról.

¹⁰ Itt érdemes megemlíteni, hogy Rézler Gyula Harvardon tanító féltestvére szaktekintély volt Trianon témájában.

erőltetett iparosítás, mint azt a kommunista rezsimek példáján is láthatjuk. Rézler sokat írt a magyar ipar fejlesztéséről, mint ahogyan azt is sürgette, hogy a háború utáni szociálpolitika szervesen ágyazódjon bele az állami gazdaságpolitikába. Arra a kérdésre azonban nem válaszolt, hogy miből finanszírozza mindezt egy tőkehiányos ország, amelynek népessége, ipara és közlekedése szörnyű károkat szenvedett a második világháborúban, amelyből vesztesen kerül ki a náci Németország csatlósaként. Talán hasznos lett volna egy szembenézés azzal, hogy kiket terhel a felelősség mindeztért – noha Rézler Gyula politikai tevékenysége a háború idején maga is megválaszolja ezt a kérdést.

A tudós 1945-ben megjelentetett egy fontos tanulmányt a munkásosztály felemelkedéséről Európában, amely szerepel a kötetben.¹¹ Ekkor Rézler még optimistán azt gondolta, hogy a győzedelmes munkásosztályt képviselő kommunista párt nem a polgári osztály megsemmisítésére, hanem a békés egymás mellett élésre fog törekedni. A tanulmány fontos megállapítása, hogy a munkásság élete egész Európában átalakul, és közeledni fog a polgári osztály fogyasztásához és életszínvonalához. Az már igazán nem Rézleren múlt, hogy optimista prognózisa tévesnek bizonyult, és az 1948-as hidegháborús fordulat után a kelet-európai kommunista pártok sehol sem a békés egymás mellett élésre, hanem a polgárság és a polgári életforma, ideológia felszámolására törekedtek. Nem menti ezt a törekvést az a tény sem, hogy a rivális baloldali pártokkal és eszmékkel sokszor még kegyetlenebbül számoltak le, mint a pusztulásra ítélt polgársággal – erről tanúskodik a koncepciók perek szomorú története és a humán tudományok gleichschaltolása a marxista-leninista legitimációs ideológia jegyében – akkor is, ha a marxizmus létrehozott egy nemzetközileg is számottevő, jelentős eredményeket elérő iskolát.

Rézler Gyula végül menekülni kényszerült Magyarországról, miután barátai figyelmeztették, hogy koncepciók per készül ellene, azzal a váddal, hogy a Harvardon tanító féltestvérenek kémkedett. Ez a kényszerű emigráció aztán sokáig végképp lehetetlenné tette a tudós hazai elismerését, akinek munkái ráadásul sok mindenben ellentmondtak a kommunista legitimációs ideológiának – hiszen például rámutatott arra, hogy a „kizsákmányolt” nagyipari munkásosztály a háború előtt jobban keresett, mint a magyar átlag, és sok nagyvállalat nagylelkű szociális politikát folytatott. Csak a Kádár-korszak viszonylagos politikai enyhülésével kezdődhetett el Rézler Gyula munkásszociológiai írásainak hazai újralfedezése: Litván György (1974) például közölt részleteket Rézler fontos munkáiból, amelyek megalapozták munkáskutatásai módszertanát, és 1972-ben a tudós a Szociológiai Szemlében is publikált egy részletes és a tőle megszokott alaposággal és lelkiismeretességgel megírt áttekintést a két világháború közötti munkás- és üzemszociográfiai munkákról, amelyben megállapította, hogy szemben a közhiedelemmel, a szerzők jó része nem volt kommunista.¹²

11 „A munkásosztály felemelkedése és az életforma átalakulása Európában.”

12 „Munkásszociográfiák a két világháború között.”

Rézler Gyula írásai kijelölik a tudós maradandó helyét a szociológiában, akkor is, ha kényszerű emigrációja után nagyrészt külföldön, az Egyesült Államokban élt és alkotott,¹³ és csak a rendszerváltás után tért vissza tartósan Magyarországra, ahol idős kora ellenére több egyetemen is oktatott. Rézler Gyula Amerikában sem lett hűtlen a munkáskutatáshoz és társadalmi elkötelezettségéhez; vizsgálta például az automatizálás bevezetésének hatását a munkásságra, és megállapította, hogy az különösen negatív hatást gyakorol a betanított és segédmunkásságra, miközben elmosódik a határ a kék- és fehérgalléros munkaerő között, ami csökkenti a szakszervezetek befolyását. Tanulságos, hogy jelentősen csökkent a szakszervezeti taglétszám, miközben növekedett a munkahelyi stressz, és a leépített munkásoknak be kellett érniük lényegesen rosszabb munkafeltételekkel és alacsonyabb bérekkel a szolgáltató szektorban.¹⁴ A munkásság fragmentálódását a globalizációval már Michael Burawoy (1985) is megállapította, aki arról írt, hogy a kapitalizmus a hegemon despotizmus felé halad, ahol a munkások alkupozícióit jelentősen lerontja a tőke mobilitása és a munkásosztály megosztottsága. Ezekre a fejleményekre Rézler Gyula is felfigyelt. Fontosnak tartom még kiemelni Rézler Gyula társadalmi munkásságát az arbitráció terén. Ez a munkaügyi viták megoldásának egyik amerikai modellje, amely a munkaadók és a munkavállalók közötti vitás ügyek eldöntésével foglalkozik. Rézler Amerikában arbitrátor volt, ami döntőbírói jelent. Itthon ezt a békítési, konfliktuskezelési formát is el akarta terjeszteni. Erről tartott előadásokat, kurzusokat, akadémiai székfoglalója is arbitrációról szólt, de az általa is életre segített MKDSZ (Munkaügyi Közvetítői és Döntőbírói Szolgálat) a mediációt preferálta. Ma már a jogászok körében hivatalosan beszélnek választott bíróságról, választott bíróról, ami gyakorlatilag az arbitrációhoz áll közelebb. (Az arbitrátor döntését el kell fogadni, a mediátor csak tanácsot ad, közvetít, de nem hoz döntést.) Rézler Gyula sokat tett azért, hogy ez az intézmény itthon is fejlődjön és meghonosodjon.¹⁵ Létrehozott egy alapítványt, amely a doktoranduszok támogatása mellett azt tekinti feladatának, hogy kinevelje a leendő hazai mediátorokat.

A kötet összességében kitűnő válogatást ad Rézler Gyula tudományos munkásságából, illetve elénk tárja az életműnek a magyar közönség számára még ismeretlen fejezeteit. A válogatás Tóth Pál Péter szerkesztői erényeit dicséri, mint ahogyan a kötet Rézler Gyula életéhez is fontos útmutató. Rézler Gyula, felesége halála után, 90 éves korában sokat foglalkozott a hazatelepülés gondolatával. Kötődését elősegítette, hogy több hazai egyetemre is meghívták vendégelőadónak. Oktatói feladatainak a legnagyobb lelkiismeretességgel és a tőle megszokott alapossággal tett eleget 2011 októberében bekövetkezett váratlan haláláig. Élete sok tekintetben metaforikusan példázza a magyar történelem egy igen ellentmondásos és máig nem kellőképpen tisztázott időszakát, amely azonban nem lehet akadály annak, hogy a hazai tudományos életben megérdemelt helyére kerüljön ez a történelmi kihívások által determinált, gazdag kutatói életpálya.

¹³ Rézler 1957-ben megkapta az amerikai állampolgárságot.

¹⁴ „Az automatizáció társadalmi hatásai”

¹⁵ A kötetben lásd: „Az arbitráció szociológiája” című tanulmányát.

Irodalom

- Burawoy, M. (1985): *The Politics of Production: Factory Regimes under Capitalism and Socialism*. London: Verso.
- Janky Béla (szerk.) (2011): *Szervezet, konfliktus, mediáció. Tanulmányok a 100 éve született Rézler Gyula emlékére*. Budapest: Gondolat Kiadó.
- Litván Gy. (szerk.) (1974): *Magyar munkásszociográfiák 1888–1945*. Budapest: Kossuth Kiadó.
- Rézler Gy. (1938): *A magyar nagyipari munkásság kialakulása: 1867–1914*. Budapest: Rekord.
- Tóth P. P. (szerk.) (2005): *Rézler Gyula válogatott tanulmányai 1938–1944*. Budapest: Gondolat Kiadó.
- Tóth P. P. (szerk.) (2011): *Válogatás Rézler Gyula 1932 és 1999 között megjelent írásaiból*. Budapest: Gondolat Kiadó.

SZOCIOLÓGIAI SZEMLE 22(1): 137–144.

Konfliktusok és „feloldások”

Szervezet, konfliktus, mediáció: Tanulmányok a 100 éve született Rézler Gyula emlékére.

Szerkesztette: Janky Béla. Budapest, Rézler Gyula Alapítvány – Gondolat Kiadó, 2011, 249 o.

BEZSENYI Tamás

tamasbezsenyi@gmail.com

2011-ben volt Rézler Gyula születésének századik évfordulója, aminek tiszteletére munkatársai, tanítványai a tudós nevét viselő alapítvány és a Gondolat Kiadó segítségével két kötetet jelentettek meg. A Válogatás Rézler Gyula 1932 és 1999 között megjelent írásaiból Tóth Pál Péter (2011) szerkesztésében két csoportba gyűjti a műveket (a második világháborúig, illetve az azt követően írtakra). Ezzel némiképp szemben áll a szerkesztő Szociológiai Szemlében megjelentetett nekrológja (Tóth 2002: 85–89), ahol Rézler életművét négy részre osztotta. 1938-tól kezdve, első doktorálásával egy időben a Miniszterelnökség gazdaságkutató osztályán a kormányzati lépések hatásait vizsgálta, miközben a hazai munkásság szociológiájával foglalkozott. 1948-ban egy kommunista barátja segítségével egy nappal előzte meg a letartóztatását elhatározó ÁVH-t és az Egyesült Államokba menekült, ahol egyetemi katedrához jutott. Nyugdíjba vonulása után választott döntőbíróként (arbitráló) futott be karriert az ezredfordulóig, végül hazatérve több egyetem (Pázmány Péter Katolikus Egyetem, Budapesti Közgazdaságtudományi Egyetem, Budapesti Műszaki és Gazdaságtudományi Egyetem) vendégoktatójaként haláláig órákat adott. Ezt a gazdag életutat nyilván nem lehet az írások alapján teljes egészében így szegmentálni. Tóth Pál Péter válogatásában nagyobb hangsúlyt fektetett Rézler emigrálását megelőző műveire, illetve a kötet második részében szereplő 1945 után született írások is jobbra az első rész témáihoz kapcsolódnak.

A jelen recenzió tárgyát képező másik kötet viszont (Janky 2011) jobban beláthatóvá tette Rézler Gyula változatos és fordulatokban gazdag munkásságát, annak ellenére, hogy nem a száz éve született társadalomkutató, hanem az ő szellemi nyomvonalán (is) haladó kortárs szociológusok, mediátorok és jogászok műveiből áll össze, amelyeknek megszületését a Rézler Gyula-ösztöndíj

programja támogatta. Az alapítvány ösztöndíjakat ad két amerikai egyetemen történő részképzésre (Indiana University, University of New Mexico), továbbá doktorandusz hallgatók és PhD-re készülők számára Magyarországon. Az alapítvány idáig több mint száz fiatal kutató munkáját támogatta, és 2010-ben elnyerte a Nemzeti Erőforrás Minisztérium Kármán Tódor-díját.

Janky Béla szerkesztésében a centenáriusra megjelent kötet, a *Szervezet, konfliktus, mediáció – Tanulmányok a 100 éve született Rézler Gyula emlékére* című tanulmánygyűjtemény egybefogja az 1995-ben Magyarországon létrehozott alapítvány ösztöndíjasainak írásait három nagy blokkba szedve.

Előrebocsátom, egy ilyen széles körű tematikával bíró tanulmánykötetet recenzio formájában csak úgy lehet hitelesen bemutatni,¹ hogy a recenzens a gazdag témaválasztékból kiemel műveket, de az egy témához tartozókból is a különböző megközelítésűeket részesíti előnyben.

Az első rész *Az átmenet szervezet- és munkaszociológiája* címmel a rendszerváltás hatására átalakuló, a gyáripari dolgozók, a privatizáció miatt megváltozó felsővezetők lehetőségeit elemzi. A nyitótanulmány Bartha Eszter tollából egy nagyobb egészhez, a *Magányos harcosok* (2011) címen kiadott szociológiai doktori disszertációja témájához kapcsolódik.

Rézler Gyula *A magyar munkás szociális helyzete* című írásában leszögezi, hogy „az ipari munkásosztály körülményeit döntő módon munkafeltételeinek alakulása határozza meg. A munkafeltételektől függ a munkásság gazdasági helyzete s mindaz, ami ebből következik: társadalmi és kulturális viszonyai” (Rézler 1943: 204). Ahogy Rézler 1943-ban megjelentetett írásában az 1935-ös esztendő a mérföldkő, minthogy ekkor szólt bele törvényileg az állam a munkafeltételek meghatározásába, úgy Bartha Eszter tanulmányában a rendszerváltás következményei tekinthetőek fordulópontnak a jénai Zeiss és a győri Rába gyár munkásai számára.

A munkafeltételek radikális megváltozása (elbocsátások, átszervezések) miatt Bartha Eszter elsődleges kérdése, hogy a munkások hogyan élték meg a struktúraátalakítást a két szocialista nagyvállalatnál. Ennek narratív vázán pedig megkísérli a szocialista tervezettség piacgazdasággá alakulásának összetett képéből a gazdasági dimenziót kiemelni és hipotézisvizsgálatnak alávetni.

A jóléti nyugati államok gazdaságában az 1970-es években a fordizmust felváltotta a posztfordizmus, amely a kelet-európai országokat csupán a rendszerváltás után érte el. A „poszt” előtag azért szükséges, mert a termelés hierarchikus-centralizált változata helyett előtérbe kerül a hálózati alapon, csoportok és projektek mentén szerveződő munkavilág, mely demokratizáló-

¹ Történeszek közötti népszerű anekdota szerint egy ukrán történész, Sevcsenko úgy bujt ki egy több szerzős, különböző témával foglalkozó írásokat tartalmazó könyv bemutatása alól, hogy minden tanulmányt pár mondatban összefoglalt.

egyenlősítő elvével az autonómia és önszerveződés képeit felhasználva kisajátítja még a munkás-önigazgató narratívát is, aminek révén kapitalista jelszóvá alakít egy antikapitalista kritikát. Weber alapján Boltanski és Chiapello (2005) nevezi ezt a kapitalizmus harmadik szellemének, ami a vasfüggönyön átjutva a keletnémet és magyar munkások diskurzusában egyaránt gyengítő erőként hatott a munkahelyi kollektívákra. Ennek a látszólagos ellentmondását nagyon jól érzékelteti Bartha az interjúk segítségével. Ugyanakkor a szerző szerint a váltást különbözőképpen értelmezte a két ország munkássága, míg a magyar esetben hangsúlyos volt a „*hanyatlás narratíva*”, addig a német munkavállalók a nosztalgia vagy a multinacionális cégek hibáztatása helyett a verseny éleződésétől és a kíméletlen önérdektől tartottak, de az átszervezéseket, leépítéseket szükséges rosszként inkább fogadták el, mint magyar társaik. Talán az egyetlen pont, amit Bartha Eszter nem hangsúlyoz az eltérő narratívák magyarázatánál, hogy amíg az NDK munkásai az általuk is kívánt német egyesüléssel a „*másik Németország*” fejlettségével szembesül(het)tek, addig a vasfüggöny leomlása után a magyar munkások inkább „*gazdag idegenek*”² lát(hat)ták a fejlesztést eszközöző cégeket. A szerző konzekvensen viszi végig magyarázatát, amelynek egyik fontos eleme, hogy a posztfordizmusba való átmenet idején a német vezetés lecserélte az üzemi gépeket, illetve a munkakörülményeken is javított, míg a magyar esetben ilyen nem történt, ami már önmagában érzékelteti a két narratíva különbségét. Nem beszélve arról, amit a szerző doktori értekezésében fejt ki, hogy Jéna és Győr, mint a két ország legfejlettebb régiói, egyáltalán nem reprezentatívak az egész országra nézve (Bartha 2011: 139), főleg nem az egykori kelet-magyarországi ipari körzeteket tekintve.

Fogarassy Gabriella és Szántó Zoltán a Privatizáció és a nevető harmadik című tanulmányukban a személyközi viszonyok előfeltételeit vizsgálták a rendszerváltás révén létrejövő tulajdonszerkezeti átalakításokban. Jelentős hangsúlyt fektetnek a triád típusú kapcsolatokra, melyeket a Simmel és Caplow-féle klasszikus modell segítségével egy esettanulmányon mutatnak be. Elsősorban a nevető harmadik (tertius gaudens) modellváltozatra koncentrálnak, melynek típusait az elméleti bevezetőben igen megvilágító példákkal rajzolják meg. Különválasztva például két termelő közötti természetes árversenyben a vásárló olcsó termékhez jutását attól a helyzettől, mikor maga a harmadik fél teremt mesterséges konfliktust a két fél között, akik felett az „*oszd meg és uralkodj*” elven győzedelmeskedik.

Esettanulmányukban a műszaki igazgató távozásában a kereskedelmi igazgató az addig stabil helyzet megkérdőjeleződését látta, és ezért invenciózus, újító

² Erre egy remek példa, ahogy egy szakképzett munkás a Győrbe települő Audi gyárról beszél: „Egy biztos: az Audiba nem mentem volna. Semmi pénzért. Ott egy gépkészelő a vécére nem tud elmenni... Legjobb tudomásom szerint a munkatörvénykönyv az Audira is vonatkozik. Erre mi lett? Csináltak egy új munkatörvénykönyvet, abban nincs szabad szombat” (Bartha 2011: 25).

szándékú elképzeléseit élesebben állította szembe az igazgató kiváráó politikájával.

A gazdasági rendszerváltás idején a két fél eltérő céljai között az önálló érdekartikulációval nem, de presztízzsel rendelkező főkönyvelő vált a mérleg nyelvénvé, akit az igazgató támogatóként maga mellé állított. A kereskedelmi igazgatónak a középvezetők támogatásával felépített privatizációs terve így kudarcba fulladt, és az igazgató, illetve a kereskedelmi igazgató közötti harc valódi győztese a jutányos áron magánvagyonhoz jutó új tulajdonos lett, aki az igazgatót ügyvezetővé avanszálta, miközben megszabadult a középvezetéstől a kereskedelmi igazgatóval együtt. A fent vázolt eset olyan szempontból nagyszerű példa, hogy a triád modellt a szerzők Mandelbrot-halmazként fedezik fel a vállalaton belül, majd a vállalat átalakulásával a létrejövő piac és a vállalat között is. Ám az esettanulmány statikusságának ellensúlyozására hasznos lett volna a hálózati tőke és a kapcsolaterzékeny útfüggés³ legalább utalásszerű használatával a létrejövő klikkharok modellezését gazdagabbá tenni.

Janky Béla Övé a gyár, magadnak építed! Munkaszervezet és privatizáció című esettanulmányában a rendszerváltás hatására a munkások és a vezetőség között megváltozó kapcsolatokat vizsgálta, különös tekintettel az informális szegmensre. Szappanos András Paradoxonok a magyarországi vállalatok életében címmel esszéisztikusan rendszerezi, miként változtak meg a vállalati struktúrában dolgozó vezetők lehetőségei (menedzserszemléiség), illetőleg a tulajdonosi elvárások. Az alternatív vitarendezés a gazdaságban című blokk kezdőtanulmánya az alternatív vitarendezési módszerek (AVR) közül a mediációval kapcsolatosan felmerülő problémákat elemzi. Az AVR módszerek a második világháború után Amerikában egyre komolyabb hangsúlyt kaptak. Maga Rézler Gyula 1976-tól kezdte meg gyakorlati és elméleti munkáját ezen a téren, az évezredfordulóig több mint ezer munkaügyi vitában hozott döntést, ebből körülbelül harminc esetben olyan precedens értékű ügyekben, melyek publikálásra is kerültek, elősegítve nemzetközi szaktekintélyé válását. Annak ellenére, hogy Magyarországon csupán az utóbbi években vált szélesebb körben ismertté és alkalmazottá a fenti eljárás, a téma nagysága miatt Balogh Eszter már a tanulmánya címében is jelzi a szűkítést a vállalatközi vitákra.

Az írás azt vizsgálja, melyek azok a feltételek, amik mellett a mediációs (egyeztető) eljárás alkalmazása racionális döntésnek bizonyul, a hipotézist a használt fogalmak definiálásával igazolja. K. D. Opp alapján a vállalatközi kooperációt a várható haszonból, illetve a negatív és pozitív szankciók közül az utóbbiak előnyben részesítéséből eredezteti. Ehhez kapcsolja a kölcsönös függőséget. Gambetta bizalomkoncepcióját is beemeli az elemzésbe, mivel az

3 Az alábbi két tanulmány nagyon jó példa gyanánt: (Czakó-Sík 1995: 3–12), illetve: (Sík 2001: 11–24).

a fentiekhez hasonlóan egy piaci cég profitábilis működését elősegíti, hiszen az egyik cég azért bíz meg egy másikban, mert feltételezi, hogy az hasznos számára. Mindezen kooperációt elősegítő tényezők ellenére az opportunizmust magyarázni kell, mint lehetséges alternatívát, ám Balogh Eszter érvelésében a fenti, „a másik felet kijátszó” alternatíva akkor valósul meg, ha a piaci kapcsolatok sűrűsége kicsi és a szereplők atomizáltak. Tehát ha nincs a vállalkozások között függő helyzet, vagy a jogi szabályok kikényszerítése bizonytalan.

A tanulmány igen jól veszi sorra és rendszerezi a konfliktusok előfeltételeit és az azok összekapcsolódása révén létrejövő konfliktusokat, de csak egy helyen – az autóipari empirikus eredmények közzlése után a speciális tudást igénylő szűk piac révén kialakuló vállalatközi kapcsolatoknál – definiálja a bizalmat inkább az alternatív lehetőségek hiányával (jogszabályi lyukak, „szervezeti foglyokként” csak az adott iparághoz értenek). Noha az autóipar esetében nevesített három konfliktust (kompetenciahiány, a szellemi innováció ellopása és a körbetartozás) éppen az implikálja, hogy a Mari Sako terminológiája alapján az inkább távolságtartó („a cégeket szerződések, s nem informális megállapodások kötik össze”) vállalatközi kooperációk nem annyira a Gambetta-féle feltételezett, mint inkább a kényszerített bizalmon, illetve a körbetartozás esetén az alternatívák hiányán (nincs megfelelő jogi eszköz) alapul. Ám éppen az opportunizmus elemzése révén teszi látványossá az írás, hogy milyen gazdasági környezetben lennének alkalmasak az AVR technikák, mivel a polgári perekben jogtechnikailag nehezebben ítéhető meg a felek intenciója, mint egy alapvetően helyreállító, resztoratív eljárásban.

A Munkaügyi mediáció – nemzetközi kitekintés és hazai jellegzetességek című írásban Lovász Gabriella a mediáció intézményesülését veti össze több európai és amerikai példán keresztül. Ez teszi lehetővé, hogy a hazai kollektív munkaügyi mediáció lehetőségeiről adjon általános képet.

Tarczal Katalin a Választottbíráskodás és döntőbíráskodás jogszabályi hátterét és intézményesülését veszi sorra jogelméleti keretekbe ágyazva (orientatív és regulatív jogi kultúrák).

Rézler Gyula, mikor 1998-ban a Magyar Tudományos Akadémia külső tagjává választotta, székfoglaló előadását az arbitrálás szociológiájának szentelte. Ebben egy helyen úgy fogalmaz, hogy az egyéni panaszos olyan hasznot mindenképpen lát az arbitrálásból, hogy panaszát előadhatja, véleménye kifejtése egyfajta katarzisként működhet (Rézler 2011: 237).

Ha a harmadik blokkot, Az alternatív vitarendezés perspektíváit nézzük, akkor Nádahy Zsolt Vissza a jövőbe – avagy tradicionális indián békéltető szertartások az internetes mediáció korában írásából úgy tűnik, Rézler fenti megállapítása

inkább a modern, nyugati civilizáció örökösére igaz, de a navaho indiánokra nem. Habár a navahok több száz éve használnak olyan tradicionális vitarendezést, amelyre az arbitráció és mediáció egyaránt kútfőként tekint, a navaho indiánok inkább a közösség harmóniájának fenntartására törekszenek, akár a felek ellenében is.

Az AVR gyökerei megtalálhatóak azokban az ősi vitafeloldó eljárásokban, amelyek reneszánszukat élik például az USA déli államaiban élő navaho indiánok békéltető programjában. A Navaho Törzsi Bíróság mára már vezető szerepet tölt be a megközelítőleg 170 amerikai tradicionális bíróság között. Az írás egy XIX. század második felében zajlott telepés-indián vitán (Crow Dog-ügy) keresztül mutatja be (ahol egy sziú harcos a telepésekkel szövetséges vezetőt megölte, de ezért az amerikai hatóságok megdöbbenésére nem életével, hanem jóvátételi összeggel kellett fizetnie), hogyan fogadta el végül az Amerikai Legfelsőbb Bíróság az indián joggyakorlatot.

Azonban a navaho vitarendezés *naat'aanii*-jának (tkp. közvetítő – konfliktuskezelő) meghatározása igencsak problematikus. A szerző az elején leszögezi, hogy nem vezetőről van szó, később mégis a „törzs megbecsült”, ráadásul „kiválasztottságtudattal” rendelkező tagjáról beszél, aki iránt határtalan tisztelettel viseltetnek. Habár Nádházy az elején jelzi, hogy az indiánokon (mindegyik, vagy csak a navahók?) kívül „senki nem tud... elképzelni igazságszolgáltatási rendszert... központosított hatalmat gyakorló személy nélkül”, mégsem törekszik a fent vázolt ellentmondás feloldására, noha az olvasói nagy valószínűséggel nem indiánok. A cikk érdeme, hogy jól megvilágítja a tradicionális vitarendezés és annak modern formája közti különbséget. Egy navaho ceremónia a szabad ég alatt vagy szentnek tekintett helyen folyik le csak törzstagok részvételével, amelyen részt vehetnek nézőként a nem érintettek is. A modern mediációs ülésen éppen a titoktartás miatt ez elképzelhetetlen, hiszen az kizárólag az érintettek jelenlétében zajlik, mert a bizalmas légkör, és nem a közösség elvárásának való megfelelés a cél. Az egyéni érdekek *mutatis mutandis* ugyanígy háttérbe szorulnak a navaho vitarendezésben a közösség érdekében.

A Rézler Gyula Alapítvány kuratóriumi tagja, Krémer András hosszú időre visszatekintő település- és városszociológiai munkássága okán is igazán alapos és részletgazdag gyakorlati útmutatóként is használható írásban elemzi az alternatív vitarendezést az államigazgatás, a közszolgáltatások és a környezeti konfliktusok területén.

Az írás kétségtelen előnye, hogy a konfliktust végig olyan lehetőségként kezeli, ami lehetővé teszi a különböző, akár speciális egyeztető eljárások igénybevételét és hasznosítását.

A blokk további tanulmányai a mediáció perspektíváit elemzik. Tallódi Tímea *Mediáció testközelből – a folyamat és az alkalmazott eszközök a gyakorlatban* címmel egy esettanulmányon keresztül mutatja be a mediátor lehetőségeit. Fellegi Borbála *Tömegnövelés és szálkásítás – a magyarországi büntetőügyi mediáció intézményének elemzése, illetve Máthé Tímea Az agresszió kezelése büntetőügyi közvetítésnél* című tanulmányok már címükben is jelzik, hogy a büntetőügyeket mennyire átalakíthatja a jövőben a mediáció és a helyreállító igazságszolgáltatás. A recenzált kötet gazdag, több irányba haladó tematikája a konfliktusok elemzéséből a második felére a kényszerű, és valakinek igazat szolgáltató megoldások helyett a problémák feloldásához kínál elméleti és gyakorlati megközelítéseket. Tartalmaz olyan igazságszolgáltatással és helyreállító igazságszolgáltatással, illetve büntetőjoggal kapcsolatos műveket, ahol a törvényi változások már időszerűtlenné tettek egyes konkrét tényeket, de többségük ma is érvényes, és az ezekre épülő elméleti megállapítások adaptálhatóak az új jogszabályi környezetre is. Rézler Gyula az általa létrehozott ösztöndíjat firtató kérdésre úgy válaszolt: „igyekeztem valamit visszaadni a magyar szociológiának...”. Jelen tanulmánygyűjtemény bizonyítja, hogy a diszciplína itthoni művelői jól sáfárkodnak ezzel az adománnyal.

Irodalom

- Bartha E. (2011): *Magányos harcosok*. Budapest: L'Harmattan Kiadó – ELTE BTK Kelet-Európa Tanszék.
- Bartha E.: „Ahogyan itt nyugatnémet márka lesz, ti mind elveszítitek az állásokat” – Magyar és keletnémet munkások az újkapitalizmusban. In: Janky B. (szerk.) (2011): *Szervezet, konfliktus, mediáció – Tanulmányok a 100 éve született Rézler Gyula emlékére*. Budapest: Rézler Gyula Alapítvány – Gondolat Kiadó.
- Boltanski, L. – Chiapello, E. (2005): *The New Spirit of Capitalism*. London: Verso Books.
- Czakó Á. – Sík E. (1995): A hálózati tőke szerepe Magyarországon a rendszerváltás előtt és után. *2000*, (7): 3–12.
- Janky B. (szerk.) (2011): *Szervezet, konfliktus, mediáció – Tanulmányok a 100 éve született Rézler Gyula emlékére*. Budapest: Rézler Gyula Alapítvány – Gondolat Kiadó.
- Rézler Gy. (1943): A magyar munkás szociális helyzete. *Kárpátmedence*. III. évf. (4): 204. (In: Tóth P. P. [szerk.] [2011]: *Válogatás Rézler Gyula 1932 és 1999 között megjelent írásaiból*. Budapest: Rézler Gyula Alapítvány – Gondolat Kiadó, 84.)
- Rézler Gy.: Az arbitráls szociológiája. In: Tóth P. P. (szerk.) (2011): *Válogatás Rézler Gyula 1932 és 1999 között megjelent írásaiból*. Budapest: Rézler Gyula Alapítvány – Gondolat Kiadó, 237.
- Sík E. (2001): Kapcsolatérzékeny útfüggség. *2000*, (7–8): 11–24.

Tóth P. P. (2002): Rézler Gy. (1911. május 31.–2001. október 29.) *Szociológiai Szemle*, (1): 85–89. (Illetve: Tóth P. P.: Rézler Gy. [1911. május 31.–2001. október 29.] In: Tóth P. P. [szerk.] [2011]: *Válogatás Rézler Gyula 1932 és 1999 között megjelent írásaiból*. Budapest: Rézler Gyula Alapítvány – Gondolat Kiadó, 268–273.)

Tóth P. P. (szerk.) (2011): *Válogatás Rézler Gyula 1932 és 1999 között megjelent írásaiból*. Budapest: Rézler Gyula Alapítvány – Gondolat Kiadó.

SZOCIOLÓGIAI SZEMLE 22(1): 145–152.

A családi életciklus szerepe a háztartási munkamegosztásban

Birch, E. R. – Le, A.T. – Miller, P. W.: Household Divisions of Labour: Teamwork, Gender and Time.

Palgrave Macmillan, 2009.

SEBŐK Csilla

sebok.csilla@gmail.com

Bevezetés

Az ausztrál kutatók a háztartási munkamegosztás témája igen bőséges irodalmához szolgáltatnak újabb adalékot. A kötet jelentőségét nem is a téma újszerűsége adja, hanem a családi életcikluson alapuló megközelítésmód, amely során kiemelt jelentőséget kap a gyermekek és a napközbeni gyermekellátás szerepének vizsgálata az anyák munkavállalási döntéseiben, illetve annak a tisztázása, hogy a férj otthoni tevékenységei helyettesítő, vagy csupán kiegészítő jellegűek a feleség háztartási és családellátási munkáira vonatkozóan.

A kötet nyolc fejezetre tagolódik, a bevezető, első rész általános kutatási kérdéseket fogalmaz meg, a második az alkalmazott adatgyűjtési módszert – az időmérleg-felvételt – mutatja be, a harmadik a korábbi kutatások eredményeit foglalja össze. Az ezt követő négy fejezet az életcikluscsoportok és az időfelhasználás közötti kapcsolat részletes elemzése, amely életciklusonként tartalmaz konkrét kutatási kérdéseket, az időtöltést befolyásoló szociodemográfiai és háztartási tényezők vizsgálatát, illetve ezek ok-okozati összefüggésének elemzését regressziószámítással, a kapott adatok korábbi kutatási eredményekkel való összehasonlítását és a főbb következtetések összegzését. Az utolsó fejezet áttekinti az eredményeket, és további kutatási irányokat vázol fel.

A könyvismertetés nem követi szigorúan a kötet felépítését, az elméleti és a módszertani háttér, illetve a kutatási eredmények bemutatása során arra helyeztem a hangsúlyt, hogy hazánkban is hasznosnak vélt ismereteket tartalmazzon. A könyv bemutatásának további aktualitását adja, hogy a legfrissebb hazai időmérleg-felvétel adatgyűjtési periódusa 2010 őszén fejeződött be, és az első eredmények a közelmúltban jelentek meg.

Elméleti és módszertani háttér

Az elmúlt évtizedekben az otthoni munka mennyiségének, valamint megosztásának elemzése nem csak Ausztráliában tett szert töretlen népszerűsége, e kutatási terület világszerte a női munkavállalás elterjedésével került egyre inkább a kutatók figyelmének a középpontjába. A családok tradicionális nemi szerepmoddelle alapján a férfiak feladata volt a pénzkeresés és a család anyagi biztonságának a megteremtése, a nők pedig a háztartás ellátása és a gyermekek testi-lelki gondozása. A nők erősödő munkaerő-piaci részvétele azonban nem változtatott a családon belüli munkamegosztás mintázatán. A legfrissebb elemzések továbbra is a hagyományos családmodell fennállásáról tájékoztatnak, igaz, az idősorok szerint a férfiak egyre több, a nők egyre kevesebb időt fordítanak a háztartásban jelentkező tevékenységek ellátására. E konvergáló tendenciákat a kutatók eltérően értelmezik. A pesszimistább álláspontot képviselők kételkednek a nőkre háruló többletterhek további csökkenésében, mert a nőkkel kapcsolatban kialakult nemi szerepelvárások nem változtak, a nők továbbra is a „női” munkákat végzik, amelyekből több van a háztartásban és több időráfordítást igényelnek. Hochschild a „második műszak” (second shift) fogalmával utal a nők kettős – a munkavállalás és a háztartásellátás miatti – leterheltségére. Gershuny azonban amellett érvel, hogy a háztartási feladatok területén az egyensúly kialakításához generációkban mérhető idő szükséges, azaz a következő generáció majd nagyobb arányban szocializálódik az egalitárius értékek szerint (lagged adaptation elmélet) (Gershuny 2000).

Az egyik legelterjedtebb módszer a nemek közötti háztartási munka egyenlőtlenségeinek vizsgálatára az időmérleg-felvétel, amely során az egy adott napon végzett tevékenységekről, a ráfordított időről és egyéb kiegészítő információkról (például a tevékenység helyszínéről, illetve társas környezetéről) gyűjtenek adatokat, valamint kiegészülnek a megkérdezett személy iskolázottsági, foglalkoztatási, egészségi állapottal kapcsolatos adataival, illetve a háztartást jellemző információkkal. A felvétel konkrét tartalma és módszere országonként eltérő.¹ A legkorábbi vizsgálatok az 1920-as évekre nyúlnak vissza, a mai napig használatos időmérleg-technika az 1963. évi nemzetközi időmérleg-felvételen alapul, amely az egyik első olyan kutatás volt, ami a munkamegosztás nemi különbségeire hívta fel a figyelmet (Szalai 1975).²

A kötet szerzői G. Becker és R. Gronau munkái alapján a háztartáson belüli racionális munkamegosztás mellett érvelnek. Az időfelhasználásban érvényre jutó gazdasági racionalitás a háztartási munkamegosztás esetében egy feladatspecializációt jelent a házastársak között, azaz a család eredményes működése a különböző típusú feladatok megosztásával biztosítható, melyet a férj és a feleség munkaerőpiacon elérhető jövedelme befolyásol. A munkaerőpiachoz tradicionálisan

¹ Részletesebben lásd <http://www.timeuse.org/mtus>

² Ez idő tájt, 1965-ben jelent meg Gary Becker az új háztartás-gazdaságtant megalapozó „A Theory of the Allocation of Time” című cikke, amely új megközelítésben foglalkozik a háztartási munkára fordított idővel (Becker 1965).

is jobban kötődő férfiaknak a munka világa kedvezőbb jövedelmi és karrierlehetőségeket kínál, ezért a férjnek éri meg több időt pénzkereső tevékenységre fordítani. A nők részére elérhető állások a férfiaknál alacsonyabb keresetet nyújtanak, így a feleség ideje akkor hasznosul/térül meg a legjobban, ha azt az otthoni feladatok ellátására fordítja. A családi időkeret eredményes gazdálkodásában a férj a család anyagi helyzetéhez, illetve annak stabilitásához járul hozzá, a feleség a család egységének és érzelmi biztonságának a megteremtését segíti elő. Ez az – elsősorban Becker munkásságához köthető – hatékony feladatmegosztás modellje, amely ugyan megfelel a tradicionális családon belüli munkamegosztásnak, azonban a nemi egyenlőtlenséget a család racionális viselkedése eredményezi. Ezt a modellt sok kritika érte, egyrészt az egyéni preferenciákat állandónak veszi, pedig a különböző életciklusokban eltérő igények fogalmazódnak meg, másrészt az egyének nem mindig cselekszenek racionálisan, illetve a házaspárok között sem mindig van egyetértés (McGinnity–Russell 2008). Továbbá az országok családpolitikai intézkedései is befolyással vannak a nők munkavállalására. Pozitívként említhető, hogy az elmélet a háztartási munkát a munkaerő-piaci munkával egyenrangúnak tekinti.

Számos kutatás vizsgálta a jövedelemszerző és a háztartási munkára fordított idő nemi különbségeinek alakulását különböző szociodemográfiai változók mentén. Lényegesebb megállapítás, hogy tovább erősödik a házasság elején kialakult munkamegosztás a házasság időtartama alatt, mivel a férj munka során elsajátított, felhalmozott ismeretei és készségei a későbbi életciklusokban is jobban használhatóak a munkaerőpiacon. A specializációt ugyanakkor gyengítik az olyan tényezők, amelyek az anya munkavállalási lehetőségét kedvezően befolyásolják, például a magasabb iskolai végzettség. A kötet szerzői megállapítják, hogy a gyermek jelenléte is erősíti a specializáció mértékét a családban, mivel a napközbeni gyermekellátások hiánya és a rugalmatlan munkaerőpiac gátolja az anyák állásba kerülését.³

Az elemzés a családi életciklus modell⁴ szemszögéből vizsgálja a családon belüli munkamegosztás alakulását. A szerzők a gyermekvállalás és a családi állapot alapján a 20–64 éves személyek négy kategóriáját különítették el: (1) nem eltartott egyedülálló, (2) házas, gyermek nélkül, (3) házas, gyermekkel, (4) gyermeket egyedül nevelő szülő. A csoportok összetétele életkor tekintetében igen heterogén, a „nem eltartott egyedülálló” kategóriába belesorolták azt a fiatalt, aki most kezdi az önállós, a szüleitől független életét és azt a középkorú személyt is, aki válás

3 Ezt a megállapítást azért is érdemes kiemelni, mert az elmúlt három-négy évtizedben Ausztrália jelentős eredményeket ért el mind a női munkavállalás, mind a nők esélyegyenlősége terén. Az ENSZ 2007–2008. évi Humán fejlettségi jelentése (Human Development Report 2007–08) Ausztráliát a nemenkénti fejlődési index (Gender-related Development Index = GDI) szerint a második, míg a női hatalomképeség (Gender Empowerment Measure = GEM) mutatója alapján a nyolcadik helyre rangsorolja. A nemzetközi összehasonlító adatok tehát az ausztrál nők kedvező élet- és munkakörülményeire utalnak (About Australia: Women – towards equality 2008).

4 Egy átlagos egyén családi életciklusa több szakaszra oszlik az egymást követő demográfiai események (házasság, gyermekvállalás, válás) alapján. Nagyon általánosan a következő periódusokat lehet megkülönböztetni: elköltözés a szülőktől, megházasodás, gyermekvállalás, illetve gyermeknevelés, majd a felnőtt gyermekek önállóvá válásával a szülők egyedül maradása. Napjainkban a családok összetételének a meghatározása igen bonyolult, a családstruktúrák nem az előbb említett családi életciklus szakaszok alapján formálódnak, az események sorrendisége is felborul, összekeveredik, így a gyermekek családon belüli szerepének a megítélése is gondot okozhat. Ebből adódik, hogy a családi életciklusnak nincs egy szigorúan meghatározott definíciója, a végleges változat a kutató(k) döntésén alapul.

vagy özvegyülés miatt él egyedül. Ugyanakkor a gazdasági aktivitás alapján tiszta típusoknak tekinthetők a csoportok, a tanulókat és a nyugdíjasokat ki is zárták a vizsgálatból.

A különböző családformák eltérő életmódot is jelentenek. A háztartási munka mennyisége, típusa, időzítése és megosztása nagyban függ attól, hogy hány fős családról van szó, van-e, és ha igen, hány gyermek él a családban és azok milyen életkorúak. A szerzők a családi életciklust viszonyítási alapként használják ahhoz, hogy képet kapjanak arról, milyen hatása van az otthoni tevékenységekre fordított időre a házastárs, illetve a gyermek(ek) jelenlétének vagy az egyik szülő hiányának.

Főbb eredmények

A szerzők a háztartási munkamegosztás nemi egyenlőtlenségeinek vizsgálatához a 2006. évi ausztrál időmérleg-felvétel adatait választották. Az otthoni feladatmegosztásnak többféle indikátora lehet: a férfiak és nők háztartási munkára fordított idejének különbsége (gender-gap), vagy a nőkre (férfiakra) jutó hányad a házaspár összes háztartási munkával töltött idejéből, illetve a nők (férfiak) háztartási munkára fordított ideje a férfiak (nők) időfelhasználásának arányában.⁵ A kutatók az O. D. Duncan és B. Duncan által kifejlesztett ún. disszimilitási indexet (index of dissimilarity) használták a háztartási munkával töltött idő nemi különbségeinek bemutatásához. Az index azt mutatja meg, hogy mekkora az a napi átlagos időmennyiség, melyet a férfiaknak (nőknek) újra el kellene osztaniuk azért, hogy a nőkéhez (férfiakéhoz) hasonló napi időbeosztást kapjanak. Az ausztrál felvételben a férfiak és nők között az idődisszimilitási index értéke 3 óra 24 perc, tehát a napi idő 15%-a a férfiaknak másképpen telik, mint a nőknek. A mutató értéke annál nagyobb, minél részletesebb a tevékenységlista, a fenti számítás a napi tevékenységeket 10 kategóriába⁶ sorolta. A szerzők úgy vélik, hogy nemtől függetlenül egy átlagos napon a személyes fiziológiai szükségletek közel ugyanakkora hányadát teszik ki az időbeosztásnak, ezért az egyes életciklus csoportokra vonatkozó idődisszimilitási index előállításához a személyes fiziológiai szükségleteket kihagyva 9, illetve 75 kategóriás osztályozást alkalmaztak.

Az idődisszimilitási index alapján az időfelhasználásban a legkisebb nemek közötti eltérés az egyedülállóknál van (9 tevékenységcsoportnál a különbség hét közben 85 perc, hétvégén 87 perc, a 75 tevékenységcsoportnál hét közben 118 perc, hétvégén 186 perc). Az időtöltésüknek két jellemzője van, egyrészt a munkanapjaik fő alakító tényezője a keresőtevékenység, a részletesebb bontás hatására is csupán 30 perccel nő a mutató értéke. Másrészt hétvégén a két nem közötti eltérést nem az egy-egy tevékenységcsoportra fordított időben kell keresni, hanem

5 Az alkalmazott mutató típusától függetlenül a számítások ugyanazt az eredményt adják: a nők több időt fordítanak a házimunkára, illetve nagyobb hányadát látják el az otthoni tevékenységeknek, mint a férfiak.

6 A napi tevékenységek 10 kategóriás besorolása: 1. személyes fiziológiai szükségletek, 2. keresőmunkához kapcsolódó tevékenységek, 3. tanulás, 4. háztartási munka, 5. gyermekgondozás, -nevelés, 6. vásárlás és szolgáltatások igénybevétele, 7. önkéntes munka, 8. társas tevékenység és beszélgetés, 9. pihenés, és 10. nem besorolható tevékenységek.

a napi tevékenységstruktúra részletesebb összetételében: tehát nem a háztartási munkára fordított időben van nagy különbség, hanem abban, hogy a nők a főzést, mosást, takarítást végzik otthoni teendőként, míg a férfiak főként a javító- és a karbantartó, illetve a ház körüli munkákat látják el.

A gyermek nélküli házaspároknál az idődisszimilaritási index értéke (9 tevékenységcsoportnál a különbség hét közben 170 perc, hétvégén 134 perc, a 75 tevékenységcsoportnál hét közben 212 perc, hétvégén 182 perc) azt mutatja, hogy hét közben a férfiak és nők életmódja jobban különbözik, mint hétvégén. Ez ellentétes az egyedülállónál ismertetett eredményekkel. Az eltérés magyarázata, hogy a házasságban élőkénél kialakult a családon belüli feladatspecializáció, a férfiak a munkaerőpiacon, a nők a háztartásban végeznek több munkát.

Az időfelhasználás nemi különbségének további növekedése tapasztalható a gyermeket nevelő házaspároknál (9 tevékenységcsoportnál a különbség hét közben 296 perc, hétvégén 165 perc, a 75 tevékenységcsoportnál hét közben 328 perc, hétvégén 219 perc). A gyermektelen házaspárok eredményeivel összehangban a férfiak és nők időtöltésében a különbség a hétfégi napokon mérséklődik, mert szombaton és vasárnap a férfiaknál domináns keresőtevékenység veszt a jelentőségéből, és több időt töltenek a gyermekeikkel. Ennek ellenére a feladatspecializáció a gyermekes családokban számottevően nagyobb, mint a gyermek nélküli házaspároknál.

A hétfégi időfelhasználásban a legerősebb nemi különbség az egyedülálló szülőknél mutatható ki (az idődisszimilaritási index értéke hétvégén a 9 tevékenységcsoportnál 190 perc, a 75 tevékenységcsoportnál 241 perc, illetve hét közben 168 perc és 241 perc). Feltételezhető, hogy az egyedülálló apáknál a gyermekek életkora magasabb, mint az egyedülálló anyáknál, az eltérő életkorú gyermek neveléséből következően más tevékenységek elvégzésére van szükség, illetve adódik lehetőség.

A szerzők a napi tevékenységek egymáshoz kapcsolódását is vizsgálták. Kiindulásképpen azt vették szemügyre, hogy ha az egyén egy bizonyos tevékenységre plusz egy órát fordít, akkor ez hogyan módosítja a többi tevékenységre fordított idő mennyiségét a kiinduló napi időbeosztásához képest. A regressziószámítás független változója tehát az a bizonyos tevékenység, amelyre az időtöltést 60 perccel megnöveltük, a függő változók pedig a további, különböző napi tevékenységek. A napi felhasználható időnek mennyiségi korlátja van, így például a szabadidőre fordított plusz 60 perc miatt a többi tevékenységgel töltött idő összességében 60 perccel lesz kevesebb.⁷

Az életciklus-besorolástól függetlenül az időfelhasználás legérzékenyebb eleme a keresőtevékenység, amely negatív összefüggést mutat a többi tevékenységgel: a munkavégzésre fordított plusz egy óra a többi tevékenységgel töltött idő

7 A vizsgálathoz a napi tevékenységeket 6 kategóriába sorolták: 1. személyes fiziológiai szükségletek, 2. keresőmunka és a hozzá kapcsolódó tevékenységek, 3. háztartási munka és ház körüli feladatok, 4. gyermekgondozás és -nevelés, 5. szabadidő, és 6. egyéb, nem besorolható tevékenységek. A gyermek nélküli életcikluscsoportoknál öt kategóriát alkalmaztak, amelyekben a gyermekellátás a háztartási feladatokhoz került.

csökkenését eredményezi. Ez az eredmény az anyák esetében a munkahelyi karrier és az anyai szerep összeegyeztethetőségének a nehézségére hívja fel a figyelmet.

A házimunka is meghatározó a házaspárok időfelhasználásában: a férjknél pozitív kapcsolat van a házimunka és a szabadidő között, ha több időt töltenek a háztartás ellátásával, akkor kikapcsolódásra is több időt szánnak. Az anyák esetében viszont azt érdemes kiemelni, hogy a háztartásellátás és a gyermekgondozás két jól elkülöníthető otthoni feladatot jelent, azaz a gyermekgondozás nem esik áldozatul annak, ha a feleség a háztartási tevékenységekkel több időt tölt, illetve ez fordítva is igaz. Ez a megállapítás a gyermeküket egyedül nevelő nők időfelhasználására is igaz, ugyanakkor az egyedülálló apák esetében összevonódik e két otthoni tennivaló, és egy intenzívebb időfelhasználást eredményez. Az egyedülálló apák 60 perccel több gyermekgondozásra fordított ideje közel ugyanennyivel növeli meg a házimunkákra fordított idő mennyiségét is.

A következő lépésben a szerzők azt nézték meg, hogy az egyén időfelhasználására milyen hatással van a (házaspár) időbeosztása,⁸ illetve, hogy az egyén és partnere tevékenységei egymást helyettesítő vagy kiegészítő jellegűek-e. A regresszióelemzésen alapuló számítás azt mutatja meg, ha a (házaspár) egyik tagja egy órával többet fordít egy adott tevékenységre, az milyen változásokat jelent a (házaspár) másik tagjának az időfelhasználásában.

A számítás szerint a gyermek nélküli házaspárok szabadidős és munkatevékenységei kiegészítő jellegűek, azaz amikor az egyén 60 perccel megnöveli a szabadidejét, akkor a partnere szabadidőre fordított ideje is nő, illetve ez a keresőtevékenység esetében is így alakul. Ez azt is jelenti, hogy a párok sikeresen szinkronizálják munkatevékenységeik ütemezését, több időt tudnak együtt tölteni, az életvitelük összhangban van, ami befolyással lehet a házasság/párkapcsolat minőségére. A gyermeket nevelő házaspároknál a férj esetében a fiziológiai szükséglet és a szabadidőt enyhén, a gyermeknevelést viszont erősen jellemzi az „együtt végzés”. Tehát a férj nem váltja ki a felesége gyermekgondozásra fordított idejét, nem tehermentesíti teljesen, igaz, az együtt töltött idő növelheti a családi kohéziót. A feleség időfelhasználása viszont azt mutatja, hogy ha többi időt tölt házimunkával, illetve a gyermekneveléssel, akkor a férj keresőmunkával töltött ideje megnő, illetve csökken az e két otthoni tevékenységre fordított ideje.

A szerzők megvizsgálták nemenként a szociodemográfiai jellemzők hatását az egyes tevékenységcsoportokra fordított időre leíró statisztikákkal és regresszióelemzéssel is. Habár ezek az eredmények nem elsősorban a családon belüli munkamegosztás mértékéről nyújtanak információt, mégis fontos adalékkal szolgálnak az időfelhasználás nemi különbségeinek a feltárásához.⁹

Az egyik leglényegesebb eredmény, hogy az élettársi kapcsolatban élők és a

8 Az ausztrál időmérleg-felvétel háztartási szintű, azaz a kiválasztott háztartás minden 15 éves és idősebb tagjának a napi időtöltéséről rendelkeznek információval.

9 A napi időtöltésre az életkor és az egészségi állapot befolyása alapvetőnek tekinthető, és általánosságban elmondható, hogy az egyének az életkoruk előrehaladtával, illetve az egészségi állapotuk romlásával egyre kevesebb időt töltenek keresőtevékenységgel és egyre többet az otthoni feladatok ellátásával.

gyermek nélküli házaspárok időtöltésének összehasonlításán alapul, és azt mutatja, hogy a házastársak között nem érvényesül a háztartási feladatok megosztásával a „gazdaságos” időfelhasználás. Az egyedülálló státusból a házasságba való átmenet a férfiak számára több keresőtevékenységet, kevesebb szabadidőt és háztartási munkát jelent, míg a nőknél jelentősen emelkedik a háztartási munkára és enyhén csökken a keresőtevékenységre fordított idő. A gyermeket nem nevelő feleségek szabadideje meghaladja a férfiaknál mért értékeket, és ez kivételes jelenség a többi életciklus csoporthoz képest.

A szerzők a gyermeces házaspárokra vonatkozóan olyan kérdésekre kerestek választ, hogy a gyermekek száma és életkora, illetve a gyermekfelügyelet elérhetősége hogyan befolyásolja a szülők egyes tevékenységekre fordított idejét. A gyermekek életkora markánsabb alakító tényezője az időfelhasználásnak, mint a gyermekek száma. A legkisebb gyermek életkora nemcsak az anya, hanem az apa fizetett és otthoni-családi tevékenységére fordított idejét is befolyásolja. Azokban a családokban, ahol a legkisebb gyermek 0–4 év között van, mindkét szülő kevesebbet dolgozik és több időt szentel a házimunkára, illetve gyermekellátásra. Habár a fiziológiai szükségletekre fordított idő mennyisége kevés napi ingadozást enged meg, a kisgyermeket gondozó anyák ezt az időmennyiséget számottevően redukálták.

Az eltartott gyermekek száma több módon befolyásolja a család időfelhasználását. Egyrészt a gyermekek számával párhuzamosan nőnek a gyermek(ek)kel kapcsolatos napi teendők. A megnövekedett időigénynek a család oly módon igyekszik eleget tenni, hogy más tevékenységektől vesz el időt. Másrészt a gyermekek száma megnöveli a termékek és szolgáltatások iránti családi igényeket is, amely ösztönzően hat a munkavállalásra. Az előbbi az anya, az utóbbi az apa időfelhasználását érinti leginkább.

A szerzők az 5–9 éves gyermeket nevelő családoknál megvizsgálták, hogy hogyan alakul a napi időtöltés a napközbeni intézményi (formális) és informális gyermekgondozási lehetőségek igénybevételének hatására. A gyermekfelügyelet mindkét típusánál az anya több időt fordít keresőtevékenységre, ugyanakkor az otthoni gyermekellátásra fordított idejére nincs számottevő hatása. Ez azt jelenti, hogy az anyák nem úgy tekintenek a napközbeni gyermekgondozási szolgáltatásra, hogy az helyettesíti a szülők gyermeknevelési feladatait. Mindazonáltal, azok az anyák, akiknek a gyermeke intézményi napközbeni gyermekgondozásban részesül, több időt töltenek az otthoni gyermekellátással és háztartási munkával, mint azok, akik informális úton gondoskodtak a gyermekük napközbeni elhelyezéséről. A szerzők a jelenség magyarázatát az anyák képzettségével indokolják. Azt feltételezik ugyanis, hogy a magasabban iskolázott nők a jobb kereseti lehetőségeikből adódóan korábban visszatérnek a munkaerőpiacra, és egy kisebb gyermek otthoni testi ellátása, gondozása több időt igényel. Kiegészítésként tenném hozzá, hogy az informális gyermekgondozást (habár az elemzés nem definiálja pontosan) többnyire közeli családtag vagy egyéb rokon nyújtja, aki nem csak a gyermek fizikai felügyeletét látja el, hanem besegít a házi munkába is.

Végezetül néhány gondolat a kötetben felmerülő hiányosságokról. Az egyik észrevétel az adatok értelmezéséhez kapcsolódik. A szerzők életciklus csoportonként – tehát fejezetenként – részletesen ismertetik, hogy ki, mikor és milyen eredményeket publikált, azonban az alapos felsorolás, illetve a saját adataik aprólékos leírása mellett igen kis részt tesz ki az eredmények értelmezése és magyarázata. A másik „gyengesség” módszertani jellegű, az ábráknál és táblázatokban nem tüntették fel a minta elemszámát. A probléma leginkább az egyedülálló szülőknél jelentkezik, amely a legkisebb elemszámú csoport, és női többség jellemzi. Az amúgy is alacsony elemszám ellenére a számításokat külön elvégezték a férfiak almintáján, amely során a többi életciklus csoportnál alkalmazott változókat összevonás nélkül alkalmazták (például az életkort továbbra is 9 kategóriával mérték).

Összefoglalás

A szerzők a tanulmányban a napi időfelhasználás különbségeit vizsgálták meg életciklus csoportonként. Az eltérő időfelhasználás okát – a beckeri elmélet alapján – a férfiak és nők közötti hatékony feladatmegosztással magyarázták, amely eredményessége akkor biztosítható, ha a férfiak a munkaerőpiacon, a nők a háztartásban fordítanak több időt a munkavégzésre. A szerzők arra a következtetésre jutottak, hogy a feladatspecializáció jelensége a házasságkötést követően jelenik meg a család életében, majd a gyermekvállalás révén erősödik meg. Ez a munkamegosztás úgy értelmezhető, mint egy csapatmunka. A csapatmunka hiánya fokozza az egyedülálló szülők leterheltségét: nem tudják megosztani a terheiket, egy személyben felelősek azért, hogy előteremtsék a család anyagi stabilitásának a feltételeit és gondoskodjanak a gyermekek egészséges testi és lelki fejlődéséről. Ennek ellenére jelentős nemi eltérés van az egyedülálló szülők időfelhasználásában. A kutatók úgy vélik, hogy a gyermeküket egyedül nevelőknél a napközbeni gyermekgondozási lehetőségek, illetve a tartásdíj révén az intézményrendszer biztosítja az otthoni tradicionális nemi időmegosztás fennmaradását.

Összességében a könyv mind a kutatási téma, mind az időmérlegadatokról írási érdeklődők számára érdekes olvasmány, igen bőszéges áttekintést ad a közelmúlt kutatási eredményeiről, és gazdag módszertani apparátust mutat be az időmérlegadatokról elemzési lehetőségeiről.

Irodalom

- About Australia: Women – towards equality (2008). <http://www.dfat.gov.au/facts/women.html>
- Becker, G. S. (1965): A Theory of the Allocation of Time. *The Economic Journal*, 75: 493–517.
- Gershuny, J. (2000): *Changing Times: Work and Leisure in Post-industrial Societies*. Oxford: Oxford University Press.
- McGinnity, F. – Russel, H. (2008): *Gender Inequalities in Time Use*. www.equality.ie/research
- Szalai, A. (1975): Women's Time. Women in the light of contemporary time-budget research. *Futures*, 7 (5): 385–399.

SZOCIOLÓGIAI SZEMLE 22(1): 153–159.

Váradi Monika Mária (szerk.): Kistelepülések lépéskényszerben Budapest, 2008. Új Mandátum Kiadó

KUCZI Tibor

tiborkuczi@uni-corvinus.hu

Forráshiányos és sietős tudományos világunkban alig akad tempós, tömérdek apró megfigyelésmozsaiokat türelmes alapossággal gyűjtögető és összerakó munka. A Váradi Monika Mária szerkesztette kötet ilyen; részletekben már-már pazarlóan gazdag, a kistelepüléseket színükről és fonákjukról egyaránt megmutató sajátos műfajú alkotás. Antropológiai, szociológiai, szociográfiai, település- és gazdaságföldrajzi, helytörténeti megközelítések, kutatási szemléletek és módszerek jellemzik a tanulmányokat, esetleírásokat. A szakmai, módszerbeli sokszínűség ellenére a szövegek mégis egy irányba húznak, s ha az olvasó a végére jut a kötetnek, kikerekedik benne egy határozott kép a mai magyar aprófalvak helyzetéről, s ha vannak még egyáltalán: lehetőségeiről.

A szakmában ismert középnemzedék tagja mellett fiatalok is színre lépnek a könyvben, akik között bőven akad nemrég pályára állt, vagy pályafutását éppen itt kezdő szociológus, antropológus. Talán ez a körülmény is magyarázza az írások elevenségét, frisségét, de alkalmanként magyarázatul szolgálhat naivitásukra, a helyenként előforduló sematikus, iskolás megoldásokra, amelyeket Váradi Monika Mária figyelmes szerkesztői munkája sem tudott minden esetben eltüntetni. Gyorsan tegyük hozzá: a fiatal szerzők többségének modora, elemzőkészsége csöppet sem iskolás, botladozó. Öröm megtapasztalni, hogy mennyi közöttük az éles szemű, problémaérzékeny, fölkészült szociológus, antropológus, akik – nem mellesleg – részben éppen ebben a vizsgálatban értek felnőtt kutatókká. Ennek a könyvnek a benne foglaltakon túl ez is fontos hozadéka.

A kötet címe pontosan és tömören kifejezi lényegi mondanivalóját: a magyar kistelepülések jelentős hányada lépéskényszerben van. Az ötszáz fős lakosságlétszám alatti falvak, kivéve a szerencsésnek mondható városközeli vagy üdülőterületen fekvőket, komoly bajban vannak. Valamit sürgősen tenni kell, máskülönben rövidesen átlépik azt a határt, ahonnan már nem fordíthatók vissza a kötet szerzői által pontosan leírt folyamatok; az elöregedés, szociális lepusztulás, kirekesztődés a társadalomból.

A kistelepülések problémái nem mai keletűek, Kiss János Péter történeti át-

tekintéséből megtudhatjuk, hogy keletkezésüket a középkor végéig jellemző kezdetleges agrotechnikák magyarázzák, az eszközök technikai fogyatékoságaiból következett a földművelésből élő népesség tömörülésének alacsony mértéke. A tradicionális eszközök, szállítási lehetőségek miatt igencsak korlátozott volt a háttár nagysága (s így a földeket birtokló családok száma is); ha a lakhely és a föld közötti távolság meghaladta a négy kilométert, a munkaidő ésszerűtlenül nagy hányada emésztődött fel a „munkahely” megközelítésére, ide-oda cipekedésre. A földművelő és szállítási eszközök modernizálásával viszont megszűntek az említett településformát létrehozó és fenntartó feltételek, sőt az iparosodással maga a mezőgazdasági tevékenység is háttérbe szorult a vidéken élők körében – ma már a falusiak között kisebbségben vannak azok, akik családjukat gazdálkodásból tartják el.

A városias életforma térhódítása ugyancsak rontotta a kistelepülések fennmaradási esélyeit. Közismert, hogy minél kevesebben laknak egy települést, annál magasabb az óvoda, iskola, posta, egészségügyi szolgáltatás, kábeltévé, szennyvízhálózat, úthálózat, bolt stb. telepítésének és fenntartásának¹ egy főre jutó költsége. Ily módon a modern, közműveket, cizellált közösségi szolgáltatásokat igénylő világban az aprófalvak számítanak a legdrágábban üzemeltethető lakóhelyeknek. Elvileg csak akkor volna érdemes ott lakni, ha egyéb tekintetben olyan előnyökkel járna, amelyek bőven kárpótolnák a falun élőket az alacsony létszámukból adódó magas kiadásokért. Ez, leszámítva a jó levegőt, csendet, falusias idillt értéknek tekintő és megfizetni kész betelepülő városiakat, az ottlakók számára nincs így. Kiss János Péter szerint éppen ezért nem is annyira a kis népességszámú falvak hanyatlásáeraeltűnésére, hanem ellenkezőleg: fennmaradásukra kell magyarázatot adni. Miért léteznek még ma is, ha erre látszólag nincsenek ésszerű okok?

A kistelepülések középkor utáni fennmaradását korszakonként más és más feltételek magyarázzák. Az elmúlt bő száz év történeteiben van azonban néhány közös vonás: csaknem állandó intenzitású és irányú a lakosság cserélődése; az aprófalvak többnyire vonzzák a nincsteleneket, az otthon boldogulni, érvényesülni nem tudó, saját házat, földet, kertet remélő szegényeket, s taszítják a tehetősebb, fölfelé törekvő családokat. A kötet szinte minden tanulmányírója szentel néhány bekezdést a ki- és beköltözések történeti bemutatásának, rámutatva, hogy a mai állapotok az elmúlt évszázad népességmozgásának következményeként érthetők meg. (Persze a nagyobb falvakra is jellemző a lakosságcsere, ám ott, ahol alacsony a lélekszám, érzékenyebben reagál a helyi társadalom; észrevehetőbb az előre-gedés, az értékrend változása, a mintaadó réteg meggyengülése, azaz hamarébb megbillen az egyensúly. S szembeötlőbb az is, ha az „óslakosok”, az ide települt

¹ Persze nem áthághatatlan törvényszerűségről van szó. Az Egyesült Államokban a farmokon élők sok tekintetben városias körülmények között éltek a XIX–XX. század fordulója után. Például a katalógusból vásárlás intézménye gyorsan megszerződött, így a tanyákon élők hasonló áruválasztékból vásárolhattak, mint a városiak. A két háború között pedig elterjedt a gépkocsihasználat a hozzá tartozó sűrű úthálózattal, benzinkutakkal, általánossá vált a telefon, így a farmok sok szálon kapcsolódtak a külvilághoz. Röviden: nem alakult ki az a civilizációs szakadék a tanya, kistelepülés és város között, mint nálunk.

szegények és a városból jött jobb módú, a falut üdülőhelyként kezelő családok kölcsönösen nem tudnak egymással mit kezdeni.)

A kistelepüléseket a kedvezőtlenebb helyzetű társadalmi csoportok tartották tartják életben tehát, s ezen a helyzeten a szocializmus modernizációs törekvései sem tudtak változtatni, a rendszerváltás utáni időkben pedig még némiképp föl is erősödtek a fönymaradásukat elősegítő hatások; a gazdasági átmenettel, a piacgazdaság kiépülésével keletkező szociális és gazdasági kényszerek. Új vonás viszont, hogy míg korábban az olcsó földszerzés és az önálló gazdává válás, azaz a fölemelkedni vágyás motiválta az ide költözőket, most leginkább azok települnek ide, akik másutt nemigen találnak megélhetési lehetőségeket: a városokból kiszorult, munkájukat elveszített, zömmel alacsony iskolai végzettségű emberek. Laknak itt persze jobb módúak is, a valamilyen okból itt ragadt, ma már idős emberek, akik idejében nem akartak-tudtak fordítani sorsukon, illetve akiket „rossz befektetéseik” kötnek: azok a szorgalmas, gyarapodni vágyó emberek, akik évtizedek munkáját, megtakarításait családi házuk folyamatos korszerűsítésébe, csinosításába ölték; ők akkor is maradi kénytelenek, ha megszűnik az állásuk, mivel ingatlanjuk a városi lakások felét-harmadát sem éri. Az aprófalvakat nem választják tehát, inkább jobb híján lakják, kivéve az ide költöző jobb módú városiakat, külföldieket. Persze akad kivétel, van élhető kistelepülés is, olyan, amelyet kifejezetten szeretnek a lakosai és áldozatokat is hajlandók érte vállalni (l. Glózer Rita és Váradi Monika Mária írását a kötetben).

Kovács Katalin a kötet bevezetőjében kiemeli, hogy nem minden kistelepülés hanyatlak. Ezt nem csak a kivételek igazolják, hanem van rá szabály. Noha fontos a lakosságszám, mégsem ez az aprófalvak sorsát meghatározó első számú tényező. A jó adottságú térségekben (munkahelyek relatív bősége, elfogadható korösszetétel, sűrű közlekedési hálózat stb.) lévő falvak helyzete általában jó, függetlenül attól, mennyien lakják. Mi több, ezek a kistelepülések még kedvezőbb életfeltételeket is kínálhatnak, mint a nagyobb, akár 2–3–4 ezres lakosúak. S hogy mennyire másodlagos szerepe lehet a lélekszámnak, mutatja, hogy a népesség növekedése-fiatalodása éppúgy indikátora lehet a problémáknak, mint a fogyasztás-előregeedés; az előbbit példázza a gettósodó falvak helyzete. Az alacsony népességszám nem az első számú problémaforrás tehát, de rendkívüli mértékben fölerősíti a kedvezőtlen gazdaságföldrajzi régiókban fekvő települések hátrányait. Azokban a kistérségekben, ahol az átlagnál rosszabbak a feltételek, az aprófalusi lét különösen mostoha, így a kistelepülések markáns, szociológiailag jól azonosítható övezetét alkotják társadalmunknak.

A kötet az átlagos és kedvezőtlen helyzetű kistelepülésekről szól (az átlagoságot, illetve kedvezőtlen helyzetet a népességszám és regionális pozíció metszetében értelmezve), azokról tehát, amelyek valóban lépéskényszerben vannak. A legkedvezőtlenebb adottságú aprófalvak jellemzően bizonyos határ menti övezetekben fekszenek – ebből a kínálatból a kutatók a Dráva mente és a Tornai-me-

dence kistérségeket választották terepül. Határ mentinek számít a vizsgálatba bevont Tiszahát is, de itt az előbbieknél valamivel kedvezőbb a kép. Átlagosnak mondhatók a mintába felvett somogyi és zalai kistérségek. A kötet összesen 4 kistérség és 12 kistelepülés alapos gazdasági és szociológiai leltárját foglalja magában.

A tanulmányok bevezetik az olvasót a kistérségek és az ezen belül kiválasztott települések történetébe, a ki- és beköltözések históriájába, gazdasági életébe, demográfiai és foglalkoztatási helyzetébe, fölvezetik a munkahelyek megszűnésének szociális és emberi következményeit, az úthálózat és a közlekedés állapotát, az iskolabezárásokat és körzetesítéseket, az egészségügy helyi problémáit, az önkormányzatok manőverezési lehetőségeit és alkalmi koalícióit, a civil kezdeményezéseket, a felszínen maradás reményében tett erőfeszítések megannyi helyi és egyéni változatát. Lényegében mindent, amit a standardizált megfigyelési-elemzési szempontok előírhatnak, s amit ezen túl a problémaérzékeny kutatók észrevettek, s jellemzőnek tekintettek a maguk vizsgálati terepén. Az alapos leltár szokatlanul terjedelmessé tette a könyvet (660 oldal a hivatkozott irodalommal együtt), s az olvasó valósággal beleszédül a számtalan falu-, tévesz-, gyár-, iskola-történetbe, a munkahelyeket kínáló gazdasági társaságok aprólékos számbavételébe, a kistérségek elemzése kapcsán föllelegetett településnevek sokaságába, a fölrajzó problémák, sorsok tömegébe. Hogyan olvassuk ezt az információkkal igencsak megrakott kötetet?

Két út is kínálkozik. Ki lehet választani egy-egy kistérséget vagy aprófalvú együttest a sokaságból, s önállóan elolvasni, mivel a tanulmányok kerek, lezártak, mondandójuk jól követhető a többiek ismerete nélkül is. Akik csupán egy meghatározott földrajzi régió, településcsoport iránt érdeklődnek, válasszák ezt az utat. De egyhuzamban is megéri végigolvasni, úgy kezelve a művet, ahogy a sokszereplős, bonyolult szerkezetű, sokfelé indázó, többszöri visszalapozást igénylő regényeket szoktuk – a végére hagyva az egész megértését. Ez utóbbi esetben nem maradunk egyedül a megértés munkájával, mivel Kovács Katalin bevezető tanulmánya és a kötet jól átgondolt szerkezete, okos és pedáns szerkesztése segít az eligazodásban, értelmezésben, a részletek összerakásában.

Tanulmányról tanulmányra végigkövethető, hogy az aprófalvak erőforrásai, illetve leginkább: az erőforrások hiánya nem csupán a kemény tényekben kifejezhető adottságokban (munkahelyek kínálata, helyi vállalkozók száma, a kistérségi centrumok, városok megközelíthetősége, intézményi ellátottság stb.) ragadható meg, hanem abban is, hogy a kapcsolatokat milyen mértékben pusztították le vagy torzították el az elmúlt évtizedek változásai. A sérült, csonkolt, összezsugorodott kapcsolatháló megnehezíti a családok boldogulását (akadályozza az álláshoz jutást, elapasztja a kölcsönös szívességek áramlását – azaz egy sor erőforrás elől zárja el az embereket), de cselekvőképtelenné teheti magukat a falvakat is a kollektív megoldásokat igénylő ügyekben.

A kistelepüléseken élők kapcsolatai két szinten is megroggyanhattak; egy-

részt kiszakadtattak abból a gazdasági térből, amelynek központjához, nagyfoglalkoztatóihoz évtizedekig szoros szálakkal kötődtek, másrészt a fölgyorsult lakosságcserelődés és az életkörülmények romlása a településen belüli viszonyrendszert is szétzilálhatta. A közeli városokban megszűnő munkahelyek, gyárbezárások az aprófalvakban élők számára nem csupán állásuk elvesztését jelentette, hanem maga után vonta a tágabb világgal főnnálló kontaktusaik megritkulását-megszakadását is; előbb-utóbb elmaradnak a volt munkatársak, nincsenek többé a mobilitást megkönnyítő munkásjáratok, de a megcsappant jövedelem miatt amúgy is megfontolják, érdemes-e pár megvásárlandó holmi árát az útiköltséggel is terhelni. A falujukba bezáródott embereknek viszont csökken az esélye újra állásba jutni, visszaintegrálódni a társadalomba. Sok családban egyedül a gyerekek mobilak, ahol bezárt az iskola, a tanulók naponta elbuszoznak egy másik település oktatási intézményébe – legalább ők belakják valamelyest tágabb környezetüket.

A tágabb gazdasági-kulturális környezetből kisodródás legtragikusabb példáját Kovács Éva beszédes című („Ki vagyunk esve a külvilágból”) tanulmányában olvashatjuk. Egy valaha szebb napokat látott lengyári kolóniát mutat be, egy Drávaszabolcshoz tartozó, de attól térben elkülönült telepet. Az ott élőknek megélhetést, lakást adó, orvosi ellátást biztosító lengyár már egy nemzedéknyi ideje bezárt, azóta csak a szegénység tehetetlenségi ereje tartja fönn ezt a valaha mesterségesen teremtett települést; ma részint a régi gyáriak maradéka lakja, akik végképp nem tudtak elköltözni, részint pedig azok, akik még a környék elöregedő, elnéptelenedő falvaiban sem tudtak maguknak otthont teremteni. Szabolcska Orsolya szerint a többgyermekes fiatal nők helyzete még az ottani átlaghoz viszonyítva is kedvezőtlenebb, mivel ők a legizoláltabbak: reménytelenül be vannak zárva erre a kilátástalan telepre. Innen nézve szerencsésnek tűnhet, aki egy valódi faluban lakhat. Feischmidt Margit épp egy ilyet mutat be: Drávacsehit. A „világból kiesettség” itt nem annyira szembeötlő, de az életet itt is a szűkebb-tágabb környezetben föllelhető munkahelyek krónikus hiánya formálja a rendszerváltás óta, ami fölpörgette az el- és beköltözés ütemét. A mintába kerültek kétharmada nem helyi születésű. Az eredmény: szétszakadt kapcsolatok, távolba sodródott rokonok, magukra maradt emberek. A kistérségben egyedül a Villányi borvidékhez közelebb eső településeken van hasznos, munkát közvetítő kapcsolatháló. Virág Tünde elemzi a munkavállalkozók tevékenységét, akik a körükbe tartozó, s persze felügyeletük alatt álló cigány embereket alkalmanként kereseti lehetőséghez juttatják.

Az ország északkeleti határvidékén, a Tornai-medencében ugyancsak a környező világból kiszakadás és a településeken belüli atomizáltság a legjellemzőbb vonás. A bányák (leginkább a Szuha-völgyi) és a miskolci kohászat az ötvenes évektől tartós foglalkoztatói a kistérségben lakóknak, ezeknek az iparágaknak a leépülése az aprófalvakat „Mindentől távol” sodorja, ahogy Osgyáni Gábor írása címével is jelzi a mai helyzetet. Durst Judit kimutatja, hogy a töredezett, kapcsolatszegény, önmagukat megvédeni nem tudó emberi közösségekben milyen alkalmas közeget

talál a maffia típusú szerveződés. Az általa Lápos névre keresztelt településen az uzorások a feltétlen engedelmességet kicsikarni tudó urak, ők adnak egy szélsőségesen eltorzult, erőszakra és kiszolgáltatottságra alapozott formát az amúgy atomizált helyi társadalomnak. Ebben a kistérségben akad a maffiánál előnyösebb, belakhatóbb formaképző elem is: a patrónus-kliens viszony. Ez alakította évtizedekig Bordó (ez is fantázianév) társadalmát. A parasztcsaládoknak megvoltak a maguk cigány pártfogoltjai; a ház körüli mindeneknek a béren felül nem csak apró szívességeket adtak, hanem mintát is nyújtottak; milyen út vezethet a lassú fölemelkedéshez, a társadalomba beilleszkedéshez. A kisparaszti életforma ellehetetlenülése, így a patrónusok elszegényedése az utóbbi időben bomlasztja ezt a viszonyt, s félő, hogy a jövőben a szociális feszültségek szembefordíthatják őket klienseikkel, s megszűnik ez az aszimmetrián nyugvó, de az emberi együttélésnek mégiscsak tartós formát adó kapcsolat.

Nagyszakácsinak, ennek a somogyi aprófalunak a társadalmát szintén a töredezettség jellemzi. Bódi Jenő és Járosi Katalin ebben a csöppnyi emberi közösségben négy, egymással alig érintkező csoportot azonosítottak. Az erősen idősödő őslakosok alapján véve elfogadók, de távolságot tartók a beköltözött szegényekkel, a német és holland háztulajdonosok önálló és elkülönült világot alkotnak (az előbbieket saját kocsmájukban élnek társas életet), a település egyik kies helyén, a Hári-hegyen alkalmanként elidőző budapesti jogászok, orvosok, tehetős vállalkozók pedig legfeljebb átrobognak dzsipjeikkel a falun. Pedig Schwarcz Gyöngyi kistérségi portréjából kiderül, hogy más tájékokkal összehasonlítva itt nem annyira rossz a helyzet. Szűntek meg ugyan üzemek, de jelentős vállalkozások is indultak, és külföldi befektetők is jelen vannak.

A tiszaháti aprófalvakban (bár nem mindegyikben egyforma mértékben) a távolsági ingázás volt a jellemző, ami még a kilencvenes években is megőrizte jelentőségét. Rácz Kata szerint az ingázás arányai változtak az elmúlt ötven évben, a nagy ipari központokba (Tatabánya, Székesfehérvár, Budapest, Miskolc) áramlás mellett jelentőssé vált a megyén belüli munkaerőmozgás is, de távolsági jellege továbbra is megmaradt. A távolsági ingázás miatt a férfiakkal kevés alkalmuk nyílt otthoni kisviláguk (kocsmái társaságok, kalákakörök stb.) kiépítésére, karbantartására. Talán ez a körülmény is magyarázza, hogy meglehetősen alacsony a kooperációs és kezdeményező készség ebben a kistérségben. Ezt az emberek boldogulását bénító hiányt, az országban szinte egyedülálló módon, a polgármesterek próbálják pótolni. Rácz Kata és Kiss Márta tanulmányaiból kiderül, hogy a polgármesterek itt jellemzően patrónus szerepkörben vannak, közösségükért a formálisan adott határokon messze túl vállalnak felelősséget; földprogramot (például uborkatermesztést) szerveznek és felügyelnek, turizmust próbálnak teremteni, lecsapnak minden lehetőségre, ami némi jövedelemhez juttathatja az embereket. (Magam is egyetértek azzal, hogy irracionálisan sok nálunk az önkormányzat, indokolt a számuk csökkentése. Ugyanakkor nehéz megmondani, hogy a

maguktól nem mozduló közösségekben ki tölthetné be a polgármesterek pártfogó, gyámoltó, alkalmanként keményebb kézzel terelő, tanácsadó, lehetőségeket felkutató-kikaparó szerepkörét.)

A kötet utolsó írásában Glózer Rita és Váradi Monika Mária mintegy ellenpontozzák a többi tanulmány komor diagnózisát. A szerzőpáros egy erős és élni akaró kistelepülést, Sümegcsehit (Zalaszentgróti kistérség) mutatja be, stabil, hosszú ideje fennálló kapcsolathálóval, kooperálni kész emberekkel, szilárd értékrenddel. A legtöbb kistelepülés törékeny, kisvilága megbillen, ha nagyobb számban költöznek be más értékrendű, eltérő munkamorállal, pénzgazdálkodással, életcélokkal bíró csoportok, különösen akkor, ha az őslakosok maguk sem tudnak fölmutatni olyan mintákat, amikhez igazodva föl lehet emelkedni. Sümegcsehi viszont képes volt befogadni, magához hajlítani, beolvasztani a betelepülőket. A szerzők ezt a páratlan teljesítményt a stabil kapcsolathálóval magyarázzák. Itt mutatkozik meg leginkább, hogy a munkára fogható kapcsolatok nem csupán az egyének boldogulását segítik, hanem növelik a közösség problémamegoldó potenciálját is. Szép példája ennek, hogy az iskola megmentése érdekében – az igazgatónő szervező közreműködésével – több család állami gondozott gyereket vett magához, hogy biztosítsák a működéshez szükséges előírt létszámot.

Az ilyen erős, befogadó-asszimiláló közösségek kivételnek számítanak még ebben az egyébként kedvezőbb helyzetű kistérségben is. Szijártó Zsolt Nagygörbő kapcsán szegregált lokális gazdaságról és atomizált szereplőkről beszél, jellemzése ráillik csaknem mindegyik hátrányos helyzetű kistelepülésre. Bauman Tímea pedig a kisgörbői iskola történetén keresztül mutatja be, hogy a szülők – a sümegcsehiakkal éppen ellentétes stratégiát követve – nagyban hozzájárultak az iskola megszűnéséhez. Sümegcsehi teljesítménye kivételes az előtt a sötét háttér előtt, amit a könyv többi írása kiad, de éppen e sötét háttér előtt látszik világosan, hogy mekkora problémamegoldó potenciálja lehet a jól szervezett társadalmaknak.

Számomra a kötet egyik legfontosabb tanulsága, s a föltárt összefüggések gazdagságából ezt emeltem ki, hogy az aprófalvak helyzetét nem csupán a lanya munkaerő-kereslet, a kedvezőtlen gazdaságföldrajzi pozíció, hanem a társadalmi erőforrások, a kezdeményezőkézség, a szolidáris, kooperálni kész közösségek hiánya is súlyosbítja. A nagytársadalomról lefűződés és az atomizáltság paralelizálja az amúgy is rossz helyzetben lévő emberek életét, s még szerencsésnek mondhatja magát, aki be tud tagozódni a munkavállalkozók hálózatába, vagy klienssé válhat, patrónusától remélve segítséget, jövedelemszerzési lehetőséget. Ha adni akar valamit a társadalom, állam a lépéskényszerben lévő településeknek, úgy kell megválasztania a segítség módját, formáját, hogy a felzárkóztatás előmozdítsa az izoláltság oldását és a szétzilálódott közösségek reorganizációját is.